स्वेदोपनाहैः कफसंभवं तु
संस्वेद्य विस्रावणमेव कुर्यात् ॥
ततोऽजगन्धातिविषाविशल्या-
विषाणिकाकुष्ठशुकाह्वयाभिः ॥ ४८ ॥
पलाशभस्मोदकपेषिताभि-
र्दिह्यात् सगुञ्जाभिरशीतलाभिः ॥
दशार्धसङ्ख्यैर्लवणैश्च युक्तं
तैलं पिबेन्मागधिकादिसिद्धम् ॥ ४९ ॥
प्रच्छर्दनं मूर्द्धविरेचनं च
धूमश्च वैरेचनिको हितस्तु ॥
पाकक्रमो वापि सदा विधेयो
वैद्येन पाकं गतयोः कथञ्चित् ॥ ५० ॥

अनन्तरं कफजस्य चिकित्सितं दर्शयन्नाह—स्वेदेत्यादि । स्वेदोऽत्र रूक्षः, उपनाहश्च सक्षारमूत्रः । अजगन्धा वोविका । विशल्या अग्निशिखवृक्षः । विषाणिका आवर्तनिका । शुकाह्वयः चर्मकारवटः । दशेत्यादि दशार्धसंख्यैर्लवणैरिति पञ्चलवणैः । मागधिकादिसिद्धं पिप्पल्यादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धम् । पाकं गतयोः वातकफजयोः ॥ ४८—५० ॥

कटुत्रिकक्षौद्रयुताः समूत्रा
भक्ष्या यवान्नानि रसाश्च मौद्गाः ॥
सशृङ्गवेराः सपटोलनिम्बा
हिताय देया गलगण्डरोगे ॥ ५१ ॥

सर्वगलगण्डविषये योगं निर्दिशन्नाह—कटुकेत्यादि । भक्ष्याः धानोलुम्बादयः । यवान्नानि गृञ्जनादीनि । एतेषां मूत्रस्विन्नशुष्काणां कटुत्रिकमधुभ्यां योजना भक्ष्यायेति बोद्धव्यम् । रसाश्च मौद्गाः मुद्गयूषाः । सशृङ्गवेराः सार्द्रका देयाः ॥ ५१ ॥

मेदःसमुत्थे तु यथोपदिष्टां
विध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य ॥
श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती-
रसाञ्जनैश्चापि हितः प्रदेहः ॥ ५२ ॥
मूत्रेण वालोड्य हिताय सारं
प्रातः पिबेच्छालमहीरुहाणाम् ॥
शस्त्रेण वापाट्य विदार्य चैनं
मेदः समुद्धृत्य हिताय सीव्येत् ॥ ५३ ॥
मज्जाज्यमेदोमधुभिर्दहेद्वा
दग्धे च सर्पिर्मधु चावचार्यम् ॥
कासीसतुत्थे च ततोऽत्र देये
चूर्णीकृते रोचनया समेते ॥ ५४ ॥
तैलेन चाभ्यज्य हिताय दद्यात्
सारोद्भवं गोमयजं च भस्म ॥
हितश्च नित्यं त्रिफलाकषायो
गाढश्च बन्धो यवभोजनं च ॥ ५५ ॥

मेदः समुत्थ इत्यादि । यथोपदिष्टामिति ऊरुसन्धिनिर्दिष्टाम् । श्यामेत्यादि । श्यामा त्रिवृत् । सुधा सेहुण्डः । लोहपुरीषं लोहमलम् । अन्ये तु लोहं अगरुं वदन्ति, तथा पुरीषं पारावतविट् । मूत्रेणेत्यादि शालसारादितरूणां सारं कल्कं कर्षमात्रं गोमूत्रेण पिबेत् । जेज्जटस्तु सारोद्भवभस्म मूत्रेण आलोड्य पिबेदिति वदति । शस्त्रेणेत्यादि दाहे च मधुघृतावचारणं पश्चात्कर्म । कासीसेत्यादि ततोऽनन्तरं कासीसतुत्थगोरोचनाचूर्णावचारणं व्रणे । सारोद्भवं कालसारोद्भवम् । प्रक्षालने त्रिफलाकषायश्च ॥ ५२—५५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतटीकायां चिकित्सितस्थाने अष्टादशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वृद्ध्युपदंशश्लीपदानां
चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
अन्त्रवृद्ध्या विना षड्या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ॥
अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥ ३ ॥
अत्यासनं चंक्रमणमुपवासं गुरूणि च ॥

अन्त्रवृद्धयेत्यादि । चंक्रमणं भ्रमणम् ॥ १—३ ॥—

तत्रादितो वातवृद्धौ त्रैवृत्तस्निग्धमातुरम् ॥ ४ ॥
स्विन्नं चैनं यथान्यायं पाययेत विरेचनम् ॥
कोशाम्रतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥ ५ ॥
सक्षीरं वा पिबेन्मासं तैलमेरण्डसंभवम् ॥
ततः कालेऽनिलघ्नानां क्वाथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥ ६
निरूहयेन्निरूढं च भुक्तवन्तं रसौदनम् ॥
यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ॥ ७ ॥
स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ॥
विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥ ८ ॥
भिन्द्यात् ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ॥

तत्रेत्यादि । तैलं अपतानकहरं वातव्याध्युक्तं, नरं पाययेतेति सम्बन्धः । योजयेत् अनुवासनकल्पविधिना । यथोक्तमित्यादि यथा येन प्रकारेणोक्तो द्विव्रणीयकमस्तमाचरेत् ॥ ४—८ ॥—

पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥ ९ ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
शुद्धायां च भिषग्दद्यात्तैलं कल्कं च रोपणम् ॥ १०
रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ॥
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥ ११ ॥

---

१ 'काष्ठपाटला' इति पाठान्तरम् ।

पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यादामे पक्के च सर्वदा ॥

पित्तजायामित्यादि । कल्कं च रोपणं द्विव्रणीयोक्तकल्कादिसिद्धम् । गयी तु मिश्रकाध्यायोक्तमिति कथयति॥९—११॥—

वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १२ ॥
पीतदारुकषायं च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥
विम्लापनादृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ॥१३॥
पक्वायां च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
सुमनारुष्कराङ्कोठसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ १४ ॥

वृद्धिमित्यादि । उष्णैः उष्णवीर्यैः वचादिपिप्पल्यादिमुष्ककादिगणैः; अन्ये तु उष्णवीर्यैः अजगन्धादिभिः मिश्रकोक्तैः । पीतेत्यादि गोमूत्रक्वथितस्यैव दारुहरिद्राकषायस्य वा पानं, पीतदारुस्थाने केचिद्देवदारुं पठन्ति । विम्लापनादित्यादि । सुमनारुष्करादिकल्ककषायसिद्धं तैलम् ॥ १२—१४ ॥

मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ १५ ॥
स्विन्नां चावेष्टय पट्टेन समाश्वास्य तु मानवम् ॥
रक्षेत् फले सेवनीं च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ॥ १६ ॥
मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात् कासीससैन्धवे ॥
बध्नीयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलं च दापयेत् ॥ १७ ॥
मनःशिलालवणैः सिद्धमारुष्करेषु च ॥

मेद इत्यादि । सुरसादिना मूत्रपिष्टेन लेपः । शिरोविरेचनद्रव्याणि पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिरीषसिद्धार्थकादीनि संशोधनसंशमनीयोक्तानि । तैरपि गोमूत्रपिष्टैः सुखोष्णैर्लेपः । स्विन्नामित्यादि यथोद्दिष्टं च बध्नीयात् गोफणया स्थगिकाबन्धनेन वा ॥ १५—१७ ॥—

मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ १८ ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद् व्रीहिमुखेन तु ॥
अथात्र द्विमुखां नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् ॥ १९
मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥
शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्जयेदन्त्रहेतुकीम् ॥ २० ॥
अप्राप्तफलकोषायां वातवृद्धिक्रमो हितः ॥
तत्र या वङ्क्षणस्था तां दहेदर्धेन्दुवक्रया ॥ २१ ॥
सम्यङ्मार्गावरोधार्थं कोशप्राप्तां तु वर्जयेत् ॥
त्वचं भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्ययात् ॥ २२ ॥
अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ॥
प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः॥२३
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ॥
व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ २४ ॥

मूत्रजामित्यादि । वर्जयेदन्त्रहेतुकीं कोशप्राप्तामिति वाक्यशेषः । वातवृद्धिक्रमो हितः स्नेहपानादिरनुवासनान्तः । तत्रेत्यादि अर्धेन्दुवक्रया शलाकया । त्वचमित्यादि त्वचं छित्त्वेति त्वङ्मात्रं छित्त्वा । अङ्गविपर्ययादिति वामाण्डवृद्धौ दक्षिणाङ्गुष्ठमध्ये, दक्षिणाण्डवृद्धौ वामाङ्गुष्ठमध्ये ॥ १८—२४ ॥

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥
शिरां विध्येन्मेढ्रमध्ये पातयेद्वा जलौकसः ॥ २५ ॥
हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ॥
सद्योऽपहृतदोषस्य रुक्शोफावुपशाम्यतः ॥ २६ ॥
यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तं विरेचनम् ॥
निरूहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ॥ २७ ॥

उपदंशमित्यादि । तत्र शिरां विध्येत् बहुदोषे, अल्पदोषे तु जलौकापातः; पित्तरक्तजयोर्मृदुत्वाज्जलौकसा इत्यन्ये; जेज्जटस्तु अनवगाढे जलौकसा, अवगाढे शिराव्यधः इति । हरेदित्यादि बलवतो वमनविरेचनाभ्यां दोषहरणम् । यदि वेत्यादि दुर्बलाविरेच्ययोः पुनरत्यर्थोच्छ्रितदोषयोर्दोषहरणानुकूल्येन निरूहेण हरणम् । न वाप्राप्तं न युक्तमित्यर्थः ॥ २५—२७ ॥

प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्ववर्षाभूकुष्ठदारुभिः ॥
सरलागुरुरास्नाभिर्वातजं संप्रलेपयेत् ॥ २८ ॥
निचूलैरण्डबीजानि यवगोधूमसक्तवः ॥
एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् ॥२९॥
प्रपौण्डरीकपूर्वैश्च द्रव्यैः सेकः प्रशस्यते ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादि । सरला त्रिवृत् । निचुलेत्यादि निचुलः वेतसः । प्रपौण्डरीकपूर्वैः प्रपौण्डरीकादिभिः पूर्वोक्तैः वातोपदंशोक्तैः । सेकः परिषेकः ॥ २८ ॥ २९ ॥—

गैरिकाञ्जनयष्ट्याह्वसारिवोशीरपद्मकैः ॥ ३० ॥
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥
पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ॥ ३१ ॥
सर्पिःस्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ॥ ३२ ॥
अथवापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥

गैरिकेत्यादि । अञ्जनं रसाञ्जनम् । मृणालं पद्मनालम् । सेचयेत् परिषेचयेदित्यर्थः ॥ ३०—३२ ॥—

शालाश्वकर्णाजकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितम्॥३३॥
सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुस्तासुरसासुरदारुभिः ॥ ३४ ॥
सपत्रपाठापत्तूरैरथवा संप्रलेपयेत् ॥
सुरसारग्वधाद्योश्च क्वाथाभ्यां परिषेचयेत् ॥ ३५ ॥

शालः शङ्कुः । अश्वकर्णः पूर्वदेशप्रसिद्धः अश्वत्थसदृशः । अजकर्णः 'पियासाल' इति लोके । पत्तूरः शिरबालिका ॥ ३३—३५ ॥

एवं संशोधनालेपसेकशोणितमोक्षणैः ॥
प्रतिकुर्यात् क्रियायोगैः प्राक्स्थानोक्तैर्हितैरपि॥३६॥
नायाति च यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥

विदग्धैस्तु शिरास्नायुत्वङ्मांसैः क्षीयते ध्वजः ३७
शस्त्रेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु वै ॥
तदापोह्य तिलैः सर्पिःक्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ ३८ ॥
करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा ॥
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यर्कयोरपि ॥ ३९ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिकुर्यात्, आमोपदंशमिति शेषः । प्राक्स्थानं सूत्रस्थानं, तत्र मिश्रकोक्तैः; अपिशब्दात् द्विव्रणीयोक्तैः । तस्मात् संशोधनालेपसेकशोणितमोक्षणैः । प्राक्स्थानोक्तैर्हितैरपीति केचित् पठन्ति । तत् अधोपूयमुपहृत्य । प्रक्षालने व्रणस्य करवीरपत्राणि तेषां कषायः इत्यर्थः । तथैवापरे वैजयन्त्यर्कयोः पत्राणि, वैजयन्ती अग्निमन्थवृक्षः ॥ ३६—३९ ॥

सौराष्ट्रीं गैरिकं तुत्थं पुष्पकासीससैन्धवम् ॥
रोध्रं रसाञ्जनं दार्वीं हरितालं मनःशिलाम् ॥ ४० ॥
हरेणुकैले च तथा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तमुपदंशेषु पूजितम् ॥ ४१ ॥

सौराष्ट्री तुवरमृत्तिका । पुष्पं पुष्पाञ्जनम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

जम्बाम्रसुमनानिम्बश्वेताकाम्बोजिपल्लवाः ॥
शल्लकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशत्वचः ॥ ४२ ॥
क्षीरिणां च त्वचो योज्याः क्वाथे त्रिफलया सह ॥
तेन क्वाथेन नियतं व्रणं प्रक्षालयेद्भिषक् ॥ ४३ ॥
अस्मिन्नेव कषाये तु तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ॥ ४४ ॥
एतत् सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥

जम्बाम्रेत्यादि । श्वेता श्वेतश्यन्दः । काम्बोजिका कूविका, गयी तु माषपर्णीमाह । तिनिशः स्यन्दनः । क्षीरिणः वटादयः अस्मिन्नित्यादि । गोजी गोजिह्वा । सर्वगन्धैः एलादिपरिपठितैः । सामान्यकषायपाककल्पितेन चतुर्गुणेन कषायेण सिद्धं तिलतैलं अकल्केन वा, कषायोपादानात् कल्कमप्यनन्तरोक्तमौषधगणात् कर्तव्यमित्यन्ये, कषायशब्दस्य कल्केऽपि वृत्तेः ॥ ४२—४४ ॥—

सर्जिकातुत्थकासीसं शैलेयं च रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥
मनःशिलासमैश्चूर्णं व्रणवीसर्पनाशनम् ॥
गुन्द्रान् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला॥४६
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥
मार्कवस्त्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमयोरजः ॥ ४७ ॥
उपदंशं निहन्त्येष वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

मार्कवः भृङ्गराजः ॥ ४५—४७ ॥—

उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥४८॥
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥

उपदंशद्वयोस्तुल्यकारणत्वात् तुल्यैव चिकित्सा । सन्निपातप्रभवे वातादिचिकित्सितेन एकीकृत्य दद्यात् ॥ ४८ ॥—

उपदंशे विशेषेण शृणु भूयस्त्रिदोषजे ॥ ४९ ॥
दुष्टव्रणविधिं कुर्यात् कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥
जाम्बौष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्भिषक् ॥ ५० ॥
सम्यग्दग्धं च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
शुद्धे च रोपणं दद्यात् कल्कं तैलं हितं च यत्॥५१॥

उपदंशेत्यादि । कुथितं मेहनं त्यजेदिति यावन्मात्रं मेहनं कुथितं भवेत् तावन्मात्रं छिन्द्यादित्यर्थः । जाम्बौष्ठः जम्बूफलसदृशमुखाग्रः कृष्णपाषाणरचितः ॥ ४९—५१ ॥

स्नेहस्वेदोपपन्ने तु श्लीपदेऽनिलजे भिषक् ॥
कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येत्तु चतुरङ्गुले ॥ ५२ ॥
समाप्यायितदेहं च बस्तिभिः समुपाचरेत् ॥
मासमेरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥ ५३ ॥
पयसौदनमश्नीयात् नागरक्वथितेन च ॥
त्रैवृतं चोपयुञ्जीत शस्तो दाहस्तथाग्निना ॥ ५४ ॥

स्नेहेत्यादि । स्नेहोऽत्र शोधनार्थ एव, श्लीपदानां रूक्षणीयत्वात् । गयी तु स्नेहोपनाहाश्चेति पठति । मासमित्यादि शुण्ठीकर्षपक्केनाष्टगुणेन चतुर्गुणसलिलावशिष्टेन पयसा भोजनं कुर्यात् । त्रैवृतमित्यादि त्रैवृतमुत्पादितं वातव्याधौ, तच्चोपयुञ्जीत स्नेहप्रयोगकाले ॥ ५२—५४ ॥

गुल्फस्याधःशिरां विध्येत् श्लीपदे पित्तसंभवे ॥
पित्तघ्नीं च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत्॥५५॥

गुल्फस्येत्यादि । पित्तजे श्लीपदे शिरां विध्येत्, गुल्फस्योपरिचतुरङ्गुलम्; अन्ये तु गुल्फस्याध इति शिराव्यध एव संबध्नन्ति ॥ ५५ ॥

शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लैष्मिके भिषक् ॥
मधुयुक्तानि चाभीक्ष्णं कषायाणि पिबेन्नरः ॥ ५६ ॥
पिबेद्वाप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन च ॥
कटुकाममृतां शुण्ठीं विडङ्गं दारु चित्रकम् ॥ ५७ ॥
हितं वा लेपने नित्यं भद्रदारु सचित्रकम् ॥
विडङ्गमरिचार्केषु नागरे चित्रकेऽथवा ॥ ५८ ॥
भद्रदार्वेलुकाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥
तैलं पक्कं पिबेद्वापि यवान्नं च हितं सदा ॥ ५९ ॥
पिबेत् सर्षपतैलं वा श्लीपदानां निवृत्तये ॥
पूतीकरञ्जपत्राणां रसं वापि यथाबलम् ॥ ६० ॥
अनेनैव विधानेन पुत्रञ्जीवकजं रसम् ॥
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ६१
केबुकाकन्दनिर्यासं लवणं त्वथ पाकिमम् ॥
रसं दत्त्वाथ पूर्वोक्तं पेयमेतद्भिषग्जितम् ॥ ६२ ॥

शिरामित्यादि । शिरां सुविदितामिति क्षिप्रमर्मण उपरि चतुरङ्गुले । मध्वित्यादि अभीक्ष्णं पुनः पुनरित्यर्थः । पिबेदित्यादि । अत्र मूत्रेण च इति अष्टमूत्रैश्च केनापि हरीतकीं सेवेत । कटुकामित्यादि अन्यतमेन मूत्रेण पिबेदित्यत्रापि संबध्यते ।

हितमित्यादि एलुकाख्यं एलुबालुकम् । पिबेदित्यादि । कण्टकिकरञ्जपत्रस्वरसं यथाबलं बलानतिक्रमेण पलमर्धपलं पलद्वयं वा पिबेत् । कण्टकिकरञ्जः पूतीकरञ्जः, चिरबिल्व इत्यन्ये । अनेनैवेत्यादि पुत्रजीवकः अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः । केबुकेत्यादि पाचितं लवणं विड्लवणम् । भिषग्जितमौषधम् ॥ ५९—६२ ॥

काकादनीं काकजङ्घां बृहतीं कण्टकारिकाम् ॥
कदम्बपुष्पीं मन्दारीं लम्बां शुकनसां तथा ॥ ६३ ॥
दग्ध्वा मूत्रेण तद्भस्म स्रावयेत् क्षारकल्पवित् ॥
तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडुम्बरिकारसम् ॥ ६४ ॥
मदनाच्च फलात् क्वाथं शुकाख्यास्वरसं तथा ॥
एष क्षारस्तु पानीयः श्लीपदं हन्ति सेवितः ॥६५॥
अपचीं गलगण्डं च ग्रहणीदोषमेव च ॥
भक्तस्यानशनं चैव हन्यात् सर्वविषाणि च ॥ ६६ ॥

काकादनीत्यादि । काकादनी काकहिंसेत्यर्थः । काकजङ्घा एतन्नाम्ना प्रसिद्धैव । कदम्बपुष्पी अलम्बुषा मुण्डतिकेति लोके । लम्बा कटुकालाबुः । शुकनसा चर्मकारवटः । क्षारं षड्गुणेन मूत्रेण एकविंशतिवारान् स्रावयेत्, काकोडुम्बरिकारसं मदनफलक्वाथं शुकनसास्वरसं च प्रत्येकं गोमूत्रेण समं, पादैकमपरेषां प्रक्षिप्य क्षारकल्पक्रमेण विपक्वः सिद्धः, श्लीपदहरद्रवेण शाणादिमात्रया पानार्हः ॥ ६३—६६ ॥

एष्वेव तैलं संसिद्धं नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥
एतानेवामयान् हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ॥६७॥

काकादन्यादीनां क्वाथेन तथा काकोडुम्बरिकारसमदनफलक्वाथशुकनसास्वरसेषु प्रत्येकं समेषु तैलं साध्यम् ॥ ६७ ॥

द्रवन्तीं त्रिवृतां दन्तीं नीलीं श्यामां तथैव च ॥
सप्तलां शङ्खिनीं चैव दग्ध्वा मूत्रेण गालयेत् ॥६८॥
दद्याच्च त्रिफलाक्वाथमेष क्षारस्तु साधितः ॥
अधो गच्छति पीतस्तु पूर्वैश्चाप्याशिषः समाः॥६९॥

द्रवन्तीमित्यादि । द्रवन्ती शम्बरी । त्रिवृता त्रिवृत् । दन्ती दन्तिनी । नीली शारदं फलं, श्रीफलमिति लोके । श्यामा वृद्धदारुकः । शङ्खिनी यवतिक्ताभेदः । पूर्वैश्चाशिषः समा पूर्वैः पूर्वयोगक्षारैः सह समास्तुल्या भवन्ति, आशिषः आशंसनानि अर्थवादाः । इदमुक्तं भवति ये केचित् गुणाः पूर्वं अभिहितास्ते अत्रापि उक्ता ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने एकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय ॥ २ ॥
तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ॥
शुक्तिशृङ्गीयवक्षारकल्कैश्चालेपयेद्भिषक् ॥ ३ ॥
श्यामालाङ्गलकीपाठाकल्कैर्वापि विचक्षणः ॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । शुक्तिः जलशुक्तिः । शृङ्गी स्वर्जिका । यवः प्रसिद्धः । क्षारशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । गयी तु अजगल्लिकां अपक्वां यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्केनालेपयेत्, ततो जलौकोभिः स्रावयेत्, आलेपश्चाद्य उपक्रमः सर्वशोफानामित्युक्तेः ॥१—४॥

अन्धालजीं यवप्रख्यां पनसीं कच्छपीं तथा ॥
पाषाणगर्दभं चैव पूर्वं स्वेदेन योजयेत् ॥ ५ ॥
मनःशिलातालकुष्ठदारुकल्कैः प्रलेपयेत् ॥
परिपाकगतान् भित्त्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ ६ ॥

अन्धेत्यादि ॥ ५ ॥ ६ ॥

विवृतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् ॥
इरिवेल्लां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकांस्तथा ॥ ७ ॥
पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥
रोपयेत् सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥ ८ ॥

मधुरौषधानि काकोल्यादीनि ॥ ७ ॥ ८ ॥

चिप्यमुष्णाम्बुना सिक्तमुत्कृत्य स्रावयेद्भिषक् ॥
चक्रतैलेन चाभ्यज्य सर्जचूर्णेन चूर्णयेत् ॥ ९ ॥
बन्धेनोपचरेच्चैनमशाक्यं चाग्निना दहेत् ॥
मधुरौषधसिद्धेन ततस्तैलेन रोपयेत् ॥ १० ॥
कुनखे विधिरप्येष कार्यो हि भिषजा भवेत् ॥

चिप्पमित्यादि । उत्कृत्य दुष्टमांसं पक्वम् । चक्रतैलं चक्रपीडितं हस्तादिपीडितव्युदासार्थं चक्रतैलग्रहणम् । "चिप्पं शोणितसेकेन शोधनैश्चाप्युपाचरेत् । गतोष्माणं तथाचैनमुष्णोदपरिषेचितम् ॥ शस्त्रेण तु यथायोगमुत्कृत्य स्रावयेद् व्रणम् ॥ शिला तेजोवती चैव रोचना च रसाञ्जनम् ॥ कल्कैरेतैश्च संपिष्टैः शोधयित्वा व्रणं ततः । हरिद्रागुरुकालीयकल्कैश्च सरसाञ्जनैः ॥ सिद्धेन तिलतैलेन तेन कुर्वीत रोपणम्"—इति क्वचित् पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥—

विदारिकां समभ्यज्य स्विन्नां विम्लाप्य लेपयेत् ११॥
नगवृत्तिकवर्षाभूबिल्वमूलैः सुपेषितैः ॥
व्रणभावगतायां वा कृत्वा संशोधनक्रियाम् ॥ १२ ॥
रोपणार्थं हितं तैलं कषायमधुरैः शृतम् ॥
प्रच्छानैर्वा जलौकोभिः स्राव्याऽपक्वा विदारिका १३
अजकर्णैः सपालाशैर्मूलकल्कैः प्रलेपयेत् ॥
पक्वां विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमन्दयोः ॥ १४ ॥
कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥
बद्ध्वा च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ॥ १५ ॥
व्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धास्ततस्ता रोपयेत् पुनः ॥

विदारिकामित्यादि । विम्लापयेत् अङ्गुष्ठादिभिः । नगवृत्तिकः

जिङ्गिनी गुडमञ्जनिकेति लोके, वृश्चिकालीत्यन्ये । व्रणभावेत्यादि कषायैः न्यग्रोधादिपठितैः । मधुरैः काकोल्यादिभिः । अजकर्णः सर्जः । पालाशः शठी । पक्वामित्यादि पिचुमन्दः निम्बः । क्षीरवृक्षाः वटोदुम्बरप्लक्षपिप्पलगर्दभाण्डाः ॥ ११—१५ ॥—

मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥ १६ ॥
कच्छूं विचर्चिकां पामां कुष्ठवत् समुपाचरेत् ॥
लेपश्च शस्यते सिक्थशताह्वागौरसर्षपैः ॥ १७ ॥
वचादार्वीसर्षपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ॥
सारतैलमथाभ्यङ्गे कुर्वीत कटुकैः शृतम् ॥ १८ ॥

मेदोर्बुदेत्यादि । नक्तमालजतैलेनापक्वेनैव, कटुकौषधसिद्धेन इत्यन्ये । सारतैलेन शिंशपागुरुसरलदेवदार्वादितैलेन । कटुकौषधानि पिप्पल्यादीनि । सारतैलमित्यत्र सरलतैलमिति केचित् पठन्ति । तत्र सरलसारस्नेहः सामान्यस्नेहपरिभाषयोपयोक्तव्यः ॥ १६—१८ ॥

पाददार्यां शिरां विद्ध्वा स्वेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ॥
मधूच्छिष्टवसामज्जसर्जचूर्णघृतैः कृतः ॥ १९ ॥
यवाह्वगैरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते ॥

पादेत्यादि । पूर्वमादौ स्नेहस्वेदौ कृत्वा पश्चाच्छिरां विध्येत् । यवाह्वः यवक्षारः ॥ १९ ॥

पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं ह्यलसे हितम् ॥२०॥
कल्कीकृतैर्निम्बतिलकासीसालैः ससैन्धवैः ॥
लाक्षारसोऽभया वापि कार्यं स्याद्रक्तमोक्षणम्॥२१॥
सिद्धं रसे कण्टकार्यास्तैलं वा सार्षपं हितम् ॥
कासीसरोचनशिलाचूर्णैर्वा प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥

पादावित्यादि । मनोह्वा मनःशिला । प्रतिसारणं घर्षणम् ॥ २०—२२ ॥

उद्धृत्य दग्ध्वा स्नेहेन जयेत् कदरसंज्ञकम् ॥

उत्कृत्येत्यादि । कदरं तु शस्त्रेण उत्कृत्य अग्नितप्तेन तैलेनैव दहेत्, सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् तैलस्य; अन्ये तु वह्निसंतप्ताः सर्वे स्नेहाः सूक्ष्ममार्गानुसारिणो भवन्ति, अतः सर्वेऽपि स्नेहा ग्राह्याः ॥—

इन्द्रलुप्ते शिरां मूर्ध्नि स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ॥२३॥
कल्कैः समरिचैर्दिह्याच्छिलाकासीसतुत्थकैः ॥
कुटन्नटादारुकल्कैर्लेपनं वा प्रशस्यते ॥ २४ ॥
प्रच्छयित्वावगाढं वा गुञ्जाकल्कैर्मुहुर्मुहुः ॥
लेपयेदुपशान्त्यर्थं कुर्याद्वापि रसायनम् ॥ २५ ॥
मालतीकरवीराग्निनक्तमालविपाचितम् ॥
तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम् ॥ २६ ॥

इन्द्रलुप्त इत्यादि । दुःसाध्योऽयं व्याधिर्न शक्यते रसायनमन्तरेणापनेतुम् । रसायनं अष्टादश दिव्यौषधयः सोमश्च औषधराजा । मालतीत्यादि स्नेहपाककल्कपरिभाषया जात्यादिकल्कसिद्धेन कटुतैलेन गोमूत्रचतुर्गुणेन शिरोऽभ्यञ्ज्यात्॥२३—२६॥

अरुंषिकां हृते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा ॥
दिह्यात् सैन्धवयुक्तेन वाजिविष्ठारसेन तु ॥ २७ ॥
हरितालनिशानिम्बकल्कैर्वा सपटोलजैः ॥
यष्टीनीलोत्पलैरण्डमार्कवैर्वा प्रलेपयेत् ॥ २८ ॥

अरुंषिकामित्यादि । निम्बक्काथेन सिक्त्वा अश्वपुरीषरसयुक्तेन सैन्धवचूर्णेन लेपयेत् । मार्कवः भृङ्गराजः । हरितालादिभिर्लेपयेत् । इन्द्रलुप्तोक्तस्य जात्यादितैलस्य अभ्यङ्गकरणमरुंषिकायाः शोधनरोपणम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

शिरां दारुणके विद्ध्वा स्निग्धस्विन्नस्य मूर्धनि ॥
अवपीडं शिरोबस्तिमभ्यङ्गं च प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
क्षालने कोद्रवतृणक्षारतोयं प्रशस्यते ॥

शिरामित्यादि । अवपीड्यदीयते इत्यवपीडः ॥ २९ ॥—

उपरिष्टात्प्रवक्ष्यामि विधिं पलितनाशनम् ॥ ३० ॥

पलितचिकित्सितमाह—उपरिष्टादि । उपरिष्टात् मिश्रकोक्ते चिकित्सिते ॥ ३० ॥

मसूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता ॥
पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया वा संप्रशस्यते ॥ ३१ ॥

मसूरिकायामित्यादि । आदिशब्देनोद्वर्तनघृतादि ॥ ३१ ॥

जतूमणिं समुत्कृत्य मशकं तिलकालकम् ॥
क्षारेण प्रदहेद्युक्त्या वह्निना वा शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

जतुमणिमित्यादि । क्षारेण क्षारविषयेण, अग्निना अक्षारविषयेण ॥ ३२ ॥

न्यच्छे व्यङ्गे सिरामोक्षो नीलिकायां च शस्यते ॥
यथान्यायं यथाभ्यासं ललाटयादिशिराव्यधः ३३
घृष्ट्वा दिह्यात् त्वचं पिष्ट्वा क्षीरिणां क्षीरसंयुताम् ॥
बलातिबलयष्ट्याह्वरजनीर्वा प्रलेपनम् ॥ ३४ ॥
पयस्यागुरुकालीयलेपनं वा सगैरिकम् ॥
क्षौद्राज्ययुक्तया लिम्पेद्दंष्ट्रया शूकरस्य च ॥ ३५ ॥
कपित्थराजादनयोः कल्कं वा हितमुच्यते ॥

न्यच्छे इत्यादि । घृष्ट्वा समुद्रफेनादि । क्षीरिणः वटादयो वृक्षाः पञ्च, तेषां त्वचं घृष्ट्वेत्यनुवर्तते । पयस्या अर्कपुष्पी । कालीयं कृष्णचन्दनम् ॥ ३३—३५ ॥—

यौवने पिडकास्वेष विशेषाच्छर्दनं हितम् ॥ ३६ ॥
लेपनं च वचारोध्रसैन्धवैः सर्षपान्वितैः ॥
कुस्तुम्बुरुवचालोध्रकुष्ठैर्वा लेपनं हितम् ॥ ३७ ॥
पद्मिनीकण्टके रोगे छर्दयेन्निम्बवारिणा ॥
तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिःपानं प्रदापयेत् ॥ ३८ ॥
निम्बारग्वधयोः क्काथो हित उत्सादने भवेत्॥

यौवने इत्यादि । एषः अनन्तरोक्तः ॥ ३६—३८ ॥—

परिवृत्तिं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत् ॥ ३९ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥

पद्मिनीत्यादि । निम्बारग्वधयोर्भवं कषायं कल्कं तु उत्सादने उद्वर्तने हितं भवेत् इत्यर्थः । कल्के कषायशब्दो वर्तते, "पञ्चविधं कषायकल्पनम्" इति वचनात् ॥ ३९ ॥—

ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म चानयेत् पीडयेन्मणिम् ॥४०॥
प्रविष्टे च मणौ चर्म स्वेदयेदुपनाहनैः ॥
दद्याद्वातहरान् बस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत्४१
अवपाटिकां जयेदेवं यथादोषं चिकित्सकः ॥

परिवृत्तिमित्यादि । उपनाहयेत् बध्नीयात् । हीनमध्यमोत्तमदोषबलापेक्षया एकरात्रत्रिपञ्चरात्रविकल्पः ॥ ४० ॥ ४१ ॥—

निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीम् ॥ ४२ ॥
दारवीं वा जतुकृतां घृताभ्यक्तां प्रवेशयेत् ॥
परिषेके वसामज्ज शिशुमारवराहयोः ॥ ४३ ॥
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥
त्र्यहात् त्र्यहात् स्थूलतरां सम्यक् नाडीं प्रवेशयेत्॥
स्रोतो विवर्धयेदेवं स्निग्धमन्नं च भोजयेत् ॥
भित्त्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यःक्षतवदाचरेत् ॥४५॥

निरुद्धेत्यादि । अभ्यज्य सर्पिषा । दारवीं काष्ठमयीम् । जतुकृतां लाक्षामयीम् । सेवनीं भित्त्वा मुक्त्वा वा शस्त्रेण मूत्रस्रोतःसङ्कोचकारणं चर्मावदारयेत् । तस्यापि द्वारस्याविपाके मणिद्वारमथवं दारयेत् ॥ ४२—४५ ॥

सन्निरुद्धगुदं रोगं वल्मीकं वह्निरोहिणीम् ॥
प्रत्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमथाचरेत् ॥४६॥
विसर्पोक्तेन विधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ॥
सन्निरुद्धगुदे योज्या निरुद्धप्रकशक्रिया ॥ ४७ ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥
विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ ४८ ॥
वल्मीकं तु भवेद्यस्य नातिवृद्धममर्मजम् ॥
तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक्॥ ४९ ॥
कुलत्थिकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च ॥
आरेवतस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ ५० ॥
श्यामामूलैः सपललैः शकुमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक् तमुपनाहयेत् ॥५१॥
पक्वं वा तद्विजानीयाद् गतीः सर्वा यथाक्रमम् ॥
अभिज्ञाय ततश्छित्त्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥५२॥
संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेत् मतिमान् भिषक् ५३
सुमना ग्रन्थयश्चैव भल्लातकमनःशिले ॥
कालानुसारी सूक्ष्मैला चन्दनागुरुणी तथा ॥ ५४ ॥
एतैः सिद्धं निम्बतैलं वल्मीके रोपणं हितम् ॥
पाणिपादोपरिष्टात्तु छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ॥ ५५ ॥
वल्मीकं यत् सशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥

असाध्येष्वपि वल्मीकाग्निरोहिणीप्रभृतिषु चिकित्सितं कार्यं, "यावदुच्छ्वसिति प्राणी तावत् कार्या प्रतिक्रिया । कदापि दैवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति" इत्युक्तत्वात् । वल्मीकमित्यादि । तत्र औषधेनेति शेषः । आरेवतः किरमालकः । श्यामा त्रिवृद्विशेषः । पललं तिलपिष्टिः । उपनाहः पाचनम् । कालानुसारिवा कृष्णसारिवा ॥ ४६—५५ ॥—

धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना५६
पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम् ॥
पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम् ॥ ५७ ॥
त्रिफलाकोलखदिरकषायं व्रणरोपणम् ॥
कासीसरोचनातुत्थहरितालरसाञ्जनैः ॥ ५८ ॥
लेपोऽम्लपिष्टो बदरीत्वग्वा सैन्धवसंयुता ॥
कपालतुत्थजं चूर्णं चूर्णकाले प्रयोजयेत् ॥ ५९ ॥
चिकित्सेन्मुष्ककच्छूं चाप्यहिपूतनपानवत् ॥

धात्र्या इत्यादि । कासीसादिभिरम्लकाञ्जिकपिष्टैः प्रलेपनं, बदरीत्वक्सैन्धवैर्वा प्रलेपनम् । कपालं पक्वमृद्भाण्डखण्डः ॥ ५६—५९ ॥—

गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहाभ्यक्तं प्रवेशयेत् ॥ ६० ॥
कारयेद्गोफणाबन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥
विनिर्गमार्थं वायोश्च स्वेदयेच्च मुहुर्मुहुः ॥ ६१ ॥
क्षीरं महापञ्चमूलं मूषिकां चान्त्रवर्जिताम् ॥
ततस्तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसंयुतम् ।
गुदभ्रंशमिदं कृच्छ्रं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥६२॥

गुदेत्यादि । मूषिकां निर्जितान्त्रां कृत्वा महत् पञ्चमूलस्य प्रस्थं क्षीरप्रस्थे त्रिगुणितजले विपचेत्, क्षीरप्रस्थेऽवशिष्टे तैलकुडवं यथाबलं भद्रदार्वादिकल्पपाकं कृत्वा पानाभ्यङ्गाभ्यां गुदभ्रंशं साधयेत् ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने विंशतितमोऽध्यायः ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शूकरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

शूकादिचिकित्सितं ज्ञेयं, आदिशब्दस्य लुप्तत्वात् । तत्रादिशब्देन निदानोक्ताभिघातनिमित्ता दुर्भगनिमित्ताश्चात्र ज्ञातव्याः ॥ १ ॥ २ ॥

संलिख्य सर्षपीं सम्यक् कषायैरवचूर्णयेत् ॥
कषायेष्वेव तैलं च कुर्वीत व्रणरोपणम् ॥ ३ ॥

संलिख्येत्यादि । कषायैरिति कषायवृक्षचूर्णैरवचूर्णयेत्, कषायवृक्षैर्मिश्रकोक्तशोधनद्रव्यैः चूर्णीकृतैः अवचूर्णयेत् । तेषु

आदौ रोपणं कषायसाधनद्रव्येषु पादिकेषु जलं चतुर्गुणं दत्त्वा रोपणं तैलं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अष्ठीलिकां जलौकोभिर्ग्राहयेत् कुशलो भिषक् ॥
तथा चाशुपशाम्यन्तीं कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥ ४ ॥

अष्ठीलिकामित्यादि । ग्रन्थिरिव शस्त्रेणोद्धरणम् ॥ ४ ॥

स्वेदयेद् ग्रथितं शश्वन्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ॥
सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ ५ ॥
कुम्भीकां पाकमापन्नां भिन्द्याच्छुद्धां तु रोपयेत् ॥
तैलेन त्रिफलालोध्रतिन्दुकाम्रातकेन तु ॥ ६ ॥

स्वेदयेदित्यादि । सुस्निग्धैरित्युपनाहविशेषणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

ग्राहयित्वा जलौकोभिरलजीं सेचयेत् ततः ॥
कषायैस्तेषु सिद्धं च तैलं रोपणमिष्यते ॥ ७ ॥

ग्राहयित्वेत्यादि । कषायैः कषायवृक्षकषायैः, कषायवृक्षाः प्लक्षादयः ॥ ७ ॥

बलातैलेन कोष्णेन मृदितं परिषेचयेत् ॥
मधुरैः सर्पिषा स्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहयेत् ॥ ८ ॥

बलेत्यादि । मधुराणि काकोल्यादीनि ॥ ८ ॥

संमूढपिडकां क्षिप्रं जलौकोभिरुपाचरेत् ॥
भित्त्वा पर्यागतां चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥ ९ ॥

संमूढेत्यादि । पर्यागता पक्का ॥ ९ ॥

अवमन्थे गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते ॥
धवाश्वकर्णपत्तङ्गसल्लकीतिन्दुकीकृतम् ॥ १० ॥
क्रियां पुष्करिकायां तु शीतां सर्वां प्रयोजयेत् ॥
जलौकोभिर्हरेच्चासृक् सर्पिषा चावसेचयेत् ॥ ११ ॥
स्पर्शहान्यां हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि ॥
क्षीरेक्षुरससर्पिर्भिः सेचयेच्च सुशीतलैः ॥ १२ ॥

अवमन्थेत्यादि । अश्वकर्णः पूर्वदेशे 'गन्धमुण्डा' इति ख्यातः अश्वत्थसदृशः । पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ १०—१२ ॥

पिडकामुत्तमाख्यां च बडिशेनोद्धरेद्भिषक् ॥
उद्धृत्य मधुसंयुक्तैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ १३ ॥

पिडकामित्यादि । कषायैः चूर्णैरित्यर्थः । शोधनकाले तु शोधनद्रव्यैश्चूर्णीकृतैरवचूर्णयेत्, रोपणकाले तु रोपणैरेव ॥ १३ ॥

रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ॥
पृथक्पर्ण्यादिसिद्धं च देयं तैलमनन्तरम् ॥ १४ ॥
क्रियां कुर्याद्भिषक् प्राज्ञस्त्वक्पाकस्य विसर्पवत् ॥

रसक्रियेत्यादि । रसक्रिया फाणिताकृतिः, शोधनकाले शोधनद्रव्यकृता, रोपणकाले रोपणद्रव्यकषायकृता । पृथक्पर्ण्यादिसिद्धं तैलं सामान्यस्नेहपरिभाषाकल्पेन; पृथक्पर्ण्यादीनि मिश्रके रोपणघृतपठितानि काकोल्यादिवर्जितानि ॥ १४ ॥—

रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ॥ १५ ॥
कषायकल्कसर्पींषि तैलं चूर्णं रसक्रिया ॥
शोधनं रोपणं चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ १६ ॥
यथास्वं सर्पिषः पानं पथ्यं चापि विरेचनम् ॥
हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघु भोजनम् ॥ १७ ॥
अर्बुदं मांसपाकं च विद्रधिं तिलकालकम् ॥
प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् सम्यक् प्रतिक्रियाम् १८

रक्तेत्यादि । वीक्ष्येति द्विव्रणीयोक्तामवस्थां निरूप्य इत्यर्थः । अवचारयेत् कषायादीनित्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगाणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ॥
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्वेदं च बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
मतिमानोष्ठकोपे तु शाल्वणं चोपनाहने ॥
मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरं हितम् ॥ ४ ॥
श्रीवेष्टकं सर्जरसं सुरदारु सगुग्गुलु ॥
यष्टीमधुकचूर्णं तु विदध्यात् प्रतिसारणम् ॥ ५ ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थं जलौकोभिरुपाचरेत् ॥
पित्तविद्रधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥ ६ ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ॥
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥ ७ ॥
त्र्यूषणं स्वर्जिकाक्षारो यवक्षारो विडं तथा ॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ ८ ॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ॥
प्रियङ्गुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ ९ ॥
एतदोष्ठप्रकोपानां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ॥

चतुर्विधेन चतुःप्रकारेण । स्नेहेन दोषाद्यपेक्षया समस्तव्यस्तेन स्नेहपाकपरिभाषया वातहरकषायमधूच्छिष्टकल्कशृतेनाभ्यङ्गः । ततः स्निग्धनाडीस्वेदेन यथोक्तेन स्वेदेन स्वेदयेत् । मस्तिष्कः शिरोबस्तिप्रकारः, शिरोबस्तिरचनवत् बद्धो मस्तिष्क इति । अन्ये तु पठन्ति 'मस्तिष्क्ये चैव नस्ये च'—इत्यादि; अत्र मस्तिष्क्यं मस्तिष्के हितं अभ्यङ्गतैलपिचुधारणशिरोबस्त्यादि । श्रीवेष्टकः सरलनिर्यासः । प्रतिसारणं घर्षणम् । क्रियां कुर्यादशेषत इति संशोधनसंशमनरूपां बाह्यामाभ्यन्तरीं च । मेदोजे पुनः अस्नेहपूर्वं स्वेदिते भित्त्वा मेदसोऽपकर्षणं, शोधिते चाग्निरवचारणं पथ्यम् ॥ १—९ ॥—

दन्तमूलगतानां तु रोगाणां कर्म वक्ष्यते ॥ १० ॥
शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ॥

निःकाथ्य त्रिफलामुस्तं गण्डूषः सरसाञ्जनः ॥११॥
प्रियङ्गवश्च मुस्तं च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥
नस्यं च त्रिफलासिद्धं मधुकोत्पलपद्मकैः ॥ १२ ॥
दन्तपुप्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥
सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ॥ १३ ॥
हितः शिरोविरेकश्च नस्यं स्निग्धं च भोजनम् ।

दन्तेत्यादि । नस्यमित्यादि । शोणितावसेकशोधनगण्डूषकफपितवातानुबन्धे स्नेहनं नस्यम् । तत्र कफानुगमे मधुकादिभिः सह त्रिफलासिद्धं तैलं प्रयोज्यं, शोणितानुगमे च त्रिफलादिसंसिद्धं घृतमिति ॥ १०—१३ ॥—

विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणांस्तु प्रतिसारयेत् ॥ १४ ॥
रोध्रपत्तङ्गयष्ट्याह्वलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः॥ १५ ॥
काकोल्यादौ दशक्षीरसिद्धं सर्पिश्च नस्यतः ॥
शौषिरे हृतरक्ते तु रोध्रमुस्तरसाञ्जनैः ॥ १६ ॥
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥
सारिवोत्पलयष्ट्याह्वसावरागुरुचन्दनैः ॥ १७ ॥
क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिर्नस्ये च पूजितम् ॥
क्रियां परिदरे कुर्यात् शीतादोक्तां विचक्षणः ॥१८॥

विस्राविते इत्यादि । मधूत्तरैः मधुप्रधानैः । क्षीरिणः वटादयः । दशक्षीरसिद्धं दशगुणेन क्षीरेण घृतं साधनीयम् ॥१४—१८॥

संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ॥
काकोडुम्बरिकागोजीपत्रैर्विस्रावयेदसृक् ॥ १९ ॥
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥
पिप्पलीसर्षपांश्चैव नागरं नैचुलं फलम् ॥ २० ॥
सुखोदकेन संसृष्टं कवलं चापि धारयेत् ॥
घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ २१ ॥
शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ॥
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥२२॥
उद्धृत्याधिकदन्तं तु ततोऽग्निमवचारयेत् ॥
कृमिदन्तकवच्चापि विधिः कार्यो विजानता ॥२३॥

संशोध्योभयत इति वमनविरेचनाभ्यां ऊर्ध्वमधश्च कायं शोधयित्वा शिरोविरेचनेन शिरश्च शोधयेदित्यर्थः । काकोडुम्बरिका काष्ठोडुम्बरिका । गोजी गोजिह्वा । निचुलः वेतसः । मधुरैः काकोल्यादिभिः ॥ १९—२३ ॥

छित्त्वाऽधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत् ॥
वचातेजोवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः ॥ २४ ॥
क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्तितः ॥
पटोलत्रिफलानिम्बकषायश्चात्र धावने ॥ २५ ॥
हितः शिरोविरेकश्च धूमो वैरेचनश्च यः ॥

छित्त्वेत्यादि । तेजोवती कासमर्दनिका । सक्षौद्रश्च सपिप्पलीकः सुखोदके कवलः ॥ २४ ॥ २५ ॥—

सामान्यं कर्म नाडीनां विशेषं चात्र मे शृणु ॥२६॥
यं दन्तमधिजायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ।
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् २७
शोधयित्वा दहेद्वापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
भिनत्त्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्ध्रुवम् ॥ २८ ॥
समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते सशूले स्थिरबन्धने ॥ २९ ॥
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ॥
काणः संजायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ॥ ३० ॥
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ॥
धावने जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरम् ॥ ३१ ॥
कषायं जातिमदनकटुकस्वादुकण्टकैः ॥
यष्ट्याह्वरोध्रमञ्जिष्ठाखदिरैश्चापि यत् कृतम्॥ ३२ ॥
तैलं संशोधनं तद्धि हन्याद्दन्तगतां गतिम् ॥
कीर्तिता दन्तमूले तु क्रिया दन्तेषु वक्ष्यते ॥ ३३ ॥

सामान्यमित्यादि । सामान्यं तुल्यम् । वातादिनाडीनामेव यत् कर्म चोक्तं तदेव दन्तनाडीनां सामान्यमेकमित्यर्थः । यद्दन्तमभिजायेतेत्यादि यद्दन्तमभि समीपे नाडी स्यात् तं दन्तमुद्धरेत् । यदि नोपरिजो भवेत् इति ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तिगतश्चेन्न भवति । धावने प्रक्षालने । जातिमदनकटुकस्वादुकण्टककषायमिति; अन्ये तु कषायं आमपूगफलमिति मन्यन्ते । स्वादुकण्टकः गोक्षुरः, कण्टकारिवृक्षमन्ये ॥ २६—३३ ॥

स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य वा ॥
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ ३४ ॥
स्नैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्निग्धं च भोजनम् ॥
रसो रसयवाग्वश्च क्षीरं सन्तानिका घृतम् ॥ ३५॥
शिरोबस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥

सर्पिषस्त्रैवृतस्य वेति वातव्याधिपठितस्य । निर्यूहः क्वाथः । रसः मांसरसः । रसयवाग्वः मांसरसयवाग्वः । क्षीरं दुग्धम् । सन्तानिका सरः इति भाषा, क्षीरोत्था एव ॥ ३४॥ ३५॥—

अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ॥ ३६ ॥
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्ताः प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चापि कुर्यान्निरवशेषतः ॥ ३७ ॥
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥

प्रतिसारयेत् घर्षयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—

जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ॥ ३८ ॥
तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ॥ ३९ ॥
चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुषिरस्य च ॥
ततो विदारीयष्ट्याह्वशृङ्गाटककसेरुकैः ॥ ४० ॥
तैलं दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥

उद्धृतदशनस्य स्थानं दहेच्छुद्ध्यर्थं शोणितस्रावनिषेधार्थं,शुषिरस्य वायुकृतछिद्रस्य वा स्थानं दहेदिति शेषः॥३८—४०॥—

हनुमोक्षे समुद्दिष्टां कुर्याच्चार्दितवत् क्रियाम् ॥४१॥
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ॥
तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ४२
साध्यानां दन्तरोगाणां चिकित्सितमुदीरितम् ॥

अर्दितवत्समुद्दिष्टामिति समुद्दिष्टग्रहणेनैतज्ज्ञापयति—अर्दितोक्तामातिदेशिकीं वातव्याधिविधिनोपचरेदित्येवं रूपां वैशेषिकीं वातार्दितोक्तां मस्तकशिरोबस्तिनस्यधूमोपनाहादिकां द्विविधामपि क्रियां कुर्यादिति । साध्यानां दन्तरोगानां चिकित्सितमुक्तं, श्यावदन्तदालनभञ्जनानामसाध्यत्वान्नोदाहृतम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

जिह्वागतानां साध्यानां कर्म वक्ष्यामि सिद्धये ४३
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ॥
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्यं भिषजा भवेत् ४४
पित्तजेषु विघृष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ॥
प्रतिसारणगण्डूषनस्यं च मधुरं हितम् ॥ ४५ ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥ ४६ ॥
गृह्णीयात् कवलांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ॥
पटोलनिम्बवार्ताकुक्षारयूषैश्च भोजयेत् ॥ ४७ ॥

जिह्वेत्यादि । लिखितेषु मण्डलाग्रादिना । असृजः क्षये असृजोऽवसाने इत्यर्थः । क्षारः यवक्षारः, तत्प्रधानैः क्षारयूषैः ॥ ४३—४७ ॥

उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत् ॥ ४८ ॥
जिह्वागतानां कर्मोक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते ॥

उपजिह्वामित्यादि । गण्डूषः कफव्रणहरद्रव्येण कफकण्टकहरद्रव्येण वा । धूमैश्च वैरेचनिकधूमैः । अलासः पुनरत्र कफरक्तकृत आशुकारित्वात् प्रत्याख्याय विरेचनशोणितमोक्षणकवलशिरोविरेचनधूमवमनादिभिरुपचर्यः ॥ ४८ ॥—

अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंदंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ॥ ४९ ॥
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥
नोत्कृष्टं चैव हीनं च त्रिभागं छेदयेद्भिषक् ॥ ५० ॥
अत्यादानात् स्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ॥
हीनच्छेदाद्भवेच्छोफो लाला निद्रा भ्रमस्तमः॥५१॥
तस्माद्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ॥
गलशुण्डीं तु संच्छिद्य कुर्यात् प्राप्तमिमं क्रमम् ५२
मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटैः ॥
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ५३ ॥
वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीम् ॥
निःक्वाथ्य पिचुमन्दं च कवलं तत्र योजयेत् ॥५४॥
इङ्गुदीकिणिहीदन्तीसरलासुरदारुभिः ॥
पञ्चाङ्गीं कारयेत् पिष्टैर्वर्तिं गन्धोत्तरां शुभाम्॥५५॥
ततो धूमं पिबेज्जन्तुर्द्विरह्नः कफनाशनम् ॥
क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषश्चाप्यशने हितः ॥ ५६ ॥

अङ्गुष्ठेत्यादि । छेदयेन्मण्डलाग्रेणेति भागद्वयमर्धं वा परित्यज्य भागेनैकेन छेदयेत् । भ्रमः चक्रारूढस्येव भ्रमणम् । तमः अन्धकारदर्शनम् । प्राप्तम् युक्तम् । कुटन्नटः श्योनाकः । किणिही कटभी । सरला त्रिवृत् । पञ्चाङ्गीमिति पञ्चभिरङ्गभूतैर्द्रव्यैः कृता पञ्चाङ्गी, ताम् । गन्धोत्तरां गन्धप्रधानाम् । द्विरह्नः अह्नि वारद्वयमिति । क्षारसिद्धेषु मुद्गेष्विति कृतो यूषो यवक्षारेण लवणीकृतो भोजने हितः पथ्यः ॥ ४९—५६ ॥

तुण्डिकेर्यध्रुषे कूर्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे ॥
एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि॥ ५७ ॥

तुण्डिकेरीत्यादि । विशेषः शस्त्रकर्मणीति शस्त्रकर्मणि विशेषो भेदः । तत्र तुण्डिकेरी भेद्या तालुपुप्पुटकोऽपि, अध्रुषः सङ्घातश्च छेद्यः, मांसोच्छ्रायत्वात् लेख्यः कूर्मो छेद्यो वा अवस्थया ॥ ५७ ॥

तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ॥
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ ५८ ॥
कीर्तितं तालुजानां तु कण्ठ्यानां कर्म वक्ष्यते ॥

तालिवत्यादि । चकारेणात्र तालुशोषे पित्तहरो विधिः समुच्चीयते, पित्तेनापि तालुशोषजननत्वात् । कीर्तितं तालुजानामिति अत्र रक्तार्बुदस्यासाध्यत्वात् कर्म नोदाहृतम् ॥ ५८ ॥—

साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम् ५९
छर्दनं धूमपानं च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥
वातिकीं तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ॥ ६० ॥
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
पत्तङ्गशर्कराक्षौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ॥ ६१ ॥
द्राक्षापरूषकक्काथौ हितौ च कवलग्रहे ॥
आगारधूमकटुकैः श्लैष्मिकीं प्रतिसारयेत् ॥ ६२ ॥
श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ॥
नस्यकर्मणि योक्तव्यं तथा कवलधारणे ॥ ६३ ॥
पित्तवत्साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसंभवाम् ॥
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥६४॥
एककालं यवान्नं च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥
उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥ ६५ ॥
एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तं च शस्त्रेण साधयेत्६६
अमर्मस्थं सुपक्वं च भेदयेद्गलविद्रधिम् ॥

विस्राव्येत्यादि । साधयेत् तुण्डिकेरिवदिति तुण्डिकेर्यामपि गलशुण्डीविध्यतिदेशात् साधयेद्गलशुण्डीवदिति वाच्ये तुण्डिकेरीविध्यतिदेशो निःशेषच्छेदनार्थः, गलशुण्डीवदत्र त्रिभागच्छेदो न कार्य इति बोधयति, अशेषच्छेदो न पुनस्त्रिभागाव-

स्छेद इति । विस्राव्यः जलौकादिभिः । शिरोविरेचनधूमलेपनक्षारादिभिः शोधनम् ॥ ५९—६६ ॥—

वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ॥ ६७ ॥
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥
ततोऽस्मै स्नैहिकं धूममिमं दद्याद्विचक्षणः ॥ ६८ ॥
शालराजादनैरण्डसारेङ्गुदिमधूकजाः ॥
मज्जानो गुग्गुलुध्याममांसीकालानुसारिवाः ॥
श्रीसर्जरसशैलेयमधूच्छिष्टानि चाहरेत् ॥ ६९ ॥
तत्सर्वं सुकृतं चूर्णं स्नेहेनालोड्य युक्तितः ॥
टुण्टूकवृन्तं सक्षौद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥ ७० ॥
एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः स्नैहिको मतः ॥
कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशनः ॥ ७१ ॥
पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ॥
सर्वः पित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ ७२ ॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ॥
कफात्मके सर्वसरे विधिं कुर्यात् कफापहम् ॥७३॥
पिबेदतिविषां पाठां मुस्तं च सुरदारु च ॥
रोहिणीं कटुकाख्यां च कुटजस्य फलानि च ॥७४॥
गवां मूत्रेण मनुजो भागैर्धरणसंमितैः ॥
एष सर्वान् कफकृतान् रोगान् योगोऽपकर्षति ७५

मुखावयवगतान् निर्दिश्य सकलवदनगतान् निर्दिशन्नाह—वातादित्यादि । लवणैश्चूर्णैः पञ्चलवणकृतैः । तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः वातहरभद्रदार्वादिकल्ककषायसिद्धं तैलं कवले नस्ये च हितमित्यर्थः । शालराजादनेत्यादि । ध्यामं गन्धतृणम् । कालानुसारिवा कालवल्ली । श्रीः लवङ्गम् । सर्जरसः सरलनिर्यासः, स्नेहेनालोड्य युक्तितः इति यावता स्नेहेन नातिघनत्वं नातितनुत्वं लेपयोग्यं भवति तावता स्नेहेनेत्यर्थः । टुण्टुकः श्योनाकः । शुद्धकायस्य वमनादिभिः । अतिविषादिचूर्णधरणभागं प्रतिदिवसं गोमूत्रेण पेयम् । धरणमानमपि केचित् सौश्रुतीयाः पठन्ति । धरणमत्रचतुर्विंशतिरक्तिकाप्रमाणम् ॥ ६७—७५ ॥

क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः ॥
विदध्यात् कवलान् वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥७६॥

सर्वेष्वेव मुखरोगेष्वत्र दोषादिविभागेन कवलान् निर्दिशन्नाह—क्षीरेक्षुरसेत्यादि । दोषं रोगकार्यं वीक्ष्य ॥ ७६ ॥

रोगाणां मुखजातानां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ॥
असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र कीर्तिताः ७७
ओष्ठप्रकोपा वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ॥
दन्तमूलेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥ ७८ ॥
दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ॥
जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा ॥ ७९ ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो बलासश्च विदारिका ॥
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥ ८० ॥
असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा नव दशैव च ॥
तेषां चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ८१॥

ओष्ठजास्त्रयः, दन्तमूलेषु द्वौ, दन्तभवेषु त्रयः, जिह्वायामेकः, तालुनि अप्येक एव, स्वरघ्नादयो नव गले, समुदायसंख्या नवदशैव तु ॥ ७७—८१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शोफानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

षड्विधोऽवयवसमुत्थः शोफोऽभिहितो लक्षणतः प्रतीकारतश्च, सर्वसरस्तु पञ्चविधः, तद्यथा—वातपित्तश्लेष्मसन्निपातविषनिमित्तः । तत्रातितर्पितस्याध्वगमनादतिमात्रमभ्यवहरतो वा पिष्टान्नहरितकशाकलवणानि क्षीणस्य वातिमात्रमम्लमुपसेवमानस्य मृत्पक्वलोष्टकटशर्करानूपौदकमांससेवनादजीर्णिनो वा ग्राम्यधर्मसेवनाद्विरुद्धाहारसेवनाद्धस्त्यश्वोष्ट्ररथपदातिसङ्क्षोभणाद्दोषा धातून् प्रदूष्य श्वयथुमापादयन्त्यखिले शरीरे ॥ ३ ॥

अवयवे समुत्तिष्ठतीति अवयवसमुत्थः, गतिनिवृत्तौ स्थिरत्वादित्यर्थः । अभिहित उक्तः । चकारोऽनुक्तहेत्वादिसमुच्चयार्थः, अन्ये तु लक्षणशब्देनैव हेत्वादिं निर्दिशन्ति, अपरे तु असाध्यानामप्रतीकारसमुच्चयार्थं वर्णयन्ति । सर्वं सरतीति सर्वसरः । गतिमद्वातः सर्वसरे सरयोग्यः पञ्चविधस्यैव सर्वसरस्याहारविहाराभ्यां सर्वाङ्गगतदोषकोपहेतुं निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । तर्पितस्य लघ्वन्नादिभिः । पिष्टान्नादिमतिमात्रमभ्यवहरतः पिष्टान्नग्रहणेन सर्वविधगुर्वाहारावरोधः । क्षीणस्य वेति कृशस्य अत्यर्थमम्लमुपसेवमानस्य । मृदाद्याहाररतस्य मृत् मृत्तिका, पक्वलोष्टोऽग्निपक्वलोष्टः, कटकशर्करा अग्निदग्धशर्कराः, आनूपाः महिषादयः, औदकाः मत्स्यादयः । अजीर्णिनो वेति ग्राम्यधर्मः मैथुनं तस्य सेवनात् । विरुद्धं हिताहितीयाध्याये प्रोक्तम् । संक्षोभणात् यानजन्यादित्यर्थः । अखिले शरीरे सकले काये ॥ १—३ ॥

तत्र वातश्वयथुररुणः कृष्णो वा मृदुरनवस्थितास्तोदादयश्चात्र वेदनाविशेषाः ॥ ४ ॥

पित्तश्वयथुः पीतो रक्तो वा शीघ्रानुसारी चोषदाहादयश्चात्र वेदनाविशेषाः ॥ ५ ॥

श्लेष्मश्वयथुः पाण्डुः शुक्लो वा स्निग्धः कठिनः शीतो मन्दानुसारी, कण्ड्वादयश्चात्र वेदनाविशेषाः ॥ ६ ॥

सन्निपातश्वयथुः सर्ववर्णवेदनः ॥ ७ ॥

विषनिमित्तस्तु गरोपयोगाद्दुष्टतोयसेवनात् प्रकोथोदकावगाहनात् सविषसत्त्वदिग्धचूर्णेनावचूर्णनाद्वा सविषमूत्रपुरीषशुक्रस्पृष्टानां तृणकाष्ठादीनां संस्पर्शनात्; स तु मृदुः क्षिप्रोत्थानोऽवलम्बी चलो वा दाहपाकप्रायश्च भवति ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र।

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥
पक्वाशयस्था मध्ये च वर्चःस्थानगतास्त्वधः ॥ ९ ॥
कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥

तत्रेत्यादि। अरुणः ईषद्रक्तः। उषादयः उषचोषपरितापादयः। कण्ड्वादयः कण्डूगुरुत्वमित्यादि। गरोपयोगः बहिरन्तश्च। प्रकोथः पूतिभावः, सविषकीटादिकोथप्रकुपितोदकावगाहनात्, अयं पुनर्बहिरेव। सविषसत्त्वलालास्पर्शनात् तद्दिग्धचूर्णेनावचूर्णनाद्वेति सविषमूत्रादिमिश्रचूर्णैरवधूननात्; सविषचूर्णं वृश्चिकालीनामकं क्षुपभेदं केचित् कथयन्ति ॥ ४—९ ॥—

श्वयथुर्मध्यदेशे यः स कष्टः सर्वगश्च यः ॥ १० ॥
अर्धाङ्गेऽरिष्टभूतश्च यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥
श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरश्छर्दिररोचकः ॥११॥
हिक्कातीसारकासाश्च शूनं सङ्कर्षयन्ति हि ॥
सामान्यतो विशेषाच्च तेषां वक्ष्यामि भेषजम्॥१२॥

तस्य देहदेशजन्मस्वभावेन कृच्छ्रत्वं निर्दिशन्नाह—श्वयथुरित्यादि। मध्यदेशे श्वयथुः सन्निपातज्वरवद्विरुद्धोपक्रमत्वात् कष्टः। अर्धाङ्गे इति अर्धनारीश्वरन्यायेन। अरिष्टभूतोऽरिष्टवत् भूतशब्द उपमानार्थे। यश्चोर्ध्वं परिसर्पति यः शोफः पादाभिप्रवृत्तः ऊर्ध्वं उपरितनकाये परिसर्पति श्वयथुः सोऽरिष्टभूतः। चकारो भिन्नक्रमे, तेन यश्चाधः परिसर्पति उत्तमाङ्गात् सोऽप्यरिष्टभूतः। उक्तं च,—"ऊर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी मुखात्स्त्रियम्"—इति ॥ १०—१२ ॥

शोफिनः सर्व एव परिहरेयुरम्ललवणदधिगुडवसापयस्तैलघृतपिष्टमयगुरूणि ॥ १३ ॥

तत्र वातश्वयथौ त्रैवृतमैरण्डतैलं वा मासमर्धमासं पाययेत्, न्यग्रोधादिककषायसिद्धं सर्पिः पित्तश्वयथौ, आरग्वधादिसिद्धं श्लेष्मश्वयथौ, सन्निपातश्वयथौ स्नुहीक्षीरपात्रं द्वादशभिरम्लपात्रैः प्रतिसंसृष्टं दन्तीप्रतिवापं सर्पिः पाचयित्वा पाययेत्, विषनिमित्ते कल्पेषु प्रतीकारः ॥ १४ ॥

तत्रेत्यादि। पात्रं आढकम्। अम्लं काञ्जिकम्। दन्तीप्रतिवापमिति दन्तीकल्कः स्नेहचतुर्थांशेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथातः सामान्यचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—तिल्वकघृतचतुर्थानि यान्युक्तान्युदरेषु ततोऽन्यतममुपयुज्यमानं श्वयथुमपहन्ति, मूत्रवर्तिक्रियां वा सेवयेत्, नवायसं वाहरहर्मधुना, विडङ्गातिविषाकुटजफलभद्रदारुनागरमरिचचूर्णं वा धरणमुष्णाम्बुना, त्रिकटुक्षारायश्चूर्णानि वा त्रिफलाकषायेण, मूत्रं वा तुल्यक्षीरं हरीतकीं वा तुल्यगुडामुपयुञ्जीत, देवदारुशुण्ठीं वा गुग्गुलुं वा मूत्रेण वर्षाभूकषायानुपानं वा, तुल्यगुडं शृङ्गवेरं वा, वर्षाभूकषायं मूलकल्कं वा सशृङ्गवेरं पयोऽनुपानमहरहर्मासं, व्योषवर्षाभूकषायसिद्धेन वा सर्पिषा मुद्गोलुम्बान् भक्षयेत्, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकमयूरवर्षाभूसिद्धं वा क्षीरं पिबेत्, महौषधसुरङ्गीमूलसिद्धं वा, त्रिकटुकैरण्डमूलश्यामामूलसिद्धं वा, वर्षाभूशृङ्गवेरसहादेवदारुसिद्धं वा, तथा अलाबुबिभीतकफलकल्कं वा तण्डुलाम्बुना, क्षारपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरानुसिद्धेन च मुद्गयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन भोजयेद्यवान्नं गोधूमान्नं वा, वृक्षकार्कनक्तमालनिम्बवर्षाभूकाथैश्च परिषेकः, सर्षपसौवर्चलसैन्धवशार्ङ्गेष्टाभिश्च प्रदेहः कार्यः, यथादोषं च विरेचनास्थापनानि तीक्ष्णानि अजस्रमुपसेवेत, स्नेहस्वेदोपनाहांश्च, शिराभिश्चाभीक्ष्णं शोणितमवसेचयेदन्यत्रोपद्रवशोफादिति ॥ १५ ॥

अत उर्ध्वं सामान्यचिकित्सितमुपदेक्ष्यामः। तिल्वकचतुर्थानीति हरीतकीचूर्णप्रस्थेत्यादिना एकं, गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरेत्यादि द्वितीयं, चव्यचित्रकेत्यादि तृतीयं, तिल्वकं वातव्याध्युक्तं चतुर्थम्। वमनविरेचनेत्यादिना उदरोक्ता एव मूत्रवर्तिक्रिया। नवायसं प्रमेहपिडकाचिकित्सिते पठितम्। क्षारः यवक्षारः। गोमूत्रं पलद्वयं, गोक्षीरमपि द्विपलं शोफहरद्रव्यानुपानम्। देवदारुशुण्ठीकल्कं सुखाम्बुना, सामान्यशोफहरद्रवेण सुखोष्णेन वा। सगुडमार्द्रकं वा कर्षमानम्। वर्षाभूः रक्तपुनर्नवा। व्योषादिकल्कसिद्धेन जलचतुर्गुणेन सर्पिषा मुद्गोलुम्बान्, अत्र केचित् भृष्टान् मुद्गान् वदन्ति। मयूरकः अपामार्गः। सहा माषपर्णः। सुरङ्गी शोभाञ्जनकः। अनुसिद्धेनानुगतेन, सिद्धेनेति क्वचित् पाठः। सात्म्यापेक्षो वा विकल्पः। वृक्षकः कुटजः। नक्तमालः करञ्जः। सुवर्चला सूर्यावर्तः। शार्ङ्गेष्टा काकजङ्घा। प्रदेहः प्रलेपः। अजस्रं पुनः पुनः। बलवानिति वाक्यशेषः। उपद्रवशोफात् सर्वाङ्गशोफादिति केचित्। सिराभिश्चाभीक्ष्णं शोणितमवसेचयेदित्यर्थः। अन्येऽवयवगतं उष्णस्निग्धरूक्षादिभिरप्रशान्तं शोणितावसेचनेन साधयेदिति विषयभेदेन कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

भवति चात्र ।

पिष्टान्नमम्लं लवणानि मद्यं
मृदं दिवास्वप्नमजाङ्गलं च ॥
स्त्रियो घृतं तैलपयोगुरूणि
शोफं जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ १६ ॥

पिष्टान्नमित्यादि । स्त्रियो गुडमिति क्वचित् पाठः ॥ १६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अनागतः ईषदागतः, नञ् ईषदर्थे; बाधा दुःखं, तस्य प्रतिषेधः चिकित्सितं, तस्य विकारस्य इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ॥
धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

उत्थायोत्थायेति वीप्सायां, प्रत्यहमितिकर्तव्यताख्यापनायेत्येके; अन्ये तु उत्थायेति अभियोज्यार्थः, अभितो योगमभिसंयोगं कृत्वा, अभियोगः उद्यमः, उत्पूर्वस्थाधातोरभियोगार्थत्वात् । सततं अहरहरित्यर्थः । यदनुष्ठेयमखिलमिति केचित् पठन्ति ॥ ३ ॥

तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रन्थितमव्रणम् ॥ ४ ॥
अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् ॥
अवेक्ष्यर्तुं च दोषं च रसं वीर्यं च योजयेत् ॥ ५ ॥
कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः ॥
निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ ६ ॥
मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ॥
क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥ ७ ॥
चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् ॥
एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥ ८ ॥
दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति ॥ ९ ॥
वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च ॥
न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे ॥ १० ॥
अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च ॥
दुर्बलो जीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो मदपीडितः ॥ ११ ॥
शिरोरुगार्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥
अर्दितो कर्णशूली च दन्तरोगी च मानवः ॥ १२ ॥

शिरस उत्तमाङ्गत्वात् तत्पूर्वमेव विकृण्वन्नाह—तत्रेत्यादि । अव्रणं कोटरादिरहितं त्रिवर्गाक्तं, त्रिसुगन्धिनाक्तं लिप्तं दन्तकाष्ठं, तेनेत्यध्याहारः । दौर्गन्ध्याद्यपकर्षतीति । वैशद्यं निर्मलता पाटवं, वक्त्रस्येत्यध्याहारः ॥ ४—१२ ॥

जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ॥
तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ १३ ॥
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं सुखम् ॥
दन्तदार्ढ्यकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ १४ ॥

जिह्वेत्यादि । मृदु कोमलम् । श्लक्ष्णं मसृणम् । जाड्यं जडता स्तब्धता इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥
भिल्लोदककषायेण तथैवामलकस्य वा ॥ १५ ॥
प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन वा ॥
नीलिकां मुखशोषं च पिडकां व्यङ्गमेव च ॥ १६ ॥
रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत् ॥

क्षीरवृक्षाः न्यग्रोधादयः । क्षीरवृक्षकषायगण्डूषेण रक्तदुष्टिरपि निवर्तते । बहिर्मुखप्रक्षालनमाह—भिल्लेत्यादि । भिल्लोदकं पर्वते केदारभूमौ प्रसिद्धम् । गयी तु भिल्लोदककषायमन्तर्मुखप्रक्षालनमाह । आमलकस्य कषायेण नेत्रे प्रक्षालयेत्, उभयं शीतोदकेन च ॥ १५ ॥ १६ ॥—

सुखं लघु निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा ॥ १७ ॥
मतं स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् ॥
दाहकण्डूमलघ्नं च दृष्टिक्लेदरुजापहम् ॥ १८ ॥
अक्ष्णो रूपावहं चैव सहते मारुतातपौ ॥
न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥ १९ ॥
भुक्तवान् शिरसा स्नातः श्रान्तश्छर्दनवाहनैः ॥
रात्रौ जागरितश्चापि नाञ्ज्याज्ज्वरित एव च ॥ २० ॥

ततोऽञ्जनावसरः । सिन्धुरत्र नदोऽभिप्रेतः, तत्सम्भवं स्रोतोञ्जनम् । विशुद्धं मलरहितं श्रेष्ठं मतं; कुतः यस्मादेतत् दाहादिनाशकं, तथा तेजोरूपकरं, तस्मादञ्जनेन चक्षुषा मरुतातपौ सहते । छर्दनवाहनैरिति बहुवचनेन परिश्रान्तिहेतवो गृह्यन्ते ॥ १७—२० ॥

कर्पूरजातिकक्कोललवङ्गकटुकाह्वयैः ॥
सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ॥ २१ ॥
मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥
हनुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् ॥ २२ ॥
प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम् ॥
पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ॥ २३ ॥
रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम् ॥
रूक्षदुर्बलमर्त्यानां न हितं चास्यशोषिणाम् ॥ २४ ॥

कर्पूरेत्यादि । जातीशब्देन जातीफलं कथ्यते ॥ २१—२४ ॥

शिरोगतांस्तथा रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥
केशानां मार्दवं दैर्घ्यं बहुत्वं स्निग्धकृष्णताम् ॥ २५ ॥
करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्कमपि चाननम् ॥
सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रतिपूरणम् ॥ २६ ॥

शिरसः प्रतिपूरणं इति शून्यभूतस्य शिरसः पुनः पूरणमित्यर्थः । शिरोगतांस्तथा रोगान् इत्यत्र 'केशभूमिगतान्' इत्येके वदन्ति; मस्तकपूरणमप्यपरे ॥ २५ ॥ २६ ॥

मधुकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च ॥
क्षुद्रकं पञ्चनामानं समभागानि संहरेत् ॥ २७ ॥
तेषां कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥
सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्ध्नि तैलं प्रदापयेत् ॥ २८ ॥

शिरोऽभ्यङ्गार्थं तैलमाह—मधुकमित्यादि । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारिका । पञ्चनामानमिति अल्पपञ्चमूलं, चक्रतैलं यन्त्रपीडिततैलं, मधुकादिद्रव्यं क्राथार्थं पलशतमुदकस्य द्वादशाधिकपञ्चशतपलानि, तावत् विपचेद् यावद्दशाधिकं शतं भवति, ततो वस्त्रपूतं ग्राह्यं, तेन क्राथेन तथा तद्द्रव्याणामेव कल्कैरष्टभिः पलैश्चक्रतैलस्य द्वात्रिंशत्पलानि विपचेत्, यावत् तैलपाकलक्षणानि भवन्ति, एवमनुपानादि कल्पनीयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ॥

केशप्रसाधनी कङ्कतिका 'चिरुणी' वा 'काकुंइ' इति लोके । रजः धूलिः । जन्तुः यूषा ॥—

हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥ २९ ॥

हन्वित्यादि । कर्णपूरणकालस्य संख्यां श्रीवाग्भटः प्राह "धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् । रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने"—इति ॥ २९ ॥

अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातनिरोधनः ॥
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ॥ ३० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि । अभ्यङ्गोऽत्र सकलशरीरकर्णादिगतः स्नेहस्य शिरामुखादिभिः । शरीरसन्तर्पणकालं केचिदत्र पठन्ति "रोमान्तेष्वनु देहस्य स्थित्वा मात्राशतत्रयम् । ततः प्रविशति स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम् ॥ रक्तं गच्छति मात्राणां शतैः पञ्चभिरेव तु । षड्भिर्मांसं प्रपद्येत मेदः सप्तभिरेव च ॥ शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं नवभिर्व्रजेत् । तत्रस्थान् शमयेद्रोगान् वातपित्तकफात्मजान् ।" ॥ ३० ॥

सेकः श्रमघ्नोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥
क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टानां रुजापहः ॥ ३१ ॥
जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥
तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥ ३२ ॥

सेकः सर्वाङ्गपरिषेकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ॥
शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥ ३३ ॥

युक्तः प्रयुक्तः । अवगाहनं मज्जनम् ॥ ३३ ॥

तत्र प्रकृतिसात्म्यर्तुदेशदोषविकारवित् ॥
तैलं घृतं वा मतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसेकयोः ॥ ३४ ॥

तेषां योग्यतामाह—तत्रेत्यादि ॥ ३४ ॥

केवलं साम्दोषेषु न कथञ्चन योजयेत् ॥
तरुणज्वर्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यौ कथञ्चन ॥ ३५ ॥
तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ॥
पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ॥ ३६ ॥
शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयो गदाः ॥
सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् ॥ ३७ ॥

अभ्यङ्गस्य निषेधमाह—केवलमित्यादि । आमज्वरेति तरकतकम्पादीनामपि सम्भव इत्यर्थः । पूर्वयोस्तरुणज्वर्यजीर्णिनोः, शेषाणां विरिक्तानां न देयः; दीयमानेऽभ्यङ्गे अग्निमान्द्यादयो भवन्ति ॥ ३५—३७ ॥

शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ॥
तत् कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः ॥ ३८ ॥
शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥
दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥ ३९ ॥
श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥
आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते ॥ ४० ॥
न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणम् ॥
न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् ॥ ४१ ॥
न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥
स्थिरीभवति मांसं च व्यायामाभिरतस्य च ॥ ४२ ॥
व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ॥
व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ४३ ॥
वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥
व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ॥ ४४ ॥
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥
व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् ॥
स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥
सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः ॥ ४६ ॥
बलस्यार्धेन कर्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥
हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते ॥ ४७ ॥
व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलार्धस्य लक्षणम् ॥
वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च ॥ ४८ ॥
समीक्ष्य कुर्याद्व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥
क्षयतृष्णारुचिच्छर्दिरक्तपित्तभ्रमक्लमाः ॥ ४९ ॥
कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसंभवाः ॥
रक्तपित्ती कृशः शोषी श्वासकासक्षयातुरः ॥ ५० ॥
भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमार्तश्च विवर्जयेत् ॥

शरीरेत्यादि । शरीरस्योपचयः सम्यक्पुष्टिः । गात्राणां सुविभक्तता गात्राणामिति सर्वेषामङ्गानां, सुविभक्तता सुघटितशरीरता इत्यर्थः । मृजा शुद्धिः । चात्रवः यथा न च व्यायामिनं अर्दयन्ति उद्वर्तनकारिणं जनं तथा व्याधयो न उपसर्पन्ति न अभिभवन्तीत्यर्थः । स्थिरीभवति मांसं चेति उपचयलक्षणस्यापि बलस्य हेतुरित्यर्थः । व्यायामेति स्विन्नगात्रस्येति गात्रे स्वेदागमे सति व्यायामादुपरमः कार्य इत्यर्थः । अन्ये तु स्विन्नगात्रस्येत्यत्र क्षुण्णगात्रस्येति पठन्ति । पद्भ्यामुद्वर्तितस्य पादाभ्यां बहुकृतमर्दनस्येत्यर्थः । विरुद्धं हिताहितीयाध्यायोक्तम् । विदग्धं अम्लपाकता । अविदग्धं दग्धादन्यत्, तेनामं विदग्धं गृह्यते । परितः सर्वतः । वसन्ते चेति चकारः महतः पथ्यतमस्य व्यायामस्य वसन्तेऽपकर्षं सूचयति । बलार्धलक्षणं केचिदन्यथा पठन्ति, "कक्षाललाटनासासु हस्तपादादिसन्धिषु । प्रस्वेदात् मुखशोषाच्च बलार्धं तद्धि निर्दिशेत्" इति । वयोबलेत्यादि वयः यौवनं, बलं शक्त्युपचयलक्षणं, शरीरं मध्यं स्थूलं च, देशं आनूपं साधारणं च; कालं द्विविधमपि, तत्र नित्यगे शीते वसन्ते च, आवस्थिके यौवने बले सति, अशनानि स्निग्धभोजनानि । समीक्ष्य दृष्ट्वा । उपचयप्रभृतौ व्यायामं कुर्यात् । व्यायामादग्निप्रदीप्तौ सत्यां सर्वरोगोपशम इति ॥ ३८—५० ॥—

उद्वर्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् ॥ ५१ ॥
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥

व्यायामे पद्भ्यामुन्मर्दितस्येत्युक्तं उद्वर्तनं पुनर्निर्दिशन्नाह—उद्वर्तनमित्यादि । उद्वर्तनं चात्र प्रविलापनीयविम्लापनकरम् ॥ ५१ ॥—

शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ॥५२॥
उद्धर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥
उत्सादनाद्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वपुः ॥५३॥
प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥
उद्धर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम् ॥ ५४ ॥
ऊर्वोः संजनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे ॥
कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ॥ ५५ ॥
तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः शिरामुखविरेचनम् ॥
उद्धर्षणं त्विष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम् ॥ ५६ ॥

शिरेत्यादि । तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः । शिरामुखविवर्धनम् । उद्धर्षणं स्नेहौषधचूर्णादिभिः घर्षणम् । अन्ये तु फेनकः काष्ठादिघर्षणम् । उद्धर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामिति मुखविविक्तत्वोद्दीपने उद्धर्षणोत्सादनाभ्यामुत्पद्येयाताम् । केचिदत्र यथायथमाहुः शिरामुखविविक्तत्वमुद्धर्षणेन, त्वक्स्थस्याग्नेस्तेजनमुत्सादनेन; सस्नेहकल्केनोद्धर्षणमुत्सादनम् । मृजा शुद्धप्रभा । ऊर्वोः ऊर्ध्वमधश्च फेनकः, ऊरुः 'जङ्घा' इति लोके ॥ ५२—५६ ॥

निद्रादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूतृषापहम् ॥
हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनम् ॥ ५७ ॥
तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्धनम् ॥
रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् ॥ ५८ ॥
उष्णेन शिरसः स्नानमहितं चक्षुषः सदा ॥
शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ॥५९॥
श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् ॥
काममुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थे समाचरेत् ॥ ६० ॥
अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥
अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्धनम् ॥ ६१ ॥
तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्तिषु ॥
आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ६२ ॥
सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्धनम् ॥
स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् ॥ ६३ ॥
स्नानं येषां निषिद्धं तु तेषामप्यनुलेपनम् ॥

निद्रेत्यादि । कामं यथेष्टम् । स्नानस्य निषेधमाह—तदित्यादि ॥ ५७—६३ ॥—

रक्षोघ्नमथ चौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ ६४ ॥
सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् ॥

रक्षोघ्नमित्यादि । रत्नानि मणिरत्नादीनि । अस्याग्रे आदर्शगुणं, गोरोचनाधारणगुणं च किञ्चिदभिधीयते; स च अभावान्न लिखितः ॥ ६४ ॥—

मुखालेपाद्दृढं चक्षुः पीनगण्डं तथाननम् ॥ ६५ ॥
अव्यङ्गपिडकं कान्तं भवत्यम्बुजसन्निभम् ॥

मुखेत्यादि । कान्तं कमनीयं यत् मनोहरमित्यर्थः ॥ ६५ ॥—

पक्ष्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलम् ॥ ६६ ॥
नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चामलतारकम् ॥
यशस्यं स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्धनम् ॥ ६७ ॥
देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोत्रवर्धनम् ॥

सामान्यमञ्जनगुणमाह—पक्ष्मलमित्यादि । अमलोज्ज्वलमण्डलमिति निर्मलोज्ज्वलचक्षुर्बहिर्भागम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥—

आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः ॥ ६८ ॥
आयुस्तेजःसमुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्धनः ॥

आहार इत्यादि । तेजः हृदिस्थं निसर्गजं बलम् ॥ ६८ ॥—

पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ॥ ६९ ॥
चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ॥

चक्षुःप्रसादनं दृष्टिप्रसादनं, दृष्टिसंयुक्तपादनिबन्धननाडीप्रसादत्वात् । वृष्यं शुक्रवृद्धिकरम् ॥ ६९ ॥—

निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः श्रमसुप्तिनुत् ॥ ७० ॥
पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥

निद्रेत्यादि । पादाभ्यङ्गः अत्रापि दृष्टिप्रदः पूर्ववत् ॥ ७० ॥—

पादरोगहरं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ॥ ७१ ॥
सुखप्रचारमौजस्यं सदा पादत्रधारणम् ॥
अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत् ॥ ७२ ॥
पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥
पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् ॥ ७३ ॥
हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्धनम् ॥
बाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्धनम् ॥ ७४ ॥

पादेत्यादि । पादत्रं पादहितं पादुकादि । अनुपानद्भ्यां पादत्राणवर्जिताभ्याम् । बाणवारं वर्म ॥ ७१—७४ ॥

पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥

पवित्रमित्यादि । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् ॥—

वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ॥ ७५ ॥
वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं छत्रधारणम् ॥

वर्षेत्यादि । शङ्करं सुखकरम् ॥ ७५ ॥—

शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ॥ ७६ ॥
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्धनम् ॥ ७७ ॥
अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥

शुन इत्यादि । सरीसृपाः कृष्णसर्पादयः । व्यालाः व्याघ्रादयः । विषाणिभ्यः शृङ्गिभ्यः । सत्त्वं सत्त्वगुणः । उत्साहः बलम् । बलं तेजः । धैर्यं धीरत्वम् । वीर्यं शक्तिः । अवष्टम्भः अवलम्बनम् । भयघ्नं भयनाशकम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरी सुखा ॥ ७८ ॥

आस्येत्यादि । आस्या स्थितिः ॥ ७८ ॥

अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः ॥
अत्यध्वा विपरीतोऽस्माज्जरादौर्बल्यकृच्च सः ॥ ७९ ॥
यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ॥
तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ ८० ॥

अध्वेत्यादि । अत्यध्वा अतिशयेन मार्गगमनम् । चङ्क्रमणं कुटिलगत्या परिभ्रमणम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

श्रमानिलहरं वृष्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ॥
सुखं शय्याशनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ ८१ ॥
बालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीनपोहति ॥
शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥ ८२ ॥

श्रमेत्यादि । सुखं शय्यासनं विस्तृतमास्तीर्णमुद्गगण्डोपधानादियुक्तम् । दुःखं सङ्कोच्यासनं, दुःखं विपरीतगुणम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥
संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् ॥ ८३ ॥

प्रीतीत्यादि । संवाहनं सुखकरं स्पर्शनम् । गाढमर्दनं पादाभ्यामारभ्य कटिपर्यन्तं, हस्ताभ्यां शनैः शनैः संवाहनमिति विशेषः ॥ ८३ ॥

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपक्तिनुत् ॥
स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥ ८४ ॥
सुखं वातं प्रसेवेत ग्रीष्मे शरदि मानवः ॥
निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥ ८५ ॥
आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत् ॥
दाहवैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपोहति ॥ ८६ ॥
अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ॥
आमाभिष्यन्दजरणो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ ८७ ॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्द्रिताम् ॥
करोति धातुसाम्यं च निद्रा काले निषेविता ॥ ८८ ॥

सुखमित्यादि । "सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि वा नरः" इत्यन्ये पठन्ति ॥ ८४—८८ ॥

तत्रादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा लघूष्णीषच्छत्रोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपूर्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानां तु गुरुवृद्धानुमतेन सुसहायेनानन्यमनसा खल्पचरितव्यं, तदपि न रात्रौ न केशास्थिकण्टकाश्मतुषभस्मोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानबलिभूमिषु न विषमेन्द्रकीलचतुष्पथश्वभ्राणामुपरिष्टात् ॥ ८९ ॥

तत्रेत्यादि । इन्द्रकीला भासन्ते यस्मिन् देशे स प्रदेशः इन्द्रकीलः । चतुष्पथः मार्गचतुष्टयसंयोगः । श्वभ्रं गर्तः ॥ ८९ ॥

न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यानृतानि वदेत्, न देवब्राह्मणपितृपरिवादांश्च, न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचाचारानुपासीत ॥ ९० ॥

पैशुन्यं सूचकता दौर्जन्यमिति यावत् । परिवादः दोषकथनम् । उन्मत्तः वातूलः । पतितः स्वकीयधर्मात्भ्रष्टः । क्षुद्रः लघुः । नीचाः म्लेच्छादयः । न उपासीत न उपसेवेत ॥ ९० ॥

वृक्षपर्वतप्रपातविषमवल्मीकदुष्टवाजिकुञ्जराद्यधिरोहणानि परिहरेत्, पूर्णनदीसमुद्राविदितपल्वलश्वभ्रकूपावतरणानि, भिन्नशून्यागारश्मशानविजनारण्यवासाग्निसंभ्रमव्यालभुजङ्गकीटसेवाग्रामाघातकलहशस्त्रसन्निपाताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृपशृङ्गिसन्निकर्षांश्च ॥ ९१ ॥

प्रपातः निर्झरपतनम् । कूपान्तावतरणानि परिहरेदिति संबन्धः । अविदितः अज्ञातस्वरूपः । पल्वलं खातगर्तम् । अवतरणं प्रवेशः । कीटसेवाश्च अत्रापि परिहरेत् । भिन्नशून्यागारं पतितगृहं, जनरहितगृहं च । अरण्यं अटवी । अग्निसंभ्रमः उत्पातप्रदीप्तिः । व्यालाः व्याघ्रादयः । कीटाः वृश्चिकादयः । ग्रामाघातः मारीभयजन्यग्रामहननम् । सन्निकर्षं नैकट्यं परिहरेदिति संबन्धः । सरीसृपः कृष्णसर्पः । अग्नेः शैत्यादभिप्रेतस्य वा अनभिप्रेतस्यापि सेवा इत्यत्रोपासनं

निषिद्धमत्र तु ग्रीष्मादौ तस्य सान्निध्यमपि निषिद्धमिति बुध्यते। तथा कालभुजङ्गस्य सेवा पुनर्निकटोपासनं निषिद्धम् ॥ ९१ ॥

नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेङ्खादम्पत्यन्तरेणाभियायात्। न शवमनुयायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापकारिणां च छायां नाक्रमेत । नास्तं गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्यं वीक्षेत। गां धयन्तीं परशस्यं वा चरन्तीं परस्मै न कस्मैचिदाचक्षीत न च उल्कापातेन्द्रधनूंषि। नाग्निं मुखेनोपधमेत्। नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहन्यात् ॥ ९२ ॥

प्रेङ्खागुर्वोः प्रत्यन्तरेण प्रेङ्खयोः गुर्वोः दम्पत्योश्चान्तरे न गच्छेत्। प्रेङ्खा दोला, दम्पती जायापती। शवं मृतप्राणिशरीरम्। अनुगमनं पश्चाद्गमनम्; स्कन्धयानाद्यधिकारं विनेति शेषः। चैत्यः श्मशानवृक्षः। नाक्रमेत न लङ्घयेत्। गां सुरभ्याख्याम्। धयन्ती पाययन्तीं, वत्समिति गम्यते। धेट् पाने। पिबन्तीं कुण्डादिति क्षिप्तपानीयप्रभृतीनीति गम्यते। परशस्यं परक्षेत्रम्। नाचक्षीत न कथयेत्। उल्कापातः आकाशात् ज्वलदग्निपातः। उल्कापात इत्यत्र 'उत्पात' इति पाठान्तरे उत्पाताः दिव्यभौमान्तरीक्षास्त्रयः। तत्र दिव्याः प्रतिमारोहणगन्धर्वनगरदर्शनादिकाः, भौमा भूकम्पप्रभृतयः, आन्तरीक्षाः पानीयतिमिरपरिखादयः। एतानि कस्मैचित् नाचक्षीतेत्यर्थः। उपधमेत् ज्वालयेदित्यर्थः ॥ ९२ ॥

न वेगान् धारयेत् । न बहिर्वेगान् ग्रामनगरदेवतायतनश्मशानचतुष्पथसलिलाशयपथिसन्निकृष्टानुत्सृजेत्, न प्रकाशं, न वाय्वग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ॥ ९३ ॥

बहिर्वेगाः वातमूत्रपुरीषादीनां, न प्रकाशमिति प्रकाशो यथा भवति एवं नोत्सृजेत् ॥ ९३ ॥

न भूमिं विलिखेत्।नासंवृतमुखः सदसि जृम्भोद्गारश्वासक्षवथूनुत्सृजेत्। न पर्यस्तिकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्यात् ॥ ९४ ॥

विलिखेत् नखादिभिः। न सभायामसंवृतमुखः जृम्भादीन् विसृजेत्। क्षवथुः हिक्का। पर्यस्तिका पलस्तिका। अवष्टम्भः अग्रपृष्ठपार्श्वस्थितस्तम्भादिषु अवलम्बनम्। परमार्थतस्तु अवष्टम्भोऽवलम्बो न पर्यायशब्दः ॥ ९४ ॥

न बालकर्णनासास्रोतोदशनविवराण्यभिकुष्णीयात्। न वीजयेत् केशमुखनखवस्त्रगात्राणि । न गात्रनखवक्त्रवादित्रं कुर्यात्। न काष्ठलोष्ठतृणादीनभिहन्याच्छिन्द्याद्वा ॥ ९५ ॥

स्रोतांसि मूत्रपुरीषादीनां, एतेषां विवराणि छिद्राणि, नाभिकुष्णीयात् नाभिकर्षेत्, न मलं स्पृशेदित्यर्थः। न वीजयेत् न कम्पयेत्। न गात्रवादित्रं न वाद्यभाण्डं कुर्यात् ॥ ९५ ॥

न प्रतिवातातपं सेवेत। न मुक्तमात्रोऽग्निमुपासीत । नोत्कटुकस्तिष्ठेत् । नाल्पकाष्ठासनमध्यासीत। न ग्रीवां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत भुञ्जीत वा। न प्रततमीक्षेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्करसूक्ष्मचलभ्रान्तानि । न भारं शिरसा वहेत्। न स्वप्नजागरणशयनासनस्थानचङ्क्रमणयानवाहनप्रधावनलङ्घनप्लवनप्रतरणहास्यभाष्यव्यवायव्यायामादीनुचितानप्यतिसेवेत ॥ ९६ ॥

अध्यासीत नोपविशेदित्यर्थः। प्रततं विस्फारिताक्षः नेक्षेत; ज्योतिरग्निशिखा, तारकेत्यन्ये। स्वप्नजागरणानि स्वभ्यस्तान्यप्येतानि न हितानि। प्रतरणं नद्यादीनां बाहुभ्यां तरणम् ॥ ९६ ॥

उचितादप्यहितात् विरमेत्, हितमनुचितमप्यासेवेत क्रमशो, नचैकान्ततः पादहीनात् ॥ ९७ ॥

स्वभ्यस्तादपि यवकादेः क्रमेणैव निवर्तयेदित्यर्थः। सहसा परिवर्तने रोगो मरणं वा। क्रमशो हितं रक्तशाल्यादि। अनुचितं अनभ्यस्तं, तत्राभ्यस्तादहितात् यथाक्रमं पादस्यापचयः। तथा तस्याभ्यसनीयस्य यथाक्रममभ्यासे पादस्यैव प्रक्षेपः। एवं हिताहितयोः षोडशांशस्य आवापोद्धाराभ्यां षोडशाहोभिरहितस्य सर्वस्य त्यागो हितस्य सर्वस्य प्राप्तिरिति ॥ ९७ ॥

नावाक्शिराः शयीत। न भिन्नपात्रे नाञ्जलिपुटे वाऽऽपः पिबेत्। काले हितमितस्निग्धमधुरप्रायमाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमश्नीयात्, ग्रामगणगणिकापणिकशत्रुशठपतितभोजनानि परिहरेत्, शेषाण्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसानि अन्यानि एवं गुणान्यपि वा संभूय दत्तापि मक्षिकावालोपहतानि, नाप्रक्षालितपादो भुञ्जीत, न मूत्रोच्चारपीडितो न सन्ध्ययोर्नोपाश्रितो नातीतकालं हीनमतिमात्रं चेति, न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम् ॥ ९८ ॥

अवाक्शिराः अधःशिरा इत्यर्थः। भिन्नपात्रे विदीर्णपात्रे। प्रत्यवेक्षितं विलोकितम्। ग्रामस्थाः सर्वे मिलित्वा कचित् किञ्चिद्यद्भोजनं संपादयन्ति तत् ग्रामभोजनम्। अन्यान्यपि अनिष्टरूपरसादीनि च। एवं गुणान्यपीति ग्राम्यादिभ्यः शेषाणीत्यर्थः। संभूय दत्तानि मिलित्वा यावद् दत्तानि भोजनानि परिहरेत्। सर्वाणि च त्वरया दत्तानि परिहरेत्। गणः रथकारचारणादयः। गणिका वेश्या। पणिकः इतरवणिक्। शत्रुः विपक्षः। शठः स्वकीयाचारभ्रष्टः। अनिष्टशब्दः रूपादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते। अनिष्टशब्दः कुत्सितवाचकः। अनिष्टं असंमतं अनभिप्रेतम्। उच्चारः विष्ठा। नोपाश्रितः आसनरहितः न भुञ्जीत। नातीतकालं व्यतिक्रान्तकालमित्यर्थः।

उद्धृतस्नेहं च सुनिष्पीडनेनैव स्नेहात् भिन्नं, अत्र स्नेहं घृतस्नेहम् ॥ ९८ ॥

नोदके पश्येदात्मानं न नग्नः प्रविशेज्जलम् ।
न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाप्यघृतशर्करम् ॥
नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ९९ ॥
अन्यथा कुष्ठवीसर्पादिं जनयेत् ॥

दधीत्यादि । नवाप्यलवणं नवापि उदकवर्जितं दधि भुञ्जीत ॥ ९९ ॥—

घृतमद्यातिसेवाप्रतिभूसाक्षित्वसमाह्वानगोष्ठीवादित्राणि न सेवेत । स्रजं छत्रोपानहौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्धृतानि धारयेत् । ब्राह्मणमग्निं गां च नोच्छिष्टः स्पृशेत् ॥ १०० ॥

भवन्ति चात्र ।

मुखमात्रं समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरितम् ॥
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः ॥१०१

प्रतिभूः लग्नकः, गोष्ठीवादित्राणि मृदङ्गादीनि । अतीतवासांसि जीर्णवस्त्राणि, अन्यैर्विधृतानि न प्रक्षाल्य धारयेत् ॥ १०० ॥ १०१ ॥

यस्मिन् यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।
तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥ १०२ ॥
वर्षासु न पिबेत्तोयं पिबेच्छरदि मात्रया ॥
वर्षासु चतुरो मासान् मात्रावदुदकं पिबेत् ॥१०३॥
उष्णे हैमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम् ॥
हेमन्ते च वसन्ते च सीध्वरिष्टौ पिबेन्नरः ॥ १०४ ॥
शृतशीतं पिबेद् ग्रीष्मे प्रावृट्काले रसं पिबेत् ॥
यूषं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं जलम् ॥ १०५ ॥
स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगः ॥
स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥१०६॥
पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं न च वेगान् विधारयेत् ॥
अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां शमनं प्रति ॥ १०७ ॥

अन्नं नियम्य कालेन वर्षादिऋतुलक्षणेनापि पाननियममाह—वर्षास्वित्यादि । न पिबेत् ईषत् पिबेदित्यर्थः । पिबेत् शरदि मात्रयेति मात्राशब्दोऽल्पवचनः । एतेनैतदुक्तं भवति—कामं अभिलाषपूर्णं, न तु अतिशयेन । सीध्वरिष्टौ मद्यारिष्टयोः उदकं पिबेत् इत्यर्थः । तस्यान्ते वर्षान्ते । अतोऽन्य इति अस्वस्थः । दोषाहारमतानुगो भवेत् दोषा वातादयः, तत्र वाते स्निग्धमुक्तं, पित्ते शीतं, कफे रूक्षोष्णम् । आहारमतानुग इति 'उष्णोदकमनुपानं स्नेहानामथ शस्यते' इत्यादि॥१०२–१०७॥–

प्रावृट्शरद्वसन्तेषु सम्यक् स्नेहादिमाचरेत् ॥
कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको बस्तिरिष्यते ॥ १०८ ॥
शस्यते त्रिष्वपि सदा व्यायामो दोषनाशनः ॥
भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रकुप्यति ॥ १०९ ॥

स्वस्थातुरस्यापि वक्ष्यमाणं शोधनं निर्दिशन्नाह—कफ इत्यादि । अपिशब्दो व्यायमक्रियाफलानां प्रागुक्तानामपीह अर्जनं समुच्चिनोति । न प्रकुप्यति न दोषचयं प्राप्नोति । शोधने वमनविरेचने । तन्मनाः उत्सर्गादिमना नान्यचित्त इत्यर्थः ॥ १०८—१०९ ॥

उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्यात् तु तन्मनाः ॥
नेच्छेद्रोगभयात् प्राज्ञः पीडां वा कायमानसीम् ११०
अतिस्त्रीसंयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥
शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ॥ १११ ॥
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥
आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ॥ ११२ ॥
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
त्रिभिस्त्रिरहोभिर्वा समीयात् प्रमदां नरः ॥ ११३ ॥
सर्वेष्वृतुषु धर्मेषु पक्षात् पक्षाद् व्रजेद् बुधः ॥
रजस्वलामकामां च मलिनामप्रियां तथा ॥ ११४ ॥
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ११५
सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रव्रजितामपि ॥
सन्ध्यापर्वस्वगम्यां च नोपेयात् प्रमदां नरः॥११६॥
गोसर्गे चार्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥
लज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुद्ध एव च ॥ ११७ ॥
क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः ॥
वातविण्मूत्रवेगी च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ ११८ ॥
तिर्यग्योनावयोनौ च प्राप्तशुक्रविधारणम् ॥
दुष्टयोनौ विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥ ११९ ॥
रेतसश्चातिमात्रं तु मूर्द्धावरणमेव च ॥
स्थितावुत्तानशयने विशेषेणैव गर्हितम् ॥ १२० ॥
क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् ॥
रजस्वलां प्राप्तवतो नरस्यानियतात्मनः ॥ १२१ ॥
दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥
लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ १२२ ॥
वृद्धां च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ॥
गर्भिण्या गर्भपीडा स्याद् व्याधितायां बलक्षयः१२३
हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं वन्ध्यामसंवृते ॥
देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ १२४
क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः ॥
स्थितस्य हानिः शुक्रस्य वायोः कोपं च विन्दति१२५
अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः शुक्रक्षयावहः ॥
व्याधितस्य रुजा ह्रीहा मृत्युर्मूर्च्छा च जायते१२६
प्रत्यूषस्यर्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥
तिर्यग्योनावयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च ॥ १२७ ॥

उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥
उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे ॥ १२८ ॥
उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु संभवः ॥
सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वयेऽहितम् ॥ १२९ ॥
शुक्रं चोपस्थितं मोहान्न सन्धार्यं कथंचन ॥

दोषा न शक्यन्ते यदि प्राज्ञः शोधनादिना कायमानसीं पीडां नेच्छेदित्यर्थः । अत्र आत्मानं शरीरम् । आत्मवान् बुद्धिवान् । स्थिरोपचितमांसा इति कठिनस्थिरमांसा इत्यर्थः । अकामां मैथुनानभिलाषिणीम् । वर्णवृद्धां वर्णश्रेष्ठामित्यर्थः, यथा शूद्रो न वैश्यां, वैश्यः न क्षत्रियां, क्षत्रियो न ब्राह्मणीमिति । द्वेष्यां शत्रुभूताम् । प्रव्रजितां गृहीतव्रताम् । पक्षान्तरे इष्टकायगम्याम् (?)। अगम्या स्वदुहितृप्रभृतयः । नोपेयात् न गच्छेत् । गोसर्गे प्रभाते । अविवृते अनाच्छादिते देशे इत्यर्थः । अशुद्धे मनसोऽप्रिये कलुषितदेशे इत्यर्थः । क्षुब्धचित्तः भीतचित्तः । तिर्यग्योनिः अजादिः । अयोनि मुखमैथुनं, यथा दाक्षिणात्याः स्त्रियः कारयन्ति । प्राप्तशुक्रविधारणमिति एषु शुक्रपातो न कार्य इत्यर्थः । दुष्टयोनौ स्वभावदुष्टयोनौ । रेतसश्चातिमात्रं तु विसर्गं विवर्जयेदिति संबन्धः । मूर्धावरणं ललाटसंवरणं, यथा दाक्षिणात्याः कृतिमणिं (?) कारन्तीति जेज्जटः । क्वचित् पुस्तके मूर्धाहननमेव चेति पाठः । तत्र रहसि हर्षेण शिरस्ताडनं परित्यजेत् । यथा वृद्धवाग्भटः 'मूर्धाभिघातं परिहरेत्' । लघुवाग्भटोऽपि "पर्वण्यरङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम्" इति । स्थिताविति स्थानं स्थितिरूर्ध्वभावः, तत्र रेतसो विसर्गं वर्जयेत् । उत्तानशयनेऽपि रेतसो विसर्गं परिवर्जयेत् । एतयोः क्रीडायामपि रेतोविसर्गं परिवर्जयेत् । अनियतात्मनः*अजितेन्द्रियस्य । वृद्धां वर्णवयोभ्यां च वृद्धाम् । असंवृतदेशे अनाच्छादितदेशे इत्यर्थः । अशुद्धे कलुषे इत्यर्थः । उच्चारिते पुरीषे वेगवती । मूत्रिते मूत्रयुक्ते । यद्यपि प्रागगम्यत्वात् तासां सेवने दूषणं चाभिहितं तथापि जायायां द्वेष्यायामिव शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥११०—१२९॥—

वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां गुणान्विताम् ॥ १३०
अभिकामोऽभिकामां तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः ॥ १३१ ॥
भक्ष्याः सशर्कराः क्षीरं ससितं रस एव च ॥
स्नानं सव्यजनं स्वप्नो व्यवायान्ते हितानि तु ॥१३२

गुणः दाक्षिण्यादिः । अभिकामः साभिलाषः । अभिकामां वृषस्यन्तीं सकामामित्यर्थः । रसः मांसरसः । व्यजनं व्यजनानिलः । तथाहि रात्रावेवाभिगमनमुक्तं, रात्रौ च स्नानभोजनादिना अजीर्णादिदोषः स्यात्, तत् कथं मैथुनान्ते स्नानविधिः ? अधिकशुक्राणां नराणां दिवा मैथुनगामिनामयं स्नानविधिः व्यवस्थापित इति भावः; अथवा ग्रीष्मे सायं स्नानभोजनं संभाव्यते एवेति न दोषः । अतिविस्तरधातुप्रधानपुरुषमात्रमेतदुदीरितम् ॥ १३०—१३२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो मिश्रकचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
पाल्यामयास्तु विज्ञाव्या इत्युक्तं प्राङ् निबोध तान्
परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्धनः ॥ ३ ॥
पञ्चमः परिलेही च कर्णपाल्या गदा स्मृताः ॥
सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसाऽभिप्रवर्धिते ॥ ४ ॥
कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः ॥५॥
गुर्वाभरणसंयोगात् ताडनाद् घर्षणादपि ॥
शोफः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुगन्वितः॥६॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥
बलाद्वर्धयतः कर्णं पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ॥ ७ ॥
गृहीत्वा सकफं कुर्याच्छोफं तद्वर्णवेदनम् ॥
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ ८ ॥
वर्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वितः ॥
शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्धनः॥९
कफासृक्कृमयः कुर्युः सर्षपाभा विकारिणीः ॥
स्राविणीः पिडकाः पाल्यां कण्डूदाहरुगन्विताः१०
कफासृक्कृमिसंभूतः सविसर्पान्वितस्ततः ॥
लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः११
पाल्यामया ह्यमी घोरा नरस्याप्रतिकारिणः ॥
मिथ्याहारविहारस्य पालिं हिंस्युरुपेक्षिताः ॥१२॥

चिरोत्सृष्टः बहुकालं यावत् परित्यक्तः, सौकुमार्यहेतुत्वात् । शष्कुली बाह्यपाल्यधिष्ठिता ॥ १—१२ ॥

तस्मादाशु भिषक् तेषु स्नेहादिक्रममाचरेत् ॥
तथाभ्यङ्गपरीषेकप्रदेहासृग्विमोक्षणम् ॥ १३ ॥
सामान्यतो विशेषाच्च वक्ष्याम्यभ्यञ्जनं प्रति ॥
स्वरमञ्जरियष्ट्याह्वसैन्धवामरदारुभिः ॥ १४ ॥
सुपिष्टैः साश्वगन्धैश्च मूलकावल्गुजैः फलैः ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जमधूच्छिष्टानि पाचयेत् ॥ १५ ॥
सक्षीराण्यथ तैः पालिं प्रदिह्यात् परिपोटके ॥
मञ्जिष्ठातिलयष्ट्याह्वसारिवोत्पलपद्मकैः ॥ १६ ॥

सरोध्रैः सकदम्बैश्च बलाजम्ब्वाम्रपल्लवैः ॥
सिद्धं धान्याम्लसंयुक्तं तैलमुत्पातनाशनम् ॥ १७ ॥
तालपत्र्यश्वगन्धार्कवाकुचीफलसैन्धवैः ॥
तैलं कुलीरगोधाभ्यां वसया सह पाचितम् ॥ १८ ॥
सरलालाङ्गलीभ्यां च हितमुन्मन्थनाशनम् ॥
तथाश्मन्तकजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचनम् ॥ १९ ॥
प्रपौण्डरीकमधुकमञ्जिष्ठारजनीद्वयैः ॥
चूर्णैरुद्वर्तनैः पालीं तैलाक्तामवचूर्णयेत् ॥ २० ॥
लाक्षाविडङ्गकल्केन तैलं पक्त्वाऽवचारयेत् ॥
स्विन्नां गोमयपिण्डेन प्रदिह्यात् परिलेहिके ॥ २१ ॥
पिष्टैर्विडङ्गैरथवा त्रिवृच्छ्यामार्कसंयुतैः ॥
करञ्जेङ्गुदिबीजैर्वा कुटजारग्वधायुतैः ॥ २२ ॥
सर्वैर्वा सार्षपं तैलं सिद्धं मरिचसंयुतम् ॥
सनिम्बपत्रैरभ्यङ्गे मधूच्छिष्टान्वितं हितम् ॥ २३ ॥
पालीषु व्याधियुक्तासु तन्वीषु कठिनासु च ॥
पुष्ट्यर्थं मार्दवार्थं च कुर्यादभ्यञ्जनं हितम् ॥ २४ ॥
लोपाकानूपमज्जानं वसां तैलं नवं घृतम् ॥
पचेद्दशगुणं क्षीरमावाप्य मधुरं गणम् ॥ २५ ॥
अपामार्गाश्वगन्धे च तथा लाक्षारसं शुभम् ॥
तत्सिद्धं परिपूतं च स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ २६ ॥
तेनाभ्यञ्ज्यात् सदा पालीं सुस्विन्नामतिमार्दिताम् ॥
एतेन पाल्यो वर्धन्ते निरुजो निरुपद्रवाः ॥
मृद्व्यः पुष्टाः समाः स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥

सामान्यतः स्नेह आदिर्यस्य वमनादेः स तथा । तत्र वातिकेऽभ्यङ्गानुवासनप्रदेहादि, पैत्तिके विरेचनं, श्लैष्मिके वमनं, रक्तपैत्तिके रक्तापकर्षणम् । विरेके परिषेकादिका क्रिया कृमिघ्नश्च विधिरिति । तालपत्री मूषिकपर्णी । कुलीरगोधाभ्यां कुलीरः कर्कटः, गोधा 'गोसाप्' इति भाषा । सरला धूपकाष्ठः । अश्मन्तकादिपत्रक्वाथपरिसिक्तं लाक्षाविडङ्गकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यक्तं प्रपौण्डरीकादिचूर्णेनावचूर्णयेत् । त्रिवृदादिसंयुतैर्विडङ्गैर्गोमूत्रपिष्टैः प्रदिह्यात् । गयी तु परिलेहिके पिप्पलीकृमिघ्नवचाकल्केन गोमूत्रपिष्टेन च प्रदिह्यादिति व्याख्यानयति । एतच्च तदनुगपाठेन लभ्यते । सर्वैः अनन्तरोक्तैः; गोमूत्रं चतुर्गुणम् । अन्ये त्वेवं पठन्ति, "निम्बपत्रैर्मूत्रसिक्ते अङ्गे चाभ्यञ्जनं हितम्" इति । लोपाकः 'लोआकः' । आनूपाः महिषादयः । मधुरगणः काकोल्यादिः ॥ १३—२७ ॥

नीलीदलं भृङ्गरजोऽर्जुनत्वक्
पिण्डीतकं कृष्णमयोरजश्च ॥
बीजोद्भवं साहचरं च पुष्पं
पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥ २८ ॥
एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय
पङ्केन तुल्यं नलिनीभवेन ॥
संयोज्य पक्षं कलशे निधाय
लोहे घटे सद्मनि सापिधाने ॥ २९ ॥
अनेन तैलं विपचेद्विमिश्रं
रसेन भृङ्गत्रिफलाभवेन ॥
आसन्नपाके च परीक्षणार्थं
पत्रं बलाकाभवमाक्षिपेच्च ॥ ३० ॥
भवेद्यदा तद्भ्रमराङ्गनीलं
तदा विपक्वं विनिधाय पात्रे ॥
कृष्णायसे मासमवस्थितं त-
दभ्यङ्गयोगात् पलितानि हन्यात् ॥ ३१ ॥

पलिते नीलीतैलमाह—नीलीदलमित्यादि । नीली नीलाञ्जनिका शारदफला, श्रीफलीति लोके । भृङ्गराजः मार्कवः । पिण्डीतकं कृष्णं कृष्णपुष्पः मदनः । बीजोद्भवं साहचरं च पुष्पं बीजकसहचरयोः पुष्पम् । अन्ये तु अस्मिन् योगे साहचरं श्यामपुष्पं वदन्ति । एकीकृतं सर्वमिदं प्रमायेति प्रमाय तोलयित्वा नलिनीभवेन पङ्केन तुल्यं पद्मतलकर्दमेन सहेत्यर्थः । संयोज्य मेलयित्वा । सद्मनि गृहे । सापिधाने सुष्ठु आवृते इति ज्ञेयम् । अनेनेत्यादि । पक्षादुद्धृत्यानेन तैलं विपचेत् । तैलचतुर्थांशो भेषजकल्कः, स्नेहाच्चतुर्थांशो द्रव इति न्यायः स्वयमेवोह्यः । आसन्नपाके चेत्यादि । तावत् कालं पाचयेद् यावदेव कालं नीलं न भवतीति; एतेन पुनः पुनर्द्रवं निक्षिप्य पचेदित्युक्तं भवति ॥ २८—३१ ॥

सैरीयजम्ब्वर्जुनकाश्मरीजं
पुष्पं तिलान्मार्कवचूतबीजे ॥
पुनर्नवाकर्दमकण्टकार्यौ
कासीसपिण्डीतकबीजसारम् ॥ ३२ ॥
फलत्रयं लोहरजोऽञ्जनं च
यष्ट्याह्वयं नीरजसारिवे च ॥
पिष्ट्वाथ सर्वं सह मोदयन्त्या
साराम्भसा बीजकसंभवेन ॥ ३३ ॥
साराम्भसः सप्तभिरेव पश्चात्
प्रस्थैः समालोड्य दशाहगुप्तम् ॥
लोहे सुपात्रे विनिधाय तैल-
मक्षोद्भवं तच्च पचेत् प्रयत्नात् ॥ ३४ ॥
पक्वं च लोहेऽभिनवे निधाय
नस्यं विदध्यात् परिशुद्धकायः ॥
अभ्यङ्गयोगैश्च नियुज्यमानं
भुञ्जीत माषान् कृशराभथो वा ॥ ३५ ॥

मासोपरिष्टाद्धनकुञ्चिताग्राः
केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभाः ॥
केशास्तथान्ये खलतौ भवेयु-
र्जरा न चैनं सहसाभ्युपैति ॥ ३६ ॥
बलं परं संभवतीन्द्रियाणां
भवेच्च वक्त्रं वलिभिर्विमुक्तम् ॥
नाकामिनेऽनार्थिनि नाकृताय
नैवारये तैलमिदं प्रदेयम् ॥ ३७ ॥

सैरीयकादीनां पुटपाकः । मार्कवः भृङ्गराजः । चूतः आम्रः । पुनर्नवा शुक्ललोहिता । कर्दमः पद्मिनी मूलपङ्कः । पिण्डीतकः मदनकः यस्य पत्रं पाण्डुरवर्णं भवति तदिह ग्राह्यम् । सारं अञ्जनम् । अन्ये तु रसाञ्जनमाहुः । नीरजं नीलोत्पलम् । पेष्ट्वा कर्षप्रमाणमित्यर्थः । मोदयन्ती मल्लिकेति लोके ख्याता । साराम्भसा बीजकसंभवेन बीजकसारोदकेन । तैलमक्षोद्भवं बैभीतकतैलम् । तदाढकप्रमाणं पचेदिति । लौहपात्रे निधाय स्थापयेत्, मासमात्रमिति शेषः । एष पलिते खलतौ च योगः । वलिः त्वक्सङ्कोचः ॥ ३२—३७ ॥

लाक्षारोध्रं द्वे हरिद्रे शिलाले
कुष्ठं नागं गैरिकावर्णकाश्च ॥
मञ्जिष्ठोग्रा स्यात् सुराष्ट्रोद्भवा च
पत्तङ्गो वै रोचना चाञ्जनं च ॥ ३८ ॥
हेमाङ्कत्वक् पाण्डुपत्रं वटस्य
कालीयं स्यात् पद्मकं पद्ममध्यम् ॥
रक्तं श्वेतं चन्दनं पारदं च
काकोल्यादिः क्षीरपिष्टश्च वर्गः ॥ ३९ ॥
मेदो मज्जा सिक्थकं गोघृतं च
दुग्धं क्वाथः क्षीरिणां च द्रुमाणाम् ॥
एतत् सर्वं पक्वमैकध्यतस्तु
वक्त्राभ्यङ्गे सर्पिरुक्तं प्रधानम् ॥ ४० ॥
हन्याद् व्यङ्गं नीलिकां चातिवृद्धां
वक्त्रे जाताः स्फोटिकाश्चापि काश्चित् ॥
पद्माकारं निर्व्यलीकं च वक्त्रं
कुर्यादेतत् पीनगण्डं मनोज्ञम् ॥ ४१ ॥
राज्ञामेतद्योषितां चापि नित्यं
कुर्याद्वैद्यस्तत्समानां नृणां च
कुष्ठघ्नं वै सर्पिरेतत् प्रधानं
येषां पादे सन्ति वैपादिकाश्च ॥ ४२ ॥
हरीतकीचूर्णमरिष्टपत्रं
चूतत्वचं दाडिमपुष्पवृन्तम् ॥
पत्रं च वृद्धाम्लदयन्तिकाया
लेपाङ्गरागो नरदेवयोग्यः ॥ ४३ ॥

लाक्षेत्यादि । शिला मनःशिला । केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति । स च प्रयोजनाभावान्न लिखितः ॥ ३८—४३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-व्याख्यायां चिकित्सितस्थाने पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः क्षीणबलीयं वाजीकरणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

क्षीणता हीनशक्तित्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ॥
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवारितः ॥ ३ ॥
स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् ॥
योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीबानामल्परेतसाम् ॥४॥
विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ॥
नृणां च बहुभार्याणां योगा वाजीकरा हिताः ॥५॥

कल्यस्य रोगरहितस्य । उदग्रवयसः तरुणस्य ॥ ३—५ ॥

सेवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवान् ॥
नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥ ६ ॥
भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ॥
वाचः श्रोत्रानुगामिन्यस्त्वचः स्पर्शसुखास्तथा॥७॥
यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना ॥
गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिराः स्रजः ॥ ८ ॥
मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥

अथ वाजीकरणमुच्यते—सेवमान इत्यादि । तथान्यत्रापि "वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियं"—इत्यादि । तत् त्रिविधम्—जनकं, प्रवर्तकं, जनकप्रवर्तकं चेति । तत्र जनकं शेषघृतादिकं, यतस्तद्रसादिधातुक्रमेण परिणतं सप्तधातुपुष्टिं करोति; प्रवर्तकमुच्चटाचूर्णादिकं शुक्रविरेचनं, तस्य च वैरेचनिकत्वे सत्याशुक्षयकारित्वं स्यात्, अतो विरेचनं शुक्रस्य पतनायाभिमुखीभावमात्रकरणं; जनकप्रवर्तकं तु गव्यघृतगोधूममाषाण्डफलादिकम् । केवलं देहबलकरं जनकं, गोधूमादिकं बलकरमतो बलकरसङ्कल्पादिषु प्रवर्तकं, घृतक्षीरादि ततोऽपि बलकरं, तदुभयकरमिति । वृष्यादिद्रव्याणां सद्यः शुक्रादिकरणे प्रभावोऽयम् । तथा श्रीवाग्भटः,—"केचिदाहुरहोरात्रात् दशाहादपरे, परे । मासात् प्रयाति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिति ॥ वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते । प्रायः करोत्यहोरात्रात् कर्मान्यच्च भेषजम्"—इति ॥ ६—८ ॥—

तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ॥ ९ ॥
द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥

कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ॥ १० ॥
सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ॥११॥
ध्वजभङ्गमवाप्नोति तच्छुक्रक्षयहेतुकम् ॥
महता मेढ्ररोगेण मर्मच्छेदेन वा पुनः ॥ १२ ॥
क्लैब्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघातजम् ॥
जन्मप्रभृति यः क्लीबः क्लैब्यं तत् सहजं स्मृतम् १३
बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ॥
षष्ठं क्लैब्यं मतं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम् ॥ १४ ॥
असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ॥
साध्यानामितरेषां तु कार्यो हेतुविपर्ययः ॥ १५ ॥

प्रवर्तनाकरणान्युद्दिशन्नाह—तैस्तैर्भावैरिति ।—दोषदर्शनादिभिः । रिरंसुः रन्तुमिच्छुः । धातुक्षयजन्यं क्लैब्यमाह—अतिव्यवायेत्यादि । मर्मच्छेदेनेति शुक्रवहनाडीनां छेदनात् । स्थिरं कठिनं, अन्ये परुषमाहुः ॥ ९—१५ ॥

विधिर्वाजीकरो यस्तु तं प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
तिलमाषविदारीणां शालीनां चूर्णमेव वा ॥ १६ ॥
पौण्ड्रकेक्षुरसेनार्द्रं मर्दितं सैन्धवान्वितम् ॥
वराहमेदसा युक्तां घृतेनोत्कारिकां पचेत् ॥ १७ ॥
तां भक्षयित्वा पुरुषो गच्छेत्तु प्रमदाशतम् ॥

रसः मांसरसः; रसैरिक्षुरसैश्च । उत्कारिकां लप्सिकाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥—

बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ॥१८॥
शिशुमारवसापक्वाः शष्कुल्यस्तैस्तिलैः कृताः ॥
यः खादेत् स पुमान् गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत्१९

सामान्यपरिभाषाकल्पेन सिद्धे पयसि सप्ताहं भावितान् तिलान् खादेत्, तत्रानुपानं क्षीरमेवेत्येको योगः । परिभाषामाह—"द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशिष्टं कर्तव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः" इति । बस्ताण्डसिद्धे पयसि भाविततिलैः कृताः शष्कुल्यः शिशुमारवसया भक्षिता यथोक्तफलदाः, तत्रापि अनुपाने क्षीरमित्येको योगः इति योगद्वयमुक्तम् । अपूर्ववत् प्रथमातुरवत् ॥ १८ ॥ १९ ॥

पिप्पलीलवणोपेतं बस्ताण्डं क्षीरसर्पिषा ॥
साधितं भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥२०॥

पिप्पलीत्यादि । बस्ताण्डे क्षीरसर्पिषा पक्वे पिप्पलीयुक्ते किञ्चिल्लवणे भक्षिते यथोक्तफलदे, अनुपानं शीतलजलम् ॥ २० ॥

पिप्पलीमाषशालीनां यवगोधूमयोस्तथा ॥
चूर्णभागैः समैस्तैस्तु घृते पूपलिकां पचेत् ॥ २१ ॥
तां भक्षयित्वा पीत्वा तु शर्करामधुरं पयः ॥
नरश्चटकवद्गच्छेद्दश वारान्निरन्तरम् ॥ २२ ॥
चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ॥
सर्पिर्मधुयुतं लीढ्वा दश स्त्रीरधिगच्छति ॥ २३ ॥
एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ॥
शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् ॥ २४ ॥
एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥

पिप्पलीत्यादि । शृतं शर्करामधुरं क्षीरं पीत्वा । शर्करासर्पिःक्षौद्रयुतं लीढ्वा पयः पिबेत् ॥ २१—२४ ॥—

पिप्पलीलवणोपेते बस्ताण्डे घृतसाधिते ॥ २५ ॥
शिशुमारस्य वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशम् ॥
कुलीरकूर्मनक्राणामण्डान्येवं तु भक्षयेत् ॥ २६ ॥
महिषर्षभबस्तानां पिबेच्छुक्राणि वा नरः ॥

पिप्पलीत्यादि । शिशुमारस्य अण्डे इति शेषः । कुलीरः कर्कटः, गृहचटक इत्यन्ये, कुलीरो मत्स्यविशेष इत्यपरे । कूर्मः कच्छपः । नक्रः मत्स्यभेदः । अण्डमत्र प्राणाधारो वर्तुलः, नतु मुष्कः । ऋषभः वृषभः । बस्तः छागः । तेषां शुक्राणि गुरूपदेशात् तदाधारभूतान्येवाण्डानि ॥ २५ ॥ २६ ॥—

अश्वत्थफलमूलत्वक्छुङ्गासिद्धं पयो नरः ॥ २७॥
पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥
विदारिमूलकल्कं तु घृतेन पयसा नरः ॥ २८ ॥
उडुम्बरसमं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
माषाणां पलमेकं तु संयुक्तं क्षौद्रसर्पिषा ॥ २९ ॥
अवलिह्य पयः पीत्वा तेन वाजी भवेन्नरः ॥
क्षीरपक्वांस्तु गोधूमानात्मगुप्ताफलैः सह ॥ ३० ॥
शीतान् घृतयुतान् खादेत्ततः पश्चात्पयः पिबेत् ॥
नक्रमूषिकमण्डूकचटकाण्डकृतं घृतम् ॥ ३१ ॥
पादाभ्यङ्गेन कुरुते बलं भूमिं तु न स्पृशेत् ॥
यावत् स्पृशति नो भूमिं तावद्गच्छेन्निरन्तरम्॥३२॥

अश्वत्थेत्यादि । शुङ्गाः अग्रपल्लवाः । हृष्यते सकामो भवति । उडुम्बरसमं उदुम्बरफलप्रमाणम् । स्वयंगुप्ता कपिकच्छूः । इक्षुरकः कोकिलाक्षः ॥ २७—३२ ॥

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् ॥
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥३३॥
उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ॥
शतावर्युच्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना ॥
स्वयंगुप्ताफलैर्युक्तं माषसूपं पिबेन्नरः ॥ ३४ ॥

गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ॥
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्वरात्रम् ॥ ३५ ॥
माषान् विदारीमपि सोच्चटां च
क्षीरे गवां क्षौद्रघृतोपपन्नान् ॥

पीत्वा नरः शर्करया सुयुक्तां
कुलिङ्गवद्गच्छति सर्वरात्रम् ॥ ३६ ॥

उच्चटा श्वेतगुञ्जारिका स्वल्पविटपः प्रायशो नदीतीरे दृश्यते। एवं इति सशर्करचारोष्णम् ॥ ३३—३६ ॥

गृष्टीनां वृद्धवत्सानां माषपर्णभृतां गवाम् ॥
यत् क्षीरं तत् प्रशंसन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥३७॥
क्षीरमांसगणः सर्वः काकोल्यादिश्च पूजितः ॥
वाजीकरणहेतोर्हि तस्मात्तत्तु प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानां, वृद्धवत्सानां एकवर्षवत्सानामित्यर्थः। माषपर्णभृतां माषपर्णेन पोषितानां, माषपर्णग्रहणं फलव्युदासार्थम्। ते च माषपर्णा हरिता अभिप्रेता न शुष्काः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एते वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलप्रदाः ॥
सेव्या विशुद्धोपचितदेहैः कालाद्यपेक्षया ॥ ३९ ॥

प्रीतिः मनःसुखार्जनम्। सेव्या विशुद्धोपचितदेहैरिति विशुद्धाः कृतसंसर्जनत्वात्, पश्चादुपचिताः ॥ ३९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने षड्विंशतितमोऽध्यायः।

सप्तविंशतितमोऽध्यायः।

अथातः सर्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

रसादिधातूनामिदमाप्यायनं, अथवा भेषजाश्रितानां रसवीर्यविपाकप्रभावपरमायुर्बलवीर्याणां वयःस्थैर्यकराणां लाभोपायो रसायनम्। वर्धकस्थापकमप्राप्तप्रापकं वेत्यर्थः। द्विविधं रसायनं,—कुटिप्रावेशिकं, वातातपिकं च। पुनश्च त्रिविधं काम्यं, नैमित्तिकं, आजस्रिकं च; 'प्राणादिकामः श्रीकाम' इत्यादिकं काम्यं, नैमित्तिकं व्याधिनिमित्तं, आजस्रिकं क्षीरघृताभ्यासादिकम्। पुनश्च द्विविधं—संशोधनसंशमनभेदेन; दोषस्य संशोधनादि संशोधनं, संशमनं नागबलाप्रयोगादिकमिति ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ॥
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥ ३ ॥
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ॥
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥ ४ ॥
शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसास्तथा ॥
उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् ॥ ५ ॥
शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः ॥
त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ ६ ॥

न भाति न दीप्यते। आहितः प्रयुक्तः। शरीरदोषाः वातादयः; मानसौ तु रजस्तमसी। शरीरस्य प्रकृतिभेदेन चतुर्विधं स्थापनमुपदिशन्नाह—शीतोदकमित्यादि। शीतोदकपयःक्षौद्रसर्पिषामेकशश्चत्वारः प्रयोगाः, द्विशः षट्, त्रिशश्चत्वारः, चतुर्भिरेकः, एवं पञ्चदश प्रयोगाः। उदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशश्चत्वारः; उदकपयसी, उदकक्षौद्रे, उदकसर्पिषी, पयःक्षौद्रे, पयःसर्पीषि, क्षौद्रसर्पिषीत्येवं द्विशः षट्; उदकपयःसर्पीषि, उदकक्षौद्रसर्पीषि, पयःक्षौद्रसर्पीषि, उदकपयःक्षौद्राणीत्येवं चत्वारः; उदकपयःक्षौद्रसर्पिर्भिरेक एव च प्रयोगः। मानाविरुद्धानामेषां उपयोगः कार्य इति ज्ञेयम्। शीतोदकं सपित्तवातकफप्रकृतौ एव। एकद्वित्रिचतुर्द्रव्यसंयोगः हिताहितवातादिभेदप्रकृतिषु स्वबुद्ध्या विभजनीयः ॥ ३—६ ॥

तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेन उपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिबेदेवमहरहर्मासं, तदेव मधुयुक्तं भल्लातककाथेन वा, मधुद्राक्षाकाथयुक्तं वा, मध्वामलकरसाभ्यां वा, गुडूचीकाथेन वा, एवमेते पञ्च प्रयोगाः भवन्ति; जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात्; एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति, कृमीनुपघ्नन्ति, ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति, मासे मासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ ७ ॥

अतश्चोर्ध्वमायुर्वर्धनमुपदिशन्नाह—तत्रेत्यादि। यष्टीमधु विडङ्गतण्डुलमानेन ग्राह्यं; एतत् पित्तरक्तांशयुक्तप्रकृतौ वा। तदेव विडङ्गतण्डुलचूर्णं मधुप्रक्षेपं भल्लातककाथेन पेयं, यथाबलमत्रापि संबध्यते; एतद्वातजेषु शुष्कार्शःसु तत्प्रकृतावपि। मधुद्राक्षाकाथयुक्तं वा विडङ्गतण्डुलचूर्णमिति शेषः। धान्यापि विडङ्गतण्डुलचूर्णम्। अत्रापि विडङ्गतण्डुलचूर्णम्। घृतवन्तं बहुघृतमित्यर्थः। तेषां फलमाह—एते इत्यादि। तस्य भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च ॥ ७ ॥

विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुपस्वेद्य विगतकषायं स्विन्नमवतार्य दृषदि पिष्टमायसे दृढे कुम्भे मधूदकोत्तरं प्रावृषि भस्मराशावन्तर्गृहे चतुरो मासान्निदध्यात्, वर्षाभिगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरः सहस्रसंपाताभिहुतं कृत्वा प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत, जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात्, पांशुशय्यायां शयीत, तस्य मासादूर्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः कृमयो निष्क्रामन्ति, तानणुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेनापहरेत्, द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत्, चतुर्थे दन्तनखरोमाण्यवशीर्यन्ते, पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते, अभ्रातुपं चादित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति, दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति, रजस्तमसी चापोह्य सत्त्वमधितिष्ठति,

श्रुतिनिगाद्यपूर्वोत्पादी गजबलोऽश्वजवः पुनर्युवाष्टौ वर्षशतान्यायुरवाप्नोति, तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थे, अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे, सोशीरं कूपोदकं स्नानार्थे, चन्दनमुपलेपनार्थे, भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च । काश्मर्याणां निष्कुलीकृतानामेष एव कल्पः पांशुशय्याभोजनवर्जं; अत्र हि पयसा शृतेन भोक्तव्यं, आशिषश्च पूर्वेण समानाः । शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेष्वेतेषामुपयोगः ॥८॥

यथोक्तमागारं प्रविश्य बलामूलार्धपलं पलं वा पयसालोड्य पिबेत्, जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः, एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति; एवं दिवसशतमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबलानागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन, नागबलाचूर्णं मधुना, विदारीचूर्णं वा क्षीरेण, शतावरीमप्येवं, पूर्वेणान्यत्समानमाशिषश्च समाः । एतास्त्वौषधयो बलकामानां शोणितं छर्दयतां विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते ॥ ९ ॥

मधूदकोत्तरं मधूदकप्रधानम् । उदकमत्र विडङ्गकषायस्य एव । संस्कृतशरीरः शुद्धदेहः । सहस्रसंपाताभिहुतं कृत्वा सहस्रसंपाताध्यायोक्तदृग्वधादिमन्त्रैः सहस्रं होमं कृत्वोपयुञ्जीत । जेज्जटस्तु संपातशब्देन याज्ञिकानां स्रवणम् । तथा आचार्यः संस्कृतद्रव्याणि ह्रियन्ते कृत्वा च पाणिपादचूर्णपात्रे सहस्राध्यायात्मजाः कथ्यन्ते(?) । एतदुक्तं भवति सहस्रपातनं यस्मिन्नभिहुते तथा तत् कृत्वोपयुञ्जीतेत्यर्थः । गयी तु अथर्वसंहितोक्तमन्त्रेणैवाधिकारेण त्रिपादगायत्र्या च प्राक्तनकर्मक्षयार्थं विघ्नक्षयार्थं वा श्रीप्राप्त्यर्थं वा सहस्राभिहुतं कृत्वा प्रयुञ्जीत । पांशुः धूलिः । वंशविदलेन वंशकन्दलिकया । द्वितीये मासे । चतुर्थेऽतीतेत्यर्थः । अमानुषं अपूर्वश्रीयुक्तं वपुः, करोतीत्यर्थः । अजकर्णः महासर्जः, 'गन्धमुण्ड' इति लोके । कषायोऽत्र कल्कः । स्नेहकल्पेनोद्धर्षणमुत्सादनम् । चन्दनं रक्तचदनं, सितचन्दनमित्यपरे । भल्लातकविधानवत् त्रिवृतागारं प्रविश्य आहारः इति; समानमन्यत् । आशिष इति गुणा इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥

वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततो मात्रां मधुयुक्तां पयसालोड्य पिबेत्, जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः, प्रतिषेधोऽत्र पूर्ववत्; क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चूर्णेन पयोऽवचूर्ण्य शृतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतमुपयुञ्जीत सायंप्रातरेककालं वा, जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः, एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति, जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः ॥ १० ॥

वाराहीत्यादि । वाराहीमूलमवचूर्ण्य एतेनैव चूर्णेन क्षीरपाकविधिना शृतं क्षीरं शृतशीतमभिमथ्य आज्यमुत्पादयेत् । वाराहीशतपाकं तु सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । कल्पनामाह—वाराहीकन्दकल्कं क्षीरचतुर्गुणं पचेत्; अनेन क्रमेण शतपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । अन्ये पुनः उक्तजलमेव चतुर्गुणमाहुः । यद्यपि स्नेहपानानन्तरं स्नेहपानं निषिद्धं, तथाप्यत्र वाराह्या शतपाकसंस्कृतस्य सर्पिषः पानानन्तरं रसायनविधिना सर्पिषा भोजनं युज्यते इति शेषः ॥ १० ॥

चक्षुःकामः प्राणकामो वा बीजकसाराग्निमन्थमूलं निःक्वाथ्य माषप्रस्थं साधयेत्, तस्मिन् सिध्यति चित्रकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्यादामलकरसचतुर्थभागं, ततः स्विन्नमवतार्य सहस्रसंपाताभिहुतं कृत्वा शीतीभूतं मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्योपयुञ्जीत यथाबलं, लवणं परिहरन् भक्षयेत् । जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात्, पयसा वा मासत्रयं; एवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुः सौपर्ण्यवद्भवत्यनल्पबलः स्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भवतीति ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

पयसा सह सिद्धानि नरः शणफलानि यः ॥
भक्षयेत् पयसा सार्धं वयस्तस्य न शीर्यते ॥ १२ ॥

बीजकसाराग्निमन्थमूलं पलं सलिलाढके निःक्वाथ्य अर्धावशिष्टे तत्र पूते षोडशपलानि माषाणि साध्यानि, तस्मिंश्च सिध्यति चित्रमूलकल्काक्षं प्रक्षिपेत्, आमलकस्य माषप्रस्थापेक्षया चतुर्थभागं कुडवमष्टपलानि । पयसा वेति योगद्वयमेतत्, योगविशेषत्वात् । सौपर्णवत् गरुडचक्षुषा तुल्यं चक्षुर्भवति । गयी तु सहस्रसंपाताभिहुतं कृत्वान्यत् पठति । अन्ये तु सुश्रुताध्यायिनः इमं योगं न पठन्ति, अयं योगो नार्षः, जेज्जटेनापि अनुक्तत्वात् न पठनीयः ॥ ११—१२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो मेधायुष्कामीयं रसायनचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

मेधा सर्वतोऽव्याहता सूक्ष्मतमा प्रगाढा बुद्धिः श्रुतधारिणी ॥ १ ॥ २ ॥

मेधायुःकामः श्वेतावल्गुजफलान्यातपपरिशुष्काण्यादाय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह स्नेह-

कुम्भे सप्तरात्रं धान्यराशौ निदध्यात्, सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य यथाबलं पिण्डं प्रयच्छेदनुदिते सूर्ये उष्णोदकं चानुपिबेत, भल्लातकविधानवच्चागारप्रवेशः, जीर्णौषधश्चापराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयात्; एवं षण्मासानुपयुज्य विगतपाप्मा बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति। कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोमूत्रेणालोड्यार्धपलिकं विगतलौहित्ये सवितरि पाययेत्, पराह्णे चालवणेनामलकयूषेण सर्पिष्मन्तमोदनमश्नीयात्, एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति। एष एवोपयोगश्चित्रमूलानां रजन्याश्च; चित्रकमूले विशेषो द्विपलिकं पिण्डं परं प्रमाणं, शेषं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

हृतदोष एव प्रतिसंसृष्टभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसंपाताभिहुतं कृत्वा यथाबलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा, तस्यां जीर्णायां यवान्नं पयसोपयुञ्जीत; तिलैर्वा सह भक्षयेत् त्रीन् मासान् पयोऽनुपानं, जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः। एवमुपयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशतमायुरवाप्नोति। त्रिरात्रोपोषितश्च त्रिरात्रमेनां भक्षयेत्, त्रिरात्रादूर्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत। बिल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेत्, एवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति ॥ ४ ॥

हृतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंसृष्टभक्तो ब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसंपाताभिहुतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत, जीर्णौषधश्चापराह्णे यवागूमलवणां पिबेत्, क्षीरसात्म्यो वा पयसा भुञ्जीत, एवं सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति, द्वितीयं सप्तरात्रमुपयुज्य ग्रन्थमीप्सितमुत्पादयति नष्टं चास्य प्रादुर्भवति, तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति, एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति, मूर्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रविशति, सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति, श्रुतधरः पञ्चवर्षशतायुर्भवति ॥ ५ ॥

अवल्गुजा बाकुची, सापि श्वेता गृह्यते। कृष्णाया बाकुच्याः, तेन कृष्णावल्गुजानां चूर्णं गोमूत्रेण पाययेत्। कृष्णायाः पिप्पल्या इति जेज्जटः, तन्नेच्छति गयी। चित्रकस्य द्विपलप्रयोगः परं प्रमाणं, चित्रकस्य द्विपलप्रयोग इति अन्यस्य मानस्यानुक्तत्वादूर्ध्वपलिकं पिण्डम्। चित्रकोऽत्र कृष्णपुष्पो ग्राह्यः ॥ ३—५ ॥

ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये घृतप्रस्थं विडङ्गतण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले वचात्रिवृतयोर्द्वादश हरीतक्यामलकबिभीतकानि श्लक्ष्णपिष्टान्यावाप्यैकध्यं साधयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात्, ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत, जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः, एतेन ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कृमयो निःक्रामन्ति, अलक्ष्मीरपक्रामति, पुष्करवर्णः स्थिरवयाः श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति ॥ ६ ॥

हृतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिहुतं पयसालोड्य पिबेत्, जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः, एवं द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत, ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते, द्विरभ्यासात् स्मृतिमान् भवति, त्रिरभ्यासाच्छतमादत्ते, चतुर्द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं, तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते, शतायुश्च भवति। द्वे द्वे पले इतरस्या वचाया निःक्वाथ्य पिबेत् पयसा, समानं भोजनं, समाः पूर्वेणाशिषश्च ॥ ७ ॥

वचाशतपाकं वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति, गलगण्डापचीश्लीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ॥ ८ ॥

हैमवत्या वचायाः श्वेतवचाया इत्यर्थः। अभिहुतं इत्यत्र कृत्वेत्यध्याहारात् होमं कृत्वेत्यर्थः। पयसालोड्य पिबेदित्यर्थः। पयसा निःक्वाथ्येति क्षीरपाकविधिना ॥ ६—८ ॥

अथ आयुःकामीयं वक्ष्यामः।

मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदम् ॥
बिल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु हुतं वारान् सहस्रशः ॥ ९
श्रीसूक्तेन नरः कल्ये ससुवर्णं दिने दिने ॥
सर्पिर्मधुयुतं लिह्यादलक्ष्मीनाशनं परम् ॥ १० ॥
त्वचं बिल्वस्य मूलस्य मूलक्वाथं दिने दिने ॥
प्राश्नीयात् पयसा सार्धं स्नात्वा हुत्वा समाहितः॥
दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ॥ ११ ॥
हुत्वा बिसानां क्वाथं तु मधुलाजैश्च संयुतम् ॥
अमोघं शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् ॥ १२ ॥

श्रीसूक्तं ऋग्वेदोक्तं "हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजां" इत्यादिकम्। कल्ये प्रभाते। दशसहस्राणि हूयन्ते तद्दशसाहस्रम्। आयुष्यं आयुर्वृद्धिकरम्। युक्तरथं रसायनसमर्थं भवेत्। बिसक्वाथं तु मध्वादिद्वितीयं रसायनं स्मृतम् ॥ ९—१२ ॥

सुवर्णपद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः ॥
गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् ॥ १३ ॥
नीलोत्पलदलक्काथो गव्येन पयसा शृतः ॥
ससुवर्णतिलैः सार्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः ॥ १४
गव्यं पयः सुवर्णं च मधूच्छिष्टं च माक्षिकम् ॥
पीतं शतसहस्राभिहुतं युक्तरथं स्मृतम् ॥ १५ ॥

मधूच्छिष्टं च माक्षिकमिति माक्षिकं मधु भ्रामरम् । वचाविन्रयचूर्णं घृतेन सदा अवलिह्यात् ॥ १३—१५ ॥

वचाघृतसुवर्णं च बिल्वचूर्णमिति त्रयम् ॥
मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्धनम् ॥ १६॥
वासामूलतुलाक्काथे तैलमावाप्य साधितम् ॥
हुत्वा सहस्रमश्नीयान्मेध्यमायुष्यमुच्यते ॥ १७॥
यावकांस्तावकान् भक्षेदभिभूय यवांस्तथा ॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिक्षाचरणवद्भवेत् ॥ १८

तुला पलशतं; यावकान् तावकान् अभिभूय कुट्टयित्वा तत्कृतान् यवान् भक्ष्यान् मधुपिप्पलीसंयुक्तान् खादेत् । शिक्षाचरणवद्भवेदिति शिक्षा उपदेशापेक्षा शास्त्राभ्यासगुणैनैकं भवति, तथैकेन योगेन वहतो मेधा बुद्धिः शास्त्राभ्यासः सुखेनैव भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १६—१८ ॥

मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् ॥
प्राश्यारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात्१९
शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने ॥
सक्षौद्रं ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्वशे ॥ २० ॥
गोचन्दना मोहनिका मधुकं माक्षिकं मधु ॥
सुवर्णमिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता २१
पद्मनीलोत्पलक्काथे यष्टीमधुकसंयुते ॥
सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् ॥ २२
पयश्चानुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे ॥
अलक्ष्मीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च ॥२३
यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने ॥
शब्दिता तत्र सर्वत्र गायत्री त्रिपदा भवेत् ॥२४
पाप्मानं नाशयन्त्येता दद्युश्चौषधयः श्रियम् ॥
कुर्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् ॥ २५ ॥

अरिष्टं मरणलक्षणम् । नरेन्द्रं स्थापयेद्वश इति यो हि इदं घृतं सेवेत तस्य वशगो भवेत् नरेन्द्रः । गोचन्दना प्रियङ्गुः । मोहनिका पुत्रजीवी, अवाक्पुष्पी इति अपरे । आसादितं साधितम् । तेषामेव पद्मिनीफलानामेव समुद्भवे क्वाथे । सर्वेषामिदानीं फलश्रुतिमाह—पाप्मानमित्यादि ॥ १९—२५ ॥

सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ॥
तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥ २६ ॥
आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानां चाविधारणम् ॥
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानां च वर्जनम् ॥ २७ ॥

न केवलं रसायनयोगा एव श्रीकराः तथा आयुष्करा भवन्ति, किं तर्हि सतताध्ययनादपि बुद्धिमेधाकरो गुणः भवति । स्वपक्षसाधनं परपक्षबाधनं वादः । परतन्त्राणि न्यायवैशेषिकव्याकरणादीनि । तथैवेतराण्यायुष्याणि । ब्रह्मचर्यं इन्द्रियसंयमो वैवाहिकधर्मो वा । साहसं अयथाबलमारम्भः ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वभावव्याधिप्रतिषेधनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

स्वभावप्रवृत्तानां क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतीनां व्याधीनां प्रतिषेधनं स्वभावव्याधिप्रतिषेधनं, तदधिकृत्य कृतं रसायनम् । यद्यपि स्वभावो निष्प्रत्यनीकस्तथापि रसप्रभावात् ज्ञानादियुक्तैः महर्षिभिः अनियतायुषां स्वभावव्याध्यादिः प्रतिषिध्यते । नियतायुषाः पुनः कलिकलुषैरक्षीणा रसायनायोग्या एव ॥१॥२॥

ब्रह्मादयोऽसृजन् पूर्वममृतं सोमसंज्ञितम् ॥
जरामृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ॥ ४ ॥

तद्यथा—

अंशुमान् मुञ्जवांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः ॥
दूर्वासोमः कनीयांश्च श्वेताक्षः कनकप्रभः ॥ ५ ॥
प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोंऽशवानपि ॥
स्वयंप्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृतः ॥ ६ ॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा ॥
अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥ ७ ॥
गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते ॥
एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः शुभैः ॥ ८ ॥
सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने ॥
सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥ ९ ॥

गायत्र्या त्रिपदायुक्त इति सर्वेषामेव सोमानां विशेषणम् । तत्र गायत्री वर्णस्वरात्मिका या सोमस्य प्राशात् योगेनास्तीति शेषः । गायत्रीप्रतिपादितलोकवेदत्रययुक्त इत्यर्थः । तेन प्रतिभातसोमप्रभावेण लोके वेदत्रयमस्य वशं भवति । एतानि च सामान्यलोकप्रसिद्धान्यपि प्रमाणानीति दर्शयन्नाह—एते सोमा इत्यादि । तुल्यगुणाः तुल्यफला इत्यर्थः ॥ ३—९ ॥

अतोऽन्यतमं सोममुपयुयुक्षुः सर्वोपकरणपरिचारकोपेतः प्रशस्तदेशे त्रिवृतमागारं कारयित्वा हृतदोषः प्रतिसंसृष्टभक्तः प्रशस्तेषु तिथिकरणमु

मुहूर्तेनक्षत्रेषु अंशुमन्तमाद्यायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिहुतं चान्तरागारे कृतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूच्या विदार्य पयो गृह्णीयात् सौवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्रं, ततः सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वादयंस्तत उपस्पृश्य शेषमप्स्ववसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ॥ १० ॥

रसायनं पीतवांस्तु निवाते तन्मनाः शुचिः ॥
आसीत तिष्ठेत् कामेन न कथंचन संविशेत् ॥११॥

सायं वा भुक्तवान् श्रुतशान्तिः कुशशय्यायां कृष्णाजिनोत्तरायां सुहृद्भिरुपास्यमानः शयीत, तृषितो वा शीतोदकमात्रां पिबेत्; ततः प्रातरुत्थायोपश्रुतशान्तिः कृतमङ्गलो गां स्पृष्ट्वा तथैवासीत, तस्य जीर्णे सोमे छर्दिरुपपद्यते, ततः शोणिताक्तं कृमिव्यामिश्रं छर्दितवतः सायं शृतशीतं क्षीरं वितरेत्; ततस्तृतीयेऽहनि कृमिव्यामिश्रमतिसार्यते, स तेनानिष्टप्रतिग्रहभुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्तः शुद्धतनुर्भवति, ततः सायं स्नातस्य पूर्ववदेव क्षीरं वितरेत्, क्षौमवस्त्रास्तृतायां चैनं शय्यायां शाययेत; ततश्चतुर्थेऽहनि तस्य श्वयथुरुत्पद्यते, ततः सर्वाङ्गेभ्यः कृमयो निष्क्रामन्ति, तदहश्च शय्यायां पांशुभिरवकीर्यमाणः शयीत, ततः सायं पूर्ववदेव क्षीरं वितरेत्; एवं पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयोर्वर्तेत, केवलमुभयकालमसौ क्षीरं वितरेत्; ततः सप्तमेऽहनि निर्मांसस्त्वगस्थिभूतः केवलं सोमपरिग्रहादेवोच्छ्वसिति, तदहश्च क्षीरेण सुखोष्णेन परिषिच्य तिलमधुकचन्दनानुलिप्तदेहं पयः पाययेत्; ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव क्षीरपरिषिक्तं चन्दनप्रदिग्धगात्रं पयः पाययित्वा पांशुशय्यां समुत्सृज्य क्षौमास्तृतायां शाययेत्, ततो मांसमाप्याय्यते त्वक् चावदलति, दन्तनखरोमाणि चास्य पतन्ति; तस्य नवमदिवसात् प्रभृत्यणुतैलाभ्यङ्गः सोमवल्ककषायपरिषेकः; ततो दशमेऽहन्येतदेव वितरेत्, ततोऽस्य त्वक् स्थिरतामुपैति; एवमेकादशद्वादशयोर्वर्तेत; तत्र त्रयोदशात् प्रभृति सोमवल्ककषायपरिषेकः, एवमाषोडशाद् वर्तेत; ततः सप्तदशाष्टादशयोर्दिवसयोर्दशना जायन्ते शिखरिणः स्निग्धवज्रवैदूर्यस्फटिकनिकाशाः समा स्थिराः सहिष्णवः, तदा प्रभृति चानवैः शालितण्डुलैः क्षीरयवागूमुपसेवेत यावत् पञ्चविंशतिरिति; ततोऽस्मै दद्यात् शाल्योदनं मृदुमपकालं पयसा, ततोऽस्य नखा जायन्ते विद्रुमेन्द्रगोपकतरुणादित्यप्रकाशाः, स्थिराः स्निग्धा लक्षणसंपन्नाः केशाश्च जायन्ते, त्वक् च नीलोत्पलातसीपुष्पवैदूर्यप्रकाशा; ऊर्ध्वं च मासात् केशान् वापयेद्, वापयित्वा चोशीरचन्दनकृष्णतिलकल्कैः शिरः प्रदिह्यात् पयसा वा स्नापयेत्; ततोऽस्यानन्तरं सप्तरात्रात् केशा जायन्ते भ्रमराञ्जननिभाः कुञ्चिताः स्निग्धाः; ततस्त्रिरात्रात् प्रथमपरिसरान्निष्क्रम्य मुहूर्तं स्थित्वा पुनरेवान्तः प्रविशेत्, ततोऽस्य बलातैलमभ्यङ्गार्थेऽवचार्य, यवपिष्टमुद्वर्तनार्थे, सुखोष्णं च पयः परिषेकार्थे, अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे, सोशीरं कूपोदकं स्नानार्थे, चन्दनमनुलेपार्थे, आमलकरसविमिश्राश्चास्य यूषसूपविकल्पाः, क्षीरमधुकसिद्धं च कृष्णतिलमवचारणार्थे, एवं दशरात्रं; ततोऽन्यद् दशरात्रं द्वितीये परिसरे वर्तेत; ततस्तृतीये परिसरे स्थिरीकुर्वन्नात्मानमन्यद्दशरात्रमासीत, किञ्चिदातपपवनान् वा सेवेत, पुनश्चान्तः प्रविशेत्, न चात्मानमादर्शेषु वा निरीक्षेत रूपशालित्वात्; ततोऽन्यद्दशरात्रं क्रोधादीन् परिहरेदेवं सर्वेषामुपयोगः । विशेषतस्तु वल्लीप्रतानक्षुपादयः सोमा भक्षयितव्याः । तेषां तु प्रमाणमर्धचतुर्थमुष्टयः ॥ १२ ॥

अत इत्यादि । अन्यतमं एकतमम् । उपयुयुक्षुः उपयोगं कर्तुमिच्छुः । उपकरणानि घृतादीनि । परिचारकः सर्वकर्मणां कर्ता । प्रशस्तदेशे वास्तुशास्त्रविद्भिः परीक्षिते । त्रिवृतं प्रागुदक्श्रवणानुवृत्तमगारं गर्भकुटीरं कारयित्वा । हृतदोषः हृतः स्नेहस्वेदवमनादिभिः दोषो येन सः । प्रतिसंसृष्टं पेयादिक्रमेण त्यक्तं भक्तं येन सः । प्रशस्तास्तिथयो नन्दादयो रिक्तावर्ज्याः, करणानि चरादीनि, मुहूर्ताः शिवादयः, नक्षत्राणि पुष्यहस्ताश्विनीश्रवणादीनि । अध्वरकल्पस्य विधानेन आहृतं अग्निष्टोमविधानेनानीतम् । अभिषुतं ऋत्विग्भिः पीडितम् । अभिहुतं वह्नौ प्रक्षिप्तं, ऋत्विग्भिरिति शेषः । अन्तरागारे अन्तर्गृहे । अञ्जलिमात्रं कुडवप्रमाणम् । अनास्वादयन् सोमरसमनुत्स्वादयन् । उपस्पृश्य आचमनं कृत्वेत्यर्थः । शेषं उदकेषु अभिक्षिप्येत्यर्थः । मनःसङ्कल्पादिनिषेधो नियमः, पुनरिन्द्रियदेहयोः निषेधः यमः । आत्मानं चेतः । वाक्संयमनमाह—वाग्यतः मौनं कृत्वेत्यर्थः । विहरेदिति विहारं कुर्यादित्यर्थः । तत्र कायविहारश्चतुर्विधः गमनचङ्क्रमणस्थानासनभेदेन । न कथंचन संविशेत् न स्वप्यात् । तन्मना इति तत्रैव सोमे मनो यस्य सः । तथा श्रुतशान्तिः आकर्णितमङ्गलपाठः । सायं शयीतेत्यन्ये । तेन दिवैव गां स्पृष्ट्वा इति जेज्जटः । अनिष्टभोजनं श्राद्धादिभोजनं, तेषां ग्रहणादन्येऽपि प्रतिग्रहादयोऽभिप्रेताः । वितरेत् दद्यादित्यर्थः । पांशुः धूलिः । परिषेकः स्नानम् । अजकर्णकषायमिति कल्कमित्यर्थः; अन्येऽपि कषाय-

शब्दो वर्तते, "पञ्चविधं कषायकल्पनं" इति वचनात्। सस्नेहकल्केन घर्षणमुत्सादनम्। क्षीरमधुकसिद्धं चेत्यादि। गव्यक्षीरचतुर्गुणं मधुककल्कसिद्धं कृष्णतिलं व्यञ्जनादिषु अवचारणम्। उपयोगविकल्प उपयुज्यते इत्युपयोगो गव्यक्षीरादिराहारो विहारश्च, उपयोगविकल्प उपयोगभेदः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्रैव क्वचिद्वर्णभेदेन भेदं दर्शयन्नाह—विशेषतस्तु वल्लीत्यादि। वल्लीनां लतानां प्रतानं अतिविस्तारः, क्षुपकः विटपः, आदिग्रहणात् कन्द्रादीनामपि ग्रहणम्॥ १०—१२॥

अंशुमन्तं सौवर्णे पात्रेऽभिषुणुयात्, चन्द्रमसं राजते चोपयुज्याष्टगुणमैश्वर्यमवाप्येशानं देवमनुप्रविशति, शेषांस्तु ताम्रमये मृण्मये वा रोहिते वा चर्मणि वितते; शूद्रवर्जं त्रिभिर्वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः। ततश्चतुर्थे मासे पौर्णमास्यां शुचौ देशे ब्राह्मणानर्चयित्वा कृतमङ्गलो निष्क्रम्य यथोक्तं व्रजेदिति॥ १३॥

तेषां तु पात्रेष्वपि भेदं दर्शयन्नाह—अंशुमन्तमित्यादि। अभिषुणुयात् पीडयेत्। उपयुज्य इति एतयोरुपयोगं कृत्वेत्यर्थः। अष्टविधैश्वर्यं यथा,—"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता"—इति; चरके पुनरन्यथोक्तम्। रोहितः लोहितः। वितते विस्तृते॥ १३॥

ओषधीनां पतिं सोममुपयुज्य विचक्षणः॥
दशवर्षसहस्राणि नवां धारयते तनुम्॥ १४॥
नाग्निर्न तोयं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमेव च॥
तस्यालमायुःक्षपणे समर्थाश्च भवन्ति हि॥ १५॥
भद्राणां षष्टिवर्षाणां प्रस्रुतानामनेकधा॥
कुञ्जराणां सहस्रस्य बलं समधिगच्छति॥ १६॥
क्षीरोदं शक्रसदनमुत्तरांश्च कुरूनपि॥
यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिहता गतिः॥ १७॥
कन्दर्प इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापरः॥
प्रह्लादयति भूतानां मनांसि स महाद्युतिः॥ १८॥
साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान् वेदान् विन्दति तत्त्वतः॥
चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिलं जगत्॥ १९॥

नवामित्यत्र अक्षतमिति पाठान्तरम्। अक्षतं यथा भवति तथा तनुं शरीरं धारयते। अक्षतमिति पाठात्तु व्याधेर्निषेधः। तस्यालमित्यादि अलमत्राजस्रं अलमत्यर्थं आयुः क्षपणे न समर्था भवन्तीत्यर्थः। भद्राणां भद्रजातीनाम्। द्विपानां बलमित्युक्त्या अनिवार्यमित्यर्थः। कन्दर्पः कामदेवः। कान्त्येति कान्त्या तस्य च ज्ञायते अपरोऽयं चन्द्रग्रह इव। उत्तरकुरवः देशविशेषाः। अमोघसङ्कल्पः अनिवार्यसङ्कल्पः॥ १४—१९॥

सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दश पञ्च च॥
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च॥ २०॥
एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा॥
शुक्लस्य पौर्णमास्यां तु भवेत् पञ्चदशच्छदः॥ २१॥
शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः॥
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला॥ २२॥
अंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवान् रजतप्रभः॥
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवाँल्लशुनच्छदः॥ २३॥
चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्वदा॥
गरुडाहृतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरौ॥ २४॥
सर्पनिर्मोकसदृशौ तौ वृक्षाग्रावलम्बिनौ॥
तथान्यैर्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते॥ २५॥
सर्वे एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः॥
क्षीरकन्दलतावन्तः पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः॥ २६॥

अपरमपि ग्रहणाय लक्षणं दर्शयन्नाह—सर्वेषामित्यादि॥ २०—२६॥

हिमवत्यर्बुदे सह्ये महेन्द्रमलये तथा॥
श्रीपर्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा॥ २७॥
पारियात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ह्रदे तथा॥
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः॥ २८॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः॥
हठवत् प्लवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः॥ २९॥
तस्योद्देशेषु चाप्यस्ति मुञ्जवानंशुमानपि॥
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्॥ ३०॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा॥
अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः॥ ३१॥

एतेषामन्वेषणस्थानमाह—हिमवतीत्यादि। स्थानेषु क्रियापदस्याविद्यमानत्वात् सन्तीत्येवं सामान्यक्रियां वितरेत्। चन्द्रमसः सोमस्य स्थानविशेषमुद्दिशन्नाह—उत्तरेणेत्यादि। सिन्धुर्नाम महानदः। हठः जलकुम्भिका। प्लवते तरति। चन्द्रमाः सोमविशेषः॥ २७—३१॥

न तान् पश्यन्त्यधर्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः॥
भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा॥ ३२॥

नेत्यादि। भेषजद्वेषिण इत्यत्र भिषजद्वेषिण इति पाठान्तरं; यैर्मन्दभाग्यैर्भिषजो वैद्या अपमानितास्ते पुरुषाः सोमं न पश्यन्ति॥ ३२॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥

त्रिंशोत्तमोऽध्यायः।

अथातो निवृत्तसन्तापीयं रसायनं व्याख्यास्यामः॥ १॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २॥

निवृत्तसन्तापमधिकृत्य कृतं रसायनं निवृत्तसन्तापीयम्। तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इतीयप्रत्ययः॥ १॥ २॥

यथा निवृत्तसन्तापा मोदन्ते दिवि देवताः ॥
तथौषधीरिमाः प्राप्य मोदन्ते भुवि मानवाः ॥ ३ ॥

महौषधिरसायनमुत्पाद्य अथ सामान्यफलैरौषधिप्रशंसामुद्दिशन्नाह—यथेत्यादि । निवृत्तव्याधित्वेन शारीरमानसिकदुःखरहिताः मोदन्ते हृष्यन्ति । एतेन मनःसुखं दर्शयन्ति । दिवि स्वर्गे ॥ ३ ॥

अथ सप्त पुरुषा रसायनं नोपयुञ्जीरन् । तद्यथा—अनात्मवानलसो दरिद्रः प्रमादी व्यसनी पापकृद् भेषजापमानी चेति । सप्तभिरेव कारणैर्न सम्पद्यते अज्ञानादनारम्भदस्थिरचित्तत्वाद्दारिद्र्यादनायत्तत्वादधर्मादौषधालाभाच्चेति ॥ ४ ॥

अनात्मवान् अप्रशस्तात्मा मिथ्याचारप्रवृत्तो मूढबुद्धिः । प्रमादी प्रमादशीलोऽविहितशील इत्यर्थः । व्यसनानि द्यूतमद्यवेश्यादीनि । सप्त कारणानि च सन्ति । अनात्मवदादीनां सप्तानां पुंसामज्ञानादिकारणैः सप्तभिरेव यथायथं रसायनं नाम न प्रयुंज्यात् । तत्रानात्मनोऽज्ञानात्, दरिद्रस्यालस्यानारम्भानवस्थितचित्तत्वात् न प्रवृत्तिः, एवं प्रमाद्यादीनामपि अप्रवृत्तिरनुमेयेति ॥ ४ ॥

अथौषधीर्व्याख्यास्यामः—श्वेतकापोती, कृष्णकापोती, गोनसी, अजगरी, वाराही, कन्या, छत्रा, अतिच्छत्रा, करेणुः, अजा, चक्रका, आदित्यपर्णिनी, ब्रह्मसुवर्चला, श्रावणी, महाश्रावणी, गोलोमी, चाजलोमी, महावेगवती, चेत्यष्टादश सोमसमवीर्या महौषधयो व्याख्याताः । तासां सोमवत् क्रियाशीःस्तुतयः शास्त्रेऽभिहिताः । तासामागारेऽभिहुतानां याः क्षीरवत्यस्तासां क्षीरकुडवं सकृदेवोपयुञ्जीत, यास्त्वक्षीरा मूलवत्यस्तासां प्रदेशिनीप्रमाणानि त्रीणि काण्डानि प्रमाणमुपयोगे, श्वेतकापोती समूलपत्रा भक्षयितव्या, गोनस्यजगरीकृष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डशः कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य अभिघारितमभिहुतं च सकृदेवोपयुञ्जीत, चक्रकायाः सकृदेव, ब्रह्मसुवर्चला सप्तरात्रमुपयोक्तव्या भक्ष्यकल्पेन, शेषाणां पञ्च पलानि क्षीराढकक्कथितानि प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य परिस्राव्य सकृदेवोपयुञ्जीत । सोमवदाहारविहारौ व्याख्यातौ, केवलं नवनीतमभ्यङ्गार्थे, शेषं सोमवदानिर्गमादिति ॥ ५ ॥

क्रिया विधानम् । आशीः मङ्गलपाठादिः । स्तुतिः फलवादः । गयी तु क्रिया करणं विधानं, आशीः फलं, तस्य स्तुतयः सोमस्यैव, शास्त्रे आगमे अभिहिताः । एतेन तन्मते सोमस्यैव विधिरपि प्राप्यते । अभिहुतानां कृतहोमानाम् । क्षीरकुडवं अष्टौ पलानि; महतां मात्रा । प्रदेशिनीप्रमाणानि आयामविस्ताराभ्याम् । क्षीरेण विपाच्येति "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ।" अनेन विधिना । अभिघारितमभिहुतमिति पूर्वमभिघारितं पश्चादभिहुतम् । अभिघारितं ईषद्घृताक्तम् । तत्र चक्रकायाः पयः सकृदेव । गयी तु तत्र कन्यकायाः पायसमिति पठति, व्याख्यानयति च—तत्र कन्यकायाः फलकल्कं द्विगुणिततण्डुलं क्षीरेण साध्य सकृदेवोपयुञ्जीत । भक्ष्यकल्पेनेति अपूपादि विधानेन । आनिर्गमादिति गूढागारं कृत्वा तत्र आवासपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र ।

युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनम् ॥
कुर्युरेताः क्रमेणैव द्विसहस्रायुषं नरम् ॥ ६ ॥
अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यस्रक्चन्दनाम्बरः ॥
चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्यम्बुददुर्गमे ॥ ७ ॥
व्रजन्ति पक्षिणो येन जललम्बाश्च तोयदाः ॥
गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा ॥ ८ ॥

अतःपरं फलश्रुतिमाह—युवानमित्यादि । विक्रान्तं विक्रमयुक्तम् । कान्तं मनोज्ञम् । क्रमेणैवेति शास्त्रविहितसकलक्रमेण । नभसि आकाशे । अम्बुददुर्गमे मेघदुःखसञ्चारे । सोमसिद्धगतिः परेति सोमसिद्धे पुनरेवमुत्कृष्टं गमनं भवतीत्यर्थः ॥ ६—८ ॥

अथ वक्ष्यामि विज्ञानमौषधीनां पृथक् पृथक् ॥
मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी ॥ ९ ॥
पञ्चारत्निप्रमाणा च विज्ञेयाजगरी बुधैः ॥
निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलसम्मिता ॥ १० ॥
सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ॥
द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम् ॥ ११ ॥
द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं गोनसाकृतिम् ॥
सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरसोपमाम् ॥ १२ ॥
एवंरूपरसां चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥
कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ॥ १३ ॥
एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥ १४ ॥
जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते ॥
कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः ॥ १५ ॥
कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी ॥
करेणुः सुबहुक्षीरा कन्देन गजरूपिणी ॥ १६ ॥
हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यवर्णा द्विपर्णिनी ॥
अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी ॥ १७ ॥
अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥
श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्याः समां क्षुपाम् १८
चक्रकामोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ॥
मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ॥ १९ ॥

आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्तिनी ॥
कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति ॥ २० ॥
सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला ॥
अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः ॥ २१ ॥
पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः ॥
श्रावणी महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी ॥ २२ ॥
श्रावणी पाण्डुराभासा महाश्रावणिलक्षणा ॥
गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसंभवे ॥ २३ ॥
हंसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः ॥
अथवा शङ्खपुष्पी च समाना सर्वरूपतः ॥ २४ ॥
वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्मोकसन्निभा ॥
एषा वेगवती नाम जायते ह्यम्बुदक्षये ॥ २५ ॥

विस्तृतकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः अरत्निः । श्वेतकापोतिसंस्थितेति श्वेतकापोतिकाकृतीत्यर्थः । रक्षोघ्ने इति रक्षसां प्रध्वंसकरे । काञ्चनवर्णं क्षीरं यस्याः सा काञ्चनक्षीरी । बद्धमुष्टिकरोऽरत्निः । आम्बुदक्षये शरदि ॥ ९–२५ ॥

सद्यादौ सर्वरूपिण्यो या ह्यौषध्यः प्रकीर्तिताः ॥
तासामुद्धरणं कार्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥ २६ ॥
महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
तपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै ॥ २७ ॥
मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्वानप्यभिमन्त्रयेत् ॥
अश्रद्दधानैरलसैः कृतघ्नैः पापकर्मभिः ॥ २८ ॥
नैवासादयितुं शक्याः सोमाः सोमसमास्तथा ॥

अनेन मन्त्रेणोद्धरणमुत्पाटनं औषधपरीक्षार्थं अभिमतफलप्राप्त्यर्थं च । मन्त्रमाह—महेन्द्रेत्यादि । प्रशाम्यध्वं उपशमं कुरु; किमर्थं ? शिवाय कल्याणय । वै निश्चितम् । नैवासादयितुं नैव प्राप्तुं ॥ २६—२८ ॥

पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः ॥ २९ ॥
निहितं सोमवीर्यासु सोमे चाप्यौषधीपतौ ॥

पौराणिकीं श्रुतिं दर्शयन्नाह—पीतेत्यादि । निहितं धृतम् । सोमवीर्यास्वौषधिषु । सोमे चन्द्रमसि ॥ २९ ॥—

देवसुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे ॥ ३० ॥
दृश्यते च जलान्तेषु मेध्या ब्रह्मसुवर्चला ॥
आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये ॥ ३१ ॥
दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे ॥
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ॥ ३२
करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा ॥
गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा ॥ ३३
वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते ॥
कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्वतः ॥ ३४
क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयम् ॥
विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्धसु ॥ ३५ ॥
मलये नलसेतौ च वेगवत्यौषधी ध्रुवा ॥
कार्तिक्यां पौर्णमास्यां च भक्षयेत्तामुपोषितः ॥ ३६ ॥
सोमवच्चात्र वर्तेत फलं तावच्च कीर्तितम् ॥
सर्वा विचेयास्त्वौषध्यः सोमे चाप्यर्बुदे गिरौ ॥ ३७
स शृङ्गैर्देवचरितैरम्बुदानीकभेदिभिः ॥
व्याप्तस्तीर्थैश्च विख्यातैः सिद्धर्षिसुरसेवितैः ॥ ३८ ॥
गुहाभिर्भीमरूपाभिः सिंहोन्नादितकुक्षिभिः ॥
गजालोडिततोयाभिरापगाभिः समन्ततः ॥
विविधैर्धातुभिश्चित्रैः सर्वत्रैवोपशोभितः ॥ ३९ ॥

नदीषु शैलेषु सरःसु चापि
पुण्येष्वरण्येषु तथाश्रमेषु ॥
सर्वत्र सर्वाः परिमार्गितव्याः
सर्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते ॥ ४० ॥

देशमाह—देवसुन्दे इत्यादि । ह्रदे जलाशयविशेषे । ह्रद इति लोके प्रसिद्धः । हिमसंक्षये वसन्ते । अम्बुदागमे वर्षासु । कृष्णसर्पाख्या वाराही । विचेयाः अनुसारणीयाः । कुतः पुनरत्र गिरौ सर्वा एवानुसारणीया इत्याह—स इत्यादि । यतः गिरिरुक्तविशेषणः । हि यस्मादर्थे । सर्वत्र सर्वदेशेषु ॥ ३०—४० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहोपयौगिकं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

सर्वोपघातशमनीये रसायने 'नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः' इत्युक्तत्वात् शोधनं प्रतिपादयितुकामः तत्प्राक्कर्मणि स्नेहस्वेदे निर्दिशति । तत्रापि स्नेहपूर्वकत्वात्स्वेदस्य प्रथमं स्नेहोपयौगिकं चिकित्सितमाह—अथात इत्यादि । उपयोगो बाह्योऽभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्योऽभ्यङ्गादिः, अभ्यन्तरः पानादिः ॥ १ ॥ २ ॥

स्नेहसारोऽयं पुरुषः प्राणाश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवन्ति । स्नेहो हि पानानुवासनमस्तिष्कशिरोबस्त्युत्तरबस्तिनस्यकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजनेषूपयोज्यः ॥ ३ ॥

तत्र द्वियोनिश्चतुर्विकल्पोऽभिहितः स्नेहः स्नेहगुणाश्च । तत्र जङ्गमेभ्यो गव्यं घृतं प्रधानं, स्थावरेभ्यस्तिलतैलं प्रधानमिति ॥ ४ ॥

द्वियोनिः द्विप्रकारकः स्थावरो जङ्गमश्च । तत्र तैलं स्थावरयोनि, घृतवसामज्जानस्तु जङ्गमयोनयः । तत्र तैलं तिलादिफलोद्भवत्वात्फलस्थं, देवदारुशिंशपागुर्वादिसारोत्थं च; घृत-

मपि द्विधा [illegible], [illegible]; शुद्धमांसस्नेहः वसा, अस्थ्याश्रया मज्जा। चत्वारो विकल्पाः सर्पिस्तैलवसामज्जानोऽस्य स्नेहस्येति चतुर्विकल्पः। तत्र स्थावरस्य प्रायेण पार्थिवद्रव्यवत्त्वात् तस्य स्वभावेन अधोगामित्वम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत उर्ध्वं यथाप्रयोजनं यथाविधानं च स्थावरस्नेहानुपदेक्ष्यामः। तत्र बिल्वकैरण्डकोशाम्रदन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीपलाशविषाणिकागवाक्षीकम्पिल्लकशम्पाकनीलिनीस्नेहा विरेचयन्ति, जीमूतककुटजकृतवेधनेक्ष्वाकुधामार्गवमदनस्नेहा वामयन्ति, विडङ्गखरमञ्जरीमधुशिग्रुसूर्यवल्लीपीलुसिद्धार्थकज्योतिष्मतीस्नेहाः शिरो विरेचयन्ति, करञ्जपूतिककृतमालमातुलुङ्गेङ्गुदीकिराततिक्तकस्नेहा दुष्टव्रणेषूपयुज्यन्ते, तुवरककपित्थकम्पिल्लकभल्लातकपटोलस्नेहा महाव्याधिषु, त्रपुसैर्वारुककर्कारुकतुम्बीकूष्माण्डस्नेहा मूत्रसङ्गेषु, कपोतवङ्कावल्गुजहरीतकीस्नेहाः शर्कराश्मरीषु, कुसुम्भसर्षपातसीपिचुमर्दातिमुक्तकभाण्डीकटुतुम्बीकटभीस्नेहाः प्रमेहेषु, तालनालिकेरपनसमोचपियालबिल्वमधूकश्लेष्मातकाम्रातकफलस्नेहाः पित्तसंसृष्टे वायौ, बिभीतकभल्लातकपिण्डीतकस्नेहाः कृष्णीकरणे, श्रवणकङ्कुकटुण्टुकस्नेहाः पाण्डुकरणे, शिंशपागुरुसारस्नेहा दद्रुकुष्ठकिटिभेषु, सर्व एव स्नेहा वातमुपघ्नन्ति; तैलगुणाश्च समासेन व्याख्याताः ॥ ५ ॥

तिल्वकः रोध्राकारः बृहत्पत्रः रक्तत्वक्, सप्तला यवतिक्ताभेदः, शङ्खिन्यपि तद्भेदः, विषाणिका मेषशृङ्गी, गवाक्षी द्रवकर्णी, कम्पिल्लकः रेचनिका स्वनामख्यातः, शम्पाकः किरमालकः, नीलि नीलाञ्जनिका सारदं फलं वा, जीमूतः देवदाली, कृतवेधनः कोशातकी, इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी, धामार्गवःमहाकोशातकी। तत्र तिल्वकादिस्नेहा विरेचयन्ति, जीमूतकादिस्नेहा वामयन्ति। पित्तकफहरं कर्मद्वयम्। स्थानाश्रयं कफस्यैव कर्म दर्शयन्नाह—विडङ्गेत्यादि। नस्यप्रयोगेण शिरसः श्लेष्माणं विरेचयन्ति स्रावयन्तीत्यर्थः। इदानीं शल्यतन्त्रत्वात् व्रणयोगिनः स्नेहान् निर्दिशन्नाह—करञ्जेत्यादि। पूतिकः चिरबिल्वः, कृतमालः किरमालः, तुवरकः पश्चिमसद्रभूमिषु पलाशानुकारी वृक्षः। महाव्याधिषु महादुष्टमेदादिषु श्रेष्ठः, उपयुज्यत इति पूर्वश्लोकात् सम्बन्धनीयं; एवमुत्तरत्र। त्रपुसः सुधातकः त्रुसण्डीति लोके, एर्वारुः लोमशा कर्कटी, कर्कारुः वावडवं अपूर्व 'खेरसा' इति लोके। मूत्रसङ्गेषु मूत्रकृच्छ्राध्मानाश्मरीष्वित्यर्थः। शर्कराश्मरीषु इति कपोतवङ्कादिस्नेहा वातभिन्नाश्मरीषु। पिचुमर्दः निम्बः, अतिमुक्तकः तिन्दुकः, भाण्डी भिण्डीति लोके समाहरन्ति, पियालः चारः, पिण्डीतकः मदनः, सरला पीतदारु देवदारु। निय-मार्थं तु पुनस्तयोः सर्वस्नेहसामान्यकर्म निर्दिशन्नाह—सर्व एवेत्यादि। स्थावरतैलप्रधानेन तिलतैलगुणाः [illegible]उक्ताः। समासेनेति वर्गेणोपदेशः संक्षेपेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वं कषायस्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः। तत्र केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागस्तच्चतुर्गुणं जलमावाप्य चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः, स्नेहप्रसृतेषु षट्सु चतुर्गुणं द्रवमावाप्य चतुरश्चाक्षसमान् भेषजपिण्डानित्येष स्नेहपाककल्पः। एतत्तु न सम्यक्, कस्मात्? आगमासिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

स च स्नेहः प्रायशः संस्कृत उपयुज्यते, तत्र संस्कारमाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि। आदिशब्दात् कन्दादयो गृह्यन्ते। भाग इति एकवचनान्तत्वादेक एव अकृतपलादिमानविशेषः। तस्मात् त्वगादिभागाच्चतुर्गुणमुदकम्। तदुक्तम् "चतुर्थभागावशिष्टं क्वाथमुपहरेत्"। कषायस्नेहकल्कमानं दर्शयन्नाह—स्नेहप्रसृतेष्विति। प्रसृतोऽत्र संयुक्तपञ्चाङ्गुलिरीषद्विस्तृतपाणिरेव न पुनः पलद्वयम्। चतुरश्चाक्षमान् भेषजकल्कपिण्डान् बिभीतकफलमानान् पिष्टभेषजकल्कानित्येष स्नेहपाककल्प इति केचिदाहुः ॥ ६ ॥

पलकुडवादीनामतो मानं तु व्याख्यास्यामः। तत्र द्वादश धान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकाः, ते षोडश सुवर्णं, अथ वा मध्यमनिष्पावा एकोनविंशतिर्धरणं, तान्यर्धतृतीयानि कर्षः, ततश्चोर्ध्वं चतुर्गुणमभिवर्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते, तुला पलशतं, तानि विंशतिर्भारः। शुष्काणामिदं मानं, आर्द्रद्रवाणां च द्विगुणमिति ॥ ७ ॥

स्नेहपाककल्पमुपदिदिक्षुः पूर्वं पलादिपरिमाणमेवाह—पलेत्यादि। कुतः? तत्पूर्वकत्वात् तत्परिमेयार्थप्रविभागसिद्धेः। परिमाणसिद्धौ परिमेयकषायस्नेहपाकादिसम्भारद्रव्यप्रविभागप्रसिद्धिः। तदुपयोगी अभिधीयते। पलादीनां पङ्क्तौ पृथक् कुडवग्रहणात् पलकुडवयोर्द्वैगुण्यं प्रतिपादयति। तदाह—तत्र कुडवादौ द्रवस्यार्द्रस्य पुनर्द्वैगुण्यमेव। मध्यमा मध्यमप्रमाणाः, तेन नातिस्थूला नातितनवश्च ग्राह्याः। ते सुवर्णमाषकाः। सुवर्णं कर्ष इत्यर्थः। अथवा मध्यमनिष्पावा इत्यादि। अर्धं तृतीयं येषां तान्यर्धतृतीयानि। ततः कर्षाच्चतुर्गुणवर्धमानात् पलं, एवं पलात् कुडवः, कुडवात् प्रस्थः, प्रस्थादाढकं, आढकात् द्रोणः; तुला पुनः पलशतमेव। ताः पुनरिति तुला इत्यर्थः। प्रसङ्गेनारोप्याभिहितो न पुनरत्रानेन व्यवहारो दृश्यते। शुष्काणामिदं प्रमाणं सार्द्राणां सलिलक्षीरादीनां कुडवादौ द्वैगुण्यं; तेन शुष्काणां चतुर्भिः पलैः कुडवः, आर्द्राणां चाष्टाभिरिति जेज्जटः। हस्तार्द्राणां चतुःपलं कुडवमाहुः।

वृद्धवैद्यव्यवहारात् कानिचिद्द्रव्याण्यपि लद्विगुणानि ग्राह्याणि । तान्येवाह,—"वासाकुटजकुष्माण्डशतपर्णीसहामृताः । निम्बश्चार्द्रा प्रयोक्तव्या न तासां द्विगुणं भवेत् ।" केचित् प्रस्थविषये च प्रवदन्ति,—"द्वात्रिंशतात्र विंशत्या पलैः षोडशभिः क्रमात् । तोयविस्नेहमार्द्राणां द्रवाणां प्रस्थमादिशेत् ॥" द्वादशधान्या माषा मध्यमा सुवर्णमाषक इति मागधं सुश्रुताचार्यसम्मतं मानम् । उक्तं च,—"मानं तु द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा । कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ कालिङ्गमपि मानं च चरकाचार्यसम्मतं—" इति ॥ ७ ॥

तत्रान्यतमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यान्यणुशो भेदयित्वावकुट्याष्टगुणेन षोडशगुणेन वाम्भसाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वापहरेदित्येष कषायपाककल्पः। स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कस्तदैकध्यं संसृज्य विपचेदित्येष स्नेहपाककल्पः। अथवा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः; स्नेहकुडवे भेषजपलं पिष्टं कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावाप्य विपचेदित्येष स्नेहपाककल्पः ॥ ८ ॥

पलादिमानमभिधाय क्वाथपरिभाषामाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति तयोर्मध्ये । अन्यतमेन एकतमेन । वाशब्दः समुच्चये चतुर्गुणेनेत्यस्य । उदकद्रोणविषये तुलाद्रव्यस्यावापेनैतज्ज्ञापयति—निःक्वाथ्यं द्रव्यं जले पञ्चगुणे निःक्वाथयेत् । स्नेहपाकपरिभाषामाह—स्नेहेत्यादि । स्नेहकुडवे प्रस्थं द्रवं भेषजपलं च दत्त्वा पक्तव्यमित्यर्थः । अन्ये सुश्रुताध्यायिनः क्वाथस्नेहपाककल्पनमन्यथा पठन्ति । त्रयाणामपि कषायपाकविषयमाह—"कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोड़शिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत् प्रस्थाधिकं भवेत् ।" प्रकारान्तरेण विषयमाह—"मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं जलम् । कठिनात् कठिने देयं जलं षोड़शिकं मतम् ।" बाहुल्येन षोडशगुणेन जलेन क्वाथपाकविषयस्नेहपाककल्पनम् । स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रव इति वचनात् सर्वेऽप्युदकक्षारादयो गृह्यन्ते । केचिदेवं पठन्ति "यत्रैकद्वित्रिचतुर्गुणद्रवद्रव्याणि तत्र सर्वाणि चतुर्गुणानि, पञ्च प्रभृतीनि समानानि" इति । तथाचोक्तम्,—'पञ्च प्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याहुरन्यत्र स्याच्चतुर्गुणमिति' ॥ ८ ॥

भवतश्चात्र ।

स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम् ॥
तत्रायं विधिरास्थेयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु ॥ ९ ॥

अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् ॥
कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् प्रयोजयेत् १०॥

अनुक्ते द्रवादौ पुनः परिभाषेत्यर्थः । यस्मादेव गणात् स्नेहपाकोऽभिप्रेतः तस्मादेव गणात् क्वाथकल्कप्रकाराभ्यां समाचरणीयः ॥ ९ ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं स्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः । स तु त्रिविधः, तद्यथा—मृदुर्मध्यमः खर इति । तत्र स्नेहौषधिविवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुरिति, मधूच्छिष्टमिव विशदमविलेपि भेषजं यत्र स मध्यमः, कृष्णमवसन्नमीषद्विशदं चिक्कणं च यत्र भेषजं स खर इति, अत ऊर्ध्वं दग्धस्नेहो भवति, तं पुनः साधु साधयेत् । तत्र पानाभ्यवहारयोर्मृदुः, नस्याभ्यङ्गयोर्मध्यमः, बस्तिकर्णपूरणयोस्तु खर इति ॥ ११ ॥

स्नेहौषधयोर्विवेकमात्रं पृथग्भावमात्रं यस्मिन् भेषजं तत् तादृशं भेषजं यत्र स्नेहे स मृदुः। पृथक्त्वमुभयगतमपि भेषजेऽभिहितं स्यात्, तत्र तल्लक्षणत्वेन निर्देशात् । मधूच्छिष्टमिव विशदमपिच्छिलमेव । अविलेपि अङ्गुल्यादौ । एवंविधभेषजं कल्करूपं यत्र स मध्यमः । अवसन्नमीषदिति भर्जनात् किञ्चिद्भ्रष्टप्रायम् । अत ऊर्ध्वं कृष्णमत्यवसन्नमविशदं च यत्र भेषजं स दग्धः । तस्य साधनोपदेशादौषधगुणा एव भ्रष्टा न स्नेहगुणा इति गम्यते । चरके पुनरन्यथोक्तम्, "खरोऽभ्यङ्गे मृदुर्नस्ये पाने बस्तौ च मध्यमः ।" तदत्र द्वयमपि प्रमाणम् । "श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ" इति मनुः । अन्यत्रापि—"उदितानुदिते चापि समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः" ॥ ११ ॥

भवतश्चात्र ।

शब्दस्योपशमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ॥
गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ १२ ॥
घृतस्यैवं विपक्वस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ॥
फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ १३ ॥

तत्र भेषजस्पर्शेन मृदुविशदादीनां प्राधान्येन पाकलक्षणं निश्चित्य शेषेन्द्रियार्थैरुपदिशन्नाह—भवतश्चात्रेत्यादि । शब्दस्योपरमे प्राप्ते इत्यत्र प्रशब्दस्य युक्तार्थत्वाद् द्रवानुगतशब्दस्योपरमो न कृत्स्नशब्दव्युपरम इति ज्ञेयम् । सम्पत्तौ समृद्धौ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वं स्नेहपानक्रममुपदेक्ष्यामः । अथ लघुकोष्ठायातुराय कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनायोदयगिरिशिखरसंस्थिते प्रतप्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरि यथाबलं तैलस्य घृतस्य वा मात्रां पातुं प्रयच्छेत् । पीतमात्रे चोष्णोदकेनोपस्पृश्य सोपानत्को यथासुखं विहरेत् ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वं स्नेहपानक्रममिति स्नेहपानपरिपाटीमित्यर्थः । अथ शब्दोऽयं पञ्चकर्मादौ मङ्गलार्थः । लघुकोष्ठत्वं जीर्णाहारप्रदर्शनार्थम् । गयी तु लघुकोष्ठाय यथाक्रममामाशयपक्वाशयहृदयेषु पक्वतापगतानेकमात्रसारगौरवायेति(?)व्याख्यानयति । कृतं मङ्गलं पूर्णोदककुम्भादि सर्वलोकप्रसिद्धं स्वस्तिवाचनं च यस्य स तथा तस्मै । अत्रोदयगिरिसंस्थितसवितुर्ग्रहणं प्रातःकालज्ञापनाय । संशोधनार्थं स्नेहपानं तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्,— "शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः । पिबेत् संशमनार्थाय अन्नकाले प्रकाङ्क्षितः" इति । यथाबलमिति हीनमध्योत्तमबलमाश्रित्य यामद्वयचतुर्यामसकलाहःपरिणामसापेक्षिणी मात्रा । सद्यःस्नेहनेषु प्रधानतया घृततैले प्राह—घृतस्य तैलस्य वेति । उपस्पृश्य आचमनं कृत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

रूक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥
हीनमेधास्मृतीनां च सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥ १५ ॥
कृमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥
विधेयुस्तैलसात्म्याश्च तैलं दार्ढ्यार्थिनश्च ये ॥ १६ ॥
व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजः ॥
महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ॥१७॥
क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तवह्नयः ॥
मज्जानमाप्नुयुः सर्वे सर्पिर्वा स्वौषधान्वितम् ॥ १८॥
केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ॥
देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥ १९ ॥

स्वौषधान्वितमिति यत् यत् आत्मीयमौषधं तेन युक्तम् । संस्कारानुवर्तनमाह—केवलमित्यादि ॥ १५—१९ ॥

दोषाणामल्पभूयस्त्वं संसर्गं समवेक्ष्य च ॥
युञ्ज्यात्त्रिषष्टिधा भिन्नैः समासव्यासतो रसैः ॥२०॥
स्नेहसात्म्यः क्लेशसहः काले नात्युष्णशीतले ॥
अच्छमेव पिबेत् स्नेहमच्छपानं हि पूजितम् ॥ २१ ॥
शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥
वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥२२॥
वातपित्ताधिकस्योष्णे तृण्मूर्च्छोन्मादकारकः ॥
शीते वातकफार्तस्य गौरवारुचिशूलकृत् ॥ २३ ॥
स्नेहपीतस्य चेत्तृष्णा पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
एवं चानुपशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुना वमेत् ॥२४॥
दिह्याच्छीतैः शिरः शीतं तोयं चाप्यवगाहयेत् ॥
या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागगतेऽहनि ॥ २५ ॥
सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता ॥
या मात्रा परिजीर्येत तथार्धदिवसे गते ॥ २६ ॥
सा वृष्या बृंहणी चैव मध्यदोषे च पूजिता ॥
या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागावशेषिते ॥ २७ ॥
स्नेहनीया च सा मात्रा बहुदोषे च पूजिता ॥
या मात्रा परिजीर्येत्तु तथा परिणतेऽहनि ॥ २८ ॥
ग्लानिमूर्च्छामदान् हित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत्
अहोरात्रादसन्दुष्टा या मात्रा परिजीर्यति ॥ २९ ॥
सा तु कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी ॥
यथाग्नि प्रथमां मात्रां पाययेत विचक्षणः ॥ ३० ॥
पीतो ह्यतिबहुः स्नेहो जनयेत् प्राणसंशयम् ॥
मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ॥३१॥
विष्टभ्य चापि जीर्येत्तं वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं पिबेत् ॥३२॥
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥
स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमसादारतिक्लमाः ॥ ३३ ॥
परिषिच्याद्भिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् ॥
यवागूं पाययेत्कोष्णां कामं स्निग्धाल्पतण्डुलाम् ॥३४॥
देयौ यूषरसौ वापि सुगन्धी स्नेहवर्जितौ ॥
कृतौ वाल्पसर्पिष्कौ यवागूर्वा विधीयते ॥ ३५॥
पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥
सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्म्यीभवति सेवितः ॥३६॥
सुकुमारं कृशं वृद्धं शिशुं स्नेहद्विषं तथा ॥
तृष्णार्तमुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ॥ ३७ ॥
पिप्पल्यो लवणं स्नेहाश्चत्वारो दधिमस्तुकः ॥
पीतमैकध्यमेतद्धि सद्यःस्नेहनमुच्यते ॥ ३८ ॥
भृष्टमांसरसे स्निग्धा यवागूः सूपकल्पिता ॥
सक्षुद्रा पीयमाना तु सद्यःस्नेहनमुच्यते ॥ ३९ ॥
सर्पिष्मती पयःसिद्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ॥
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यःस्नेहनमुच्यते ॥ ४० ॥
शर्कराचूर्णसंसृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम् ॥
दुग्ध्वा क्षीरं पिबेद्रूक्षः सद्यःस्नेहनमुच्यते ॥ ४१ ॥
यवकोलकुलत्थानां क्वाथो भागत्रयान्वितः ॥
पयोदधिसुराक्षीरघृतभागैः समन्वितः ॥ ४२ ॥
सिद्धमेतैर्घृतं पीतं सद्यः स्नेहनमुत्तमम् ॥
राज्ञे राजसमेभ्यो वा देयमेतद्घृतोत्तमम् ॥ ४३ ॥
बलहीनेषु वृद्धेषु मृद्वग्निस्त्रीमहात्मसु ॥
अल्पदोषेषु योज्याः स्युर्ये योगाः सम्यगीरिताः ४४

केवलमच्छपेयम् । सद्यः स्नेहनमिति तदहरेव । एषां योगानां विषयं दर्शयन्नाह—बलहीनेष्वित्यादि ॥ २०—४४ ॥

विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णी चोदरी ज्वरी ॥
दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्तो मदपीडितः ॥४५
छर्दर्दितः पिपासार्तः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥
दत्तबस्तिर्विरिक्तश्च वान्तो यश्चापि मानवः ॥ ४६ ॥
अकाले दुर्दिने चैव न च स्नेहं पिबेन्नरः ॥
अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥ ४७ ॥
स्नेहपानाद्भवन्त्येषां नृणां नानाविधा गदाः ॥
गदा वा कृच्छ्रतां यान्ति न सिध्यन्त्यथवा पुनः ४८

गर्भाशये सशेषाः स्यू रक्तक्लेदमलास्ततः ॥
स्नेहं जह्याभिषेवेत पाचनं रूक्षमेव च ॥ ४९ ॥
दशरात्रात्ततः स्नेहं यथावदवचारयेत् ॥
पुरीषं ग्रथितं रूक्षं कृच्छ्रादन्नं विपच्यते ॥ ५० ॥
उरो विदहते वायुः कोष्ठादुपरि धावति ॥
दुर्वर्णो दुर्बलश्चैव रूक्षो भवति मानवः ॥ ५१ ॥

विवर्जयेदित्यादि । अजीर्णे जीर्णमेवापरमन्नमग्निं स्तोकं स्नेहं पश्यति, तरुणज्वरेऽप्येवं स्रोतोरोधश्च, दुर्बले अङ्गग्लान्यादयः, अरोचकेऽरोचकाभिवृद्धिः, स्थूलस्यातिस्थौल्यं स्रोतोरोधश्च, मूर्च्छार्तानां मूर्च्छाभिवृद्धिः, दत्तबस्तिविरिक्तवान्तानां सद्यःशुद्धत्वेनाग्निमान्द्यतृष्णाक्रमाद्यतियोगाश्च, अकाले प्रसूताया गर्भाशये विशेषात् रक्तक्लेदमलाः स्नेहकोपिता असाध्यं रोगं कुर्युः । अन्ये 'तरुणज्वरी' इत्यत्र 'चोदरी ज्वरी' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—उदरिणां स्नेहनं प्रागवस्थायां उदरचिकित्सिते प्रोक्तं, छिद्रोदरिणः पुनरत्र निषेधः । अमुमेव निषेधं दर्शयन्नाह—स्नेहपानादित्यादि । स्नेहस्य विहितस्य दानाय रूक्षलक्षणमाह—पुरीषमित्यादि । उपरि धावति ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । इदं कृतपाचनस्य रूक्षस्य लक्षणमुक्तमिति वृद्धवैद्याः ॥ ४५—५१ ॥

ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात् स्नेहदर्शनम् ॥
सम्यक् स्निग्धस्य लिङ्गानि स्नेहद्वेषस्तथैव च ॥ ५२॥

सुस्निग्धस्य लक्षणमाह—ग्लानिरित्यादि । स्नेहद्वेष इति स्नेहारुचिः ॥ ५२ ॥

भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदंदाहः प्रवाहिका ॥
पुरीषातिप्रवृत्तिश्च भृशस्निग्धस्य लक्षणम् ॥ ५३ ॥
रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ॥
श्यामाककोरदूषान्नतक्रपिण्याकशक्तुभिः ॥ ५४ ॥

प्रवाहिका अतिसारभेदः । केचित् स्निग्धातिस्निग्धलक्षणयोर्मध्ये जीर्णस्नेहलक्षणमधीयते—"ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात् स्नेहदर्शनम् । स्नेहे जीर्यति लिङ्गानि जीर्णस्तैः शान्तिमागतैः"। शान्तिं गतैः स्नेहो जीर्ण इति ज्ञायते । तत्रास्निग्धातिस्निग्धयोः प्रतीकारं दर्शयन्नाह—रूक्षस्येत्यादि ॥ ५३॥ ५४ ॥

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः
प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ॥
दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः
स्नेहोपसेवी पुरुषो भवेत्तु ॥ ५५ ॥

इदानीं स्वस्थविषयकर्मफलं दर्शयन्नाह—दीप्तेत्यादि । दृढानि स्वकार्यक्षमाणि । स्नेहोपयोगी आभीक्ष्ण्येन स्नेहं सेवते इत्यर्थः ५५

स्नेहो हितो दुर्बलवह्निदेह-
सन्धुक्षणे व्याधिनिपीडितस्य ॥
बलान्वितौ भोजनदोषजातैः
प्रमर्दितुं तौ सहसा न साध्यौ ॥ ५६ ॥

व्याधिपरिमोक्षणमपि स्नेहफलं दर्शयन्नाह—स्नेह इत्यादि । स्नेहकृतयोर्देहबलयोः फलं दर्शयन्नाह—बलान्वितावित्यादि । तौ वह्निदेहौ । किंविशिष्टौ ? स्नेहपाकबलान्वितौ । न साध्यौ न शक्यौ । किं कर्तुं ? प्रमर्दयितुं, सेवयितुं न शक्यावित्याह । भोजनदोषजातैर्दुर्दान्तस्वभावगुणभूतदोषसमूहैरित्यर्थः । स्नेहसन्धुक्षणं शक्त्युपचयलक्षणबलसन्दीपनं पुष्ट्यादिवर्द्धनमित्यर्थः । अग्निपक्षे सुबोधः ॥ ५६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदावचारणीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

स्वेदावचारणं स्वेदप्रयोजनं, तदधिकृत्य कृतमिति पूर्ववत् स्वेदचिकित्सितम् ॥ १ ॥ २ ॥

चतुर्विधः स्वेदः; तद्यथा-तापस्वेद, ऊष्मस्वेद, उपनाहस्वेदो, द्रवस्वेद इति । अत्र सर्वस्वेदविकल्पावरोधः ॥ ३ ॥

तापनं तापः, ऊष्मा बाष्पः, ऊपनाह्यते इत्युपनाहः बन्धनमित्यर्थः, द्रवतीति द्रवः । कुटीकूपहोलकस्वेदाः तापे अन्तर्भवन्ति, ऊष्मस्वेदे संकरप्रस्तराश्मघननाडीकुम्भीभूस्वेदाः अन्तर्भवन्ति, द्रवस्वेदे परिषेकावगाहावन्तर्भवतः ॥ ३ ॥

तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्यकन्दुकपालवालुकावस्त्रैः प्रयुज्यते, शयानस्य चाङ्गतापो बहुशः खादिराङ्गारैरिति ॥ ४ ॥

कन्दुकं अपूपपचनभाण्डम् ॥ ४ ॥

ऊष्मस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णानद्भिरासिञ्चेदम्लद्रव्यैर्वा तैरार्द्रालक्तकपरिवेष्टितमङ्गप्रदेशं स्वेदयेत् । मांसरसपयोदधिधान्याम्लवातहरपत्रभङ्गक्वाथपूर्णां वा कुम्भीमनुतप्तां प्रावृत्योष्माणं गृह्णीयात् । पार्श्वच्छिद्रेण वा कुम्भेनाधोमुखेन तस्य मुखमभिसन्धाय तस्मिन् छिद्रे हस्तिशुण्डाकारां नाडीं प्रणिधाय तं स्वेदयेत् ॥ ५॥

सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ॥
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥
सुखा सर्वाङ्गगा ह्येषा न च क्लिश्नाति मानवम् ॥६॥
व्यामार्धमात्रा त्रिवंका हस्तिहस्तसमाकृतिः ॥
स्वेदनार्थे हिता नाडी कैलिञ्जी हस्तिशुण्डिका ॥ ७ ॥

तैः कपालादिभिः अग्निवर्णैर्जलाद्यार्द्रवस्त्रच्छन्नैः स्वेदयेदङ्गप्रदेशं; जेज्जटाचार्यस्तु आर्द्रालक्तकपरिवेष्टितमिति पठित्वा प्रवे-

सविशेषं व्याख्यानयति । मांसरसादिपूर्णां स्थालीं चोष्मणो मन्दीकरणार्थं कम्बलादिना प्रावृत्य पिधाय उष्माणं गृह्णीयात् । वातहराः एरण्डादयः । पत्रभङ्गः पल्लवः । स्वेदान्तरमुत्पादयन्नाह—पार्श्वेत्यादि । तस्याः कुम्भ्याः । तस्मिन् छिद्रे इति उपरिस्थितकुम्भस्य पार्श्वच्छिद्रे, करिशुण्डाकृतिमिव नाडीं गोपुच्छाकृतित्वेन दैर्घ्येण हस्तसमाकारां, छिद्रेण निर्गच्छतो बाष्पवेगस्य वेगविघातार्थं त्रिषु स्थानेषु वक्रामुपनिधापयेत् । स्वभ्यक्तमिति सुष्ठु अभ्यक्तम् । गुरुप्रावरणवृतमिति गुरुप्रावरणेन कम्बलादिना पिहितम् । एतदेव सुखपाठार्थं श्लोकेन दर्शयन्नाह—व्यामेत्यादि । व्यामार्धमात्रेत्यत्र व्यामस्य अर्धमात्रा चेति व्याख्यातव्यम् । व्यामः बाह्वोः संप्रसारितयोरन्तरम् । किलिञ्जीसाधनैः कुशकाशादिद्रव्यैः कैलिकृता ॥ ५—७ ॥

पुरुषायाममात्रां च भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ॥
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः॥८॥
पत्रभङ्गैरवच्छाद्य शयानं स्वेदयेत्ततः ॥

नाडीस्वेदं बाष्पस्वेदे एवाभिधाय भूस्वेदमपि बाष्पस्वेदे दर्शयन्नाह—पुरुषेत्यादि । उत्कीर्य खनित्वा । अभ्युक्ष्य सिक्त्वा । पत्रभङ्गैरिति वातघ्नैरेरण्डादिपल्लवैः ॥ ८ ॥—

पूर्ववत् स्वेदयेद्दग्ध्वा भस्मापोह्यापि वा शिलाम् ॥९॥

बाष्पस्वेदे एवाश्मस्वेदं दर्शयन्नाह—पूर्ववदित्यादि । शिलातलं वा दग्ध्वा भस्मापोह्य अभ्युक्ष्य ॥ ९ ॥

पूर्ववत् कुटीं वा चतुर्द्वारां कृत्वा तस्यामुपविष्टस्यान्तश्चतुर्द्वारेऽङ्गारानुपसन्धाय तं स्वेदयेत् ॥१०॥

बाष्पस्वेदे एव कुटीस्वेदं दर्शयन्नाह,—पूर्ववदित्यादि । शिलातलबाष्पस्वेदो कुटीस्वेदेऽपि संबध्यते । अङ्गारानुपसन्धाय अङ्गारान् आरोप्य । पूर्वदित्यनेन दग्ध्वा भस्मापोह्य अभ्युक्ष्य ॥ १० ॥

धान्यानि वा सम्यगुपस्वेद्यास्तीर्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्रावृत्य स्वेदयेदेवं पांशुगोशकृत्तुषबुसपलालोष्मभिः स्वेदयेत् ॥ ११ ॥

प्रस्तरस्वेदमपि बाष्पस्वेदे दर्शयन्नाह—धान्यानीत्यादि । धान्यानि माषादीनि ॥ ११ ॥

उपनाहस्वेदस्तु वातहरमूलकल्कैरम्लपिष्टैर्लवणप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः प्रदिह्य स्वेदयेत् ।एवं काकोल्यादिभिरेलादिभिः सुरसादिभिस्तिलातसीसर्षपकल्कैः कृशरापायसोत्कारिकाभिर्वेशवारैः शाल्वणैर्वा तनुवस्त्रावनद्धैः स्वेदयेत् ॥ १२ ॥

तृतीयमुपनाहस्वेदं दर्शयन्नाह—उपनाहेत्यादि । अम्लं काञ्जिकम् । शङ्करस्वेदमप्युपनाहस्वेद एव दर्शयन्नाह—एवमित्यादि । एभिरेव पोटलिकां बद्धा स्वेदयेत् । काकोल्यादिः काकोलीक्षीरकाकोलीत्यादिकः । एलादिः एलातगरमांसीत्यादिः । सुरसादिः सुरसाश्वेतसुरसेत्यादिः । कृशरा तिलतण्डुलमाषैः कृता यवागूः । क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः पायसम् । उत्कारिका लप्सिका । वेसवारः 'चाटनी' इति भाषा । शाल्वणः वातघ्नाष्टुपः । तनुवस्त्रावनद्धैः सूक्ष्मवस्त्रानुबद्धैः । अत्र काकोल्यादिभिः पित्तानुगते, वाते एलादिभिश्च, कफानुगते वाते तिलातसीप्रभृतिभिः, वेशवारैः शाल्वणैश्च केवले वातेऽनुगतार्थाः । उपनाहः बन्धनम् ॥ १२ ॥

द्रवस्वेदस्तु वातहरद्रव्यक्वाथपूर्णे कोष्णकटाहे द्रोण्यां वा विगाह्य स्वेदयेत् । एवं पयोमांसरसयूषतैलधान्याम्लघृतवसामूत्रेष्ववगाहेत । सुखोष्णैः कषायैः परिषिञ्चेदिति ॥ १३ ॥

चतुर्थं द्रवस्वेदं दर्शयन्नाह—द्रवस्वेद इत्यादि । परिषिञ्चेत परिषेकं कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र तापोष्मस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ, उपनाहस्वेदो वातघ्नः, अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति, कफमेदोऽन्विते वायौ निवातातपगुरुप्रावरणनियुद्धाध्वव्यायामभारहरणामर्षैः स्वेदमुत्पादयेदिति ॥ १४ ॥

तत्र तापोष्मस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ । अन्यतरस्मिन् श्लेष्मणि वाते वा संसृष्टे द्रवस्वेद इति, अथ निरग्निकस्वेदमाह—निवातेत्यादि ॥ १४ ॥

भवन्ति चात्र ।

चतुर्विधो योऽभिहितो द्विधा स्वेदः प्रयुज्यते ॥
सर्वस्मिन्नेव देहे तु देहस्यावयवे तथा ॥ १५ ॥

अत्र सर्वाङ्गस्वेदे प्रोक्ते तन्त्रान्तरविरोधः स्यात् , "वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदुनैव वा"—इति । तस्मात् सर्वशब्दोऽत्र सङ्कुचितवृत्त्या तत्परिहारेण व्याख्यातव्यः ॥ १५ ॥

येषां नस्यं विधातव्यं बस्तिश्चैव हि देहिनाम् ॥
शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः॥१६॥
पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भानुपद्रवाः ॥
सम्यक् प्रजाता काले या पश्चात् स्वेद्या विजानता १७
स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्यर्शसस्तथा ॥
अश्मर्यां चातुरो जन्तुः शेषान् शास्त्रे प्रचक्ष्महे १८

तत्र स्वेदस्य रोगविशेषाद्यत्र यत्र अवचारणं तत्र विषयं दर्शयन्नाह—येषामित्यादि । अनार्षग्रन्थ इति केचिदाचार्या न पठन्ति, परं गयदासस्य सम्मतत्वात् ममापि सम्मतः ॥ १६—१८ ॥

नानभ्यक्ते नापि चास्निग्धदेहे
स्वेदो योज्यः स्वेदविद्भिः कथञ्चित् ॥
दृष्टं लोके काष्ठमस्निग्धमाशु
गच्छेद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ १९ ॥

इदानीं स्वेदस्य पूर्वकर्म नित्यं नियमयन्नाह—नेत्यादि

अभ्यङ्गेन बाह्यक्रियापूर्वकत्वं, नापि चाभिष्यन्देह इत्यन्तःस्नेहपूर्वकत्वं स्वेदस्य । अस्निग्धस्वेददोषमुपमानेन दर्शयितुमाह—दृष्टमित्यादि । यथाहि काष्ठमस्निग्धं स्विद्यमानं विशीर्यते, एवं शरीरमस्निग्धं स्विद्यमानं विनश्यति ॥ १९ ॥

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं
भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वम् ॥
कुर्यात् स्वेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां
सन्धीन् स्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥ २० ॥

इदानीं स्वेदगुणानाह—अग्नेर्दीप्तिमित्यादि । द्विविधः स्वेदः संशमनीयः संशोधनाङ्गभूतश्च । तत्र संशमनीयः सामेषु व्याधिषु रूक्ष एव योज्यः, तद्गुणाः पुनरग्निदीप्तिमित्यादिश्लोकोक्ता ज्ञातव्याः; संशोधनाङ्गभूतस्तु स्नेहपूर्वो योज्यः, तस्य गुणास्तु स्नेहक्लिन्नेत्यादिश्लोकेन प्रोक्ता इति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः
स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः ॥
सम्यक् स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं
प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥ २१ ॥

स्नेहपूर्वकमेव दोषाणां कोष्ठशाखाश्रयाणां शोधनं न पुनरन्यथेत्याह—स्नेहक्लिन्ना इत्यादि । स्वेदैर्द्रवत्वं प्राप्य द्रवत्वात् कोष्ठं प्राप्ताः शोधनैर्निःशेषं यान्ति बहिर्निःसरन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वेदास्रावो व्याधिहानिर्लघुत्वं
शीतार्थित्वं मार्दवं चातुरस्य ॥
सम्यक् स्विन्ने लक्षणं प्राहुरेतत्
मिथ्या स्विन्ने व्यत्ययेनैतदेव ॥ २२ ॥
स्विन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीडा विदाहः
स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपः ॥
मूर्च्छाभ्रान्तिर्दाहतृष्णे क्रमश्च
कुर्यात्तूर्णं तत्र शीतं विधानम् ॥ २३ ॥

तस्य सम्यग्युक्तस्य अयोगयुक्तस्य च लक्षणं सचिकित्सितं दर्शयन्नाह—स्वेदेत्यादि । मिथ्या स्विन्ने व्याधिवृद्धिः, देहस्य गुरुत्वं, उष्णाभिलाषः, देहस्य काठिन्यं च ॥ २२ ॥ २३ ॥

पाण्डुर्मेही पित्तरक्ती क्षयार्तः
क्षामोऽजीर्णी चोदरार्तो विषार्तः ॥
तृट्च्छर्द्यार्तो गर्भिणी पीतमद्यो
[1]नैते स्वेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥
स्वेदादेषां यान्ति देहा विनाशं
चासाध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ॥ २४ ॥

तत्र मेहिनः प्रागेव स्वेदे निषिद्धे पुनरत्र निषेधो नियमार्थम् । स्वेदसाध्ये व्याधौ दुर्बलेऽजीर्णभक्ते च प्रतिप्रसवमाह—"स्वेदैः साध्यो दुर्बलोऽजीर्णभक्तः स्यातां चेद् द्वौ स्वेदनीयौ ततस्तौ"—इति । स्यातां भवेताम् ॥ २४ ॥

एतेषां स्वेदसाध्या ये व्याधयस्तेषु बुद्धिमान् ॥
मृदून् स्वेदान् प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥ २५ ॥
सर्वान् स्वेदाभिवाते च जीर्णान्नस्यावचारयेत् ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥ २६ ॥
स्विद्यमानस्य च मुहुर्हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥
सम्यक् स्विन्नं विमृदितं स्नानमुष्णाम्बुभिः शनैः ॥ २७ ॥
स्वभ्यक्तं प्रावृताङ्गं च निवातशरणस्थितम् ॥
भोजयेदनभिष्यन्दि सर्वं चाचारमादिशेत् ॥ २८ ॥

एषां स्वेदसाध्येषु विकारेष्वात्ययिके व्याधौ प्रतिप्रसवमाह—एतेषामित्यादि । न भुक्तमात्रोऽग्निमुपासीतेत्यनेनैव जीर्णान्नस्य स्वेदो लब्धः किमर्थं पुनरुच्यते? उच्यते—स हि स्वस्थविषयोऽयमातुरविषय इति न दोषः । सम्यक् स्विन्नमित्यादि । सद्यो व्याधिकरणीयामवस्थां स्यन्दयत्यापादयति यद्द्रव्यं तदभिष्यन्दि, स्रोतसामुपलेपकारी वा, तद्विपरीतमनभिष्यन्दि ॥ २५—२८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनसाध्योपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

उपद्रवः रोगः । चिकित्सितं चात्र वमनविरेचनरूपमेव, वमनविरेचनसाध्यत्वादुपद्रवाणाम् ॥ १ ॥ २ ॥

दोषाः क्षीणा बृंहयितव्याः, कुपिताः प्रशमयितव्याः, वृद्धा निर्हर्तव्याः, समाः परिपाल्या इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

न खलु दोषाणां सर्वावस्थासु वमनविरेचने, किं तर्हि कस्यांचिदेवेति प्रतिपादयन्नाह—दोषा इत्यादि । कुपिताः अल्पतया कोपमापन्नाः संशमनविधानेनैव प्रशमयितव्याः । प्रकर्षेण वृद्धाः स्वस्थानाच्चलिताः संशोधनविधिना निर्हर्तव्याः । जेज्जटाचार्यस्तु प्रवृद्धा इति पठति । वृद्धिर्हि द्विविधा चयलक्षणा प्रकोपलक्षणा च । तत्र संहतिरूपा वृद्धिः चयः, विलयनरूपा वृद्धिः प्रकोपः । तयोर्विलयनरूपवृद्ध्या वृद्धदोषाः संशोधनेन निर्हर्तव्याः । कुपिताः इति कोपोऽत्र वृद्धिविशेषः चयपूर्वकश्च । तत्र चयपूर्वककोपमागताः संशोधनविधानेन प्रशमयितव्याः । स्वस्थानस्थाः रक्ष्या इति सिद्धान्तः । समाः स्वास्थ्यकराः स्वस्थवृत्तिविधानेनैव परिपाल्या इति । क्षीणवृद्धकुपितसंशमनं समपरिपालनं च शेषं युक्तिवशादत्रैव चोक्तम् ॥ ३ ॥

१ "स्वेदासाध्यो दुर्बलो भीरुरेव" इति पाठान्तरम् ।

* भवति चात्र ।

प्राधान्येन वमनविरेचने वर्तेते निर्हरणे दोषाणाम् । तस्मात् तयोर्विधानमुच्यमानमुपधारय—अथातुरं स्निग्धं स्विन्नमभिष्यन्दिभिराहारैरनवबद्धदोषमवलोक्य श्वो वमनं पाययितास्मीति सम्भोजयेत् तीक्ष्णाग्निं बलवन्तं बहुदोषं महाव्याधिपरीतं वमनसात्म्यं च ॥ ४ ॥

पेशलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुत्क्लेश्य देहिनः ॥
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते ॥ ५ ॥

अथापरेद्युः पूर्वाह्णे साधारणे काले वमनद्रव्यकषायकल्कचूर्णस्नेहानामन्यतमस्य मात्रां पाययित्वा वामयेद्यथायोगं कोष्ठविशेषमवेक्ष्य; असात्म्यबीभत्सदुर्गन्धदुर्दर्शनानि च वमनानि विद्ध्यात्, अतो विपरीतानि विरेचनानि; तत्र सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु क्षीरदधितक्रयवागूनामन्यतममाकण्ठं पाययेत्, पीतौषधं च पाणिभिरग्नितप्तैः प्रताप्यमानं मुहूर्तमुपेक्षेत; तस्य च स्वेदप्रादुर्भावेण शिथिलतामापन्नं स्वेभ्यः स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिमनुसृतं जानीयात्ततः प्रवृत्तहृल्लासं ज्ञात्वा जानुमात्रासनोपविष्टमाप्तैर्ललाटे पृष्ठे पार्श्वयोः कण्ठे च पाणिभिः सुपरिगृहीतमङ्गुलीगन्धर्वहस्तोत्पलनालानामन्यतमेन कण्ठमभिस्पृशन्तं वामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति ॥ ६ ॥

पक्वाशयगतानेव वातपित्तकफान् बस्तिरपकर्षति, धूमनस्यकवलग्रहादयः पुनरल्पतया न तु वमनविरेचनवत् सकृदपि बाहुल्येन, तस्मात् प्राधान्येन वमनविरेचने इति । ननु, वमनविरेचने कफपित्तयोर्दोषयोर्निर्हरणे वर्तेते, तत्कथं दोषाणामिति? उच्यते—वायोरपि स्वाशयलक्षणतया विलीनस्य विमार्गनिर्हरणमूर्ध्वाधोमार्गेणानुलोमनं वमनविरेचने कुर्वतः, तस्माद् दोषाणामत्र बाहुल्यमुपपन्नं; अन्ये तु न्यायभीरुतया दोषयोरिति पठन्ति । शिष्यबहुत्वेऽपि सुश्रुतस्य प्रश्ने विधानादुपधारयेत्येकवचननिर्देशः । तत्र वमनस्य करणमाह—अथेत्यादि । सम्भोजयेत् सम्यक् भोजनं कारयेत् । किं कृत्वा? आलोक्य दृष्ट्वा । किं विशिष्टं? स्निग्धं स्विन्नं च । पुनः किं विशिष्टम्? अनवबद्धदोषम् । कैर्भोजयेत्? आहारैः । किं विशिष्टैः? अभिष्यन्दिभिः । कुतः कारणादित्याह—श्वो वमनं पाययितास्मीति । आगामिनि अहनि अहं पाययितास्मि पाययिष्यामि । किं तत्? वमनम् । श्वः अपरेद्युः अन्यस्मिन्नहनि इति सम्बन्धः । आतुरं रोगिणम् । अभिष्यन्दिभिराहारैः ग्राम्यानूपौदकमांसादिभिः । अनवबद्धदोषं सुखक्लेशोत्क्लेशनत्वात् प्रचलितदोषम् । भोजनविधिः कफोत्क्लेशनार्थः । तीक्ष्णाग्निं दीप्ताग्निम् । बलवन्तमिति प्रशस्तबलयुक्तोऽपि सम्भोजनार्हः । यतः—"अरयः यदपि गच्छन्ति बलिनो भस्मतां रसाः" इति वचनात् । बहुदोषे भोजनोत्क्लिष्टो दोषः सम्यग्योगेन वर्तते । अन्यथा पुनरयोगेनैव यावत् शेषः कार्यमर्हति । एवं महाव्याधिपरिगृहीतेऽपि वाच्यम् । वमनसात्म्यस्य तु अभिष्यन्दिभिराहारैर्दोषोत्क्लेशनम् । तमेवार्थं सुखपाठार्थं श्लोकेनापि दर्शयन्नाह—पेशलैरित्यादि । पेशलैः कोमलैः अकठिनैः; अभिष्यन्दिभिराहारैरिति यावत् । अथेति मङ्गलार्थे । पूर्वेद्युः सम्भोजितमपरेद्युरन्यस्मिन्नहनि वामयेत् । तच्च वमनमेकमहो विश्राम्य । स्निग्धो ग्राम्यौदकमांसरसौदनेन अपरस्मिन् प्रभाते वमनं कुर्यात् । तथा च भोजः—"एकाहोपरतः स्नेहात् स्निग्धः प्रच्छर्दनं पिबेत् । भुक्त्वा ग्राम्यौदकैर्मांसैरानूपैश्च सुसंस्कृतैः"—इति । पूर्वाह्णे अह्नः पूर्वभागे । साधारणे काले नातिशीतोष्णयुक्ते । अन्ये तु प्रावृट्शरद्वसन्तेति विभज्य व्याख्यानयन्ति । स्नेहोऽत्र वमनद्रव्यपक्वः । वमनद्रव्यकषायमात्रा प्रधानमध्यमाधमभेदात् तन्त्रान्तरोक्ताः कथ्यन्ते । यदाह,—"क्वाथपाने नव प्रस्थाः ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता । मध्यमा षण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी" ॥ वमनविषये च सार्धत्रयोदशपलप्रमाणं प्रस्थमामनन्ति वृद्धाः । कल्कादिमानं तु,—"कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्वाज्यलेहतः । कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया"—इति । बीभत्सः विकृताकृतिः । कृशसुकुमारवृद्धबालभीरवो वमनसाध्यात्मकाः कथं वामयितव्या? इत्याह—तत्र सुकुमारमित्यादि । क्षीरादयो वमनद्रव्यकृता ज्ञेयाः । अथवा क्षीरादीन् पूर्वं पाययेत्, अनन्तरं मात्रया वमनद्रव्यमिति। तथा च वृद्धवाग्भटः, "वृद्धबालाबलाक्लीबभीरून् रोगानुरोधतः । आकण्ठं पाययेन्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् । कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम्"—इति । पीतौषधस्य सम्यक् वमनहेतुं विधातुमुपदिशन्नाह—पीतेत्यादि । मुहूर्तं घटिकाद्वयं, प्रचलितं दोषमिति शेषः । लोमहर्षेण तु स्थानान्तरदोषप्रचलननिश्चयः । कुक्षौ समाध्मापनात् कुक्षिदेशानुगतं विद्यात् । हृल्लासः थूत्करणं, छर्दिरित्यपरे ॥ ४—६ ॥

भवतश्चात्र ।

कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं
कण्डूं च दुश्छर्दितलिङ्गमाहुः ॥
पित्तातियोगं च विसंज्ञतां च
हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥ ७ ॥

तत्र अयोगातियोगयोरेव व्यापत्सम्भावनायां प्राक् लिङ्गं दर्शयन्नाह—कफप्रसेकमित्यादि ॥ ७ ॥

पित्ते कफस्यानु सुखं प्रवृत्ते
शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ॥

लघौ च देहे कफसंक्षये च
स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ ८ ॥

सुवान्तलक्षणमाह—पित्ते कफस्येत्यादि । अनुशब्दः पश्चात् । शुद्धेषु अगौरवयुक्तेषु । व्यवस्येत् जानीयात् । सम्यग्वान्तलक्षणं कार्यत्वेन, दुर्वान्तातिवान्तलक्षणं परिहार्यत्वेन व्यापत्प्रतीकारार्थमुक्तम् । तत्र केचित् त्रिधा शुद्धिरभिहिता; यथा,—लैङ्गिकी वैगिकी मानिकी चेति । तत्र लिङ्गैर्वान्तविरिक्तसम्यक्त्वं ज्ञायत इति लैङ्गिकी, हीनमध्योत्तमैर्वमनवेगैश्चतुःषडष्टभिर्दशविंशतित्रिंशद्भिर्विरेचनवेगैर्ज्ञायते इति वैगिकी, मानेन श्लेष्मपित्तयोः प्रस्थार्धाढ़कमानेन हीनमध्यमोत्तमेन ज्ञायते इति मानिकी । तत्र न तावत् मानिकी शुद्धिः, दीर्घह्रस्वस्थूलकृशदेहसंहतिप्रकृतिसारादिभिर्विविधलक्षणशरीराणां प्राणिनां दोषधातुमलानां परिमाणाभावात्; नापि वैगिकी, यतो बहुभिर्वेगैः कदाचित् कस्यचित् न शुद्धिः, प्रकृतिवयोबलशरीरदोषव्यपेक्षया कस्यचित् कतिपयैरपि वेगैः शुद्धिरिति । अतः तृतीयां कफप्रसेकमित्यादिभिः लिङ्गैर्लैङ्गिकीं शुद्धिमत्रोक्तवान् सुश्रुताचार्यः ॥ ८ ॥

सम्यग्वान्तं चैनमभिसमीक्ष्य स्नेहनविरेचनशमनानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ ९ ॥

सम्यग्वान्तस्य कर्म निर्दिशन्नाह—सम्यक् वान्तमित्यादि । वमनानन्तरं स्रोतोविलग्नकफहरणार्थं धूमपानमत्रोक्तम् । वातप्रकृतौ स्नैहिकं, कफपित्तप्रकृतौ तु उत्क्लिष्टदोषे च वैरेचनिकं, समदोषप्रकृतावुपशमनीयं प्रायोगिकं स्वस्थवृत्तिकमित्यर्थः । आचारिकमादिशेदिति चरतेर्गतिभक्षणार्थकत्वात् आहारविहाराश्चत्वारः । तत्र विहारो बहुविधोऽपि त्रिविध एव कायवाङ्मनोभेदात् ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

ततोऽपराह्णे शुचिशुद्धदेह-
मुष्णाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रम् ॥
कुलत्थमुद्गाढकिजाङ्गलानां
यूषै रसैर्वाप्युपभोजयेत्तु ॥ १० ॥

आहारं सर्वमभिहितं दर्शयन्नाह—तत इत्यादि । वान्तस्य हि मन्दाग्नेः पेयादिक्रमयोग्यस्य कथं यूषमांसरसोपदेशः ? अत्रोच्यते—अपिशब्दात् पेयादिक्रमोऽत्राप्युक्त एव । तत्रात्यन्तक्षीणकफानां पेयादिः, तेषामपि वातभूयिष्ठानां दीप्ताग्नीनां सात्म्यापेक्षया मांसरसोपयोगः, दोषर्तुप्रकृत्यपेक्षया किञ्चित्कफयुक्तानां यूषोपदेशः; ननु विलेपीयवागूनां, उक्तं च,—"पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यति कर्दमम् । तथा श्लेष्मणि संदुष्टे यवागूः श्लेष्मवर्धिनी"—इति ॥ १० ॥

कासोपलेपस्वरभेदनिद्रा-
तन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ॥
कफप्रसेकग्रहणीप्रदोषा
न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥ ११ ॥

अतः परं वमनफलाभिधानं—कासेत्यादि । उपलेपः स्रोतःसु मलवृद्धिः । उपसर्गाः शीतलिकादयः । केचित् "कफप्रसेकस्वरभेदतन्द्रानिद्रास्यदौर्गन्ध्यकफोपसर्गाः । गुरुत्वकण्डूग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित्" इति पठन्ति ॥ ११ ॥

छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहा
यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ॥
तथाहृते श्लेष्मणि शोधनेन
तज्जा विकाराः प्रशमं प्रयान्ति ॥ १२ ॥

अस्यैवार्थस्य दार्ढ्यार्थं दृष्टान्तमाह—छिन्ने इत्यादि ॥ १२ ॥

न वामयेत्तैमिरिकोर्ध्ववात-
गुल्मोदरप्लीहकृमिश्रमार्तान् ॥
स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्ध-
मूत्रातुरान् केवलवातरोगान् ॥ १३ ॥
स्वरोपघाताध्ययनप्रसक्त-
दुश्छर्दिदुःकोष्ठतृडार्तबालान् ॥
ऊर्ध्वास्रपित्तिक्षुधितातिरूक्ष-
गर्भिण्युदावर्तिनिरूहितांश्च ॥ १४ ॥

अतःपरमवम्यानाह—नेत्यादि । तैमिरिकं तिमिररोगार्तम् । अत्र केचित्, "न वामयेत् तैमिरिकं च गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीड़ितम् । स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीड़िितांश्च"—इति पठन्ति । उर्ध्ववातं केचिच्छ्वासं मन्यन्ते । तन्न, श्वासिनो वमनार्हत्वात्, ऊर्ध्ववातः तन्त्रान्तरे प्रोक्त एव,—"अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वा । करोत्यनिशमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते"—इति ॥ १३ ॥१४॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ॥
अतीव चोल्बणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥१५॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता इत्यादि । एषामजीर्णपीड़ायां स्थावरजङ्गमकृत्रिमविषबाधायां चात्यर्थोच्छ्रितकफाश्चैते वाम्याः वमनार्हाः । तत्रैषामवमने चिराद्बाधाऽजीर्णे, विषैश्च सद्य एव, उल्बणकफानां च गलामयादिषु सद्य एव विनाशः । अत्रापि द्रव्यविशेषमुपदिशन्नाह—मधुकाम्बुनेति । यष्टिमधुकषायेण वमनाङ्गप्रधानेन वामयेत् । जेज्जटः पुनराह—मधु एव मधुकं, स्वार्थे कः, तेन मधुकाम्बुना । एषु प्रतिप्रसवो ह्यवाम्यानामप्युक्तः । "न वामनीयस्तिमिराम्बुनोदरी न गुल्मिनः पाण्डुगदेन पीड़ितः । स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धो नार्शोऽर्दिताक्षेपकपीड़ितश्च ॥ रूक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरे च तीव्रे । दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं न वामयेदूर्ध्वनिसंप्रवृद्धे ।"—इति केचित् पठन्ति । शेषं सुगमम् ॥ १५ ॥

अवम्यवमनाद्रोगाः कृच्छ्रतां यान्ति देहिनाम् ॥
असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्ततः स्मृताः १६

अवमनार्हस्य वमने व्याधेः परिवृद्धिमसाध्यतां च दर्शयन्नाह—अवम्येत्यादि ॥ १६ ॥

वाम्यास्तु—विषशोषस्तन्यदोषविषममन्दाग्न्युन्मादापस्मारश्लीपदार्बुदविदारिकामेदोमेहगरज्वरारुच्यपच्यामातीसारहृद्रोगचित्तविभ्रमविसर्पविद्रध्यजीर्णमुखप्रसेकहृल्लासश्वासकासपीनसपूतीनासकण्ठौष्ठ-वक्त्र-पाककर्णस्रावाधिजिह्वोपजिह्विकागलशुण्डिकाधःशोणितपित्तिनः कफस्थानजेषु विकारेषु अन्येषु कफव्याधिपरीतेष्विति ॥ १७ ॥

वाम्या इत्यादि । केचित् सुश्रुताध्यायिनो न पठन्त्यमुं पाठं, यथास्वं तत्प्रत्यनीकव्याधिषु वमननिर्देशात् ॥ १७ ॥

विरेचनमपि स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय च देयं, अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्यापि सतोऽधः स्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयति, गौरवमापादयति, प्रवाहिकां वा जनयति ॥ १८ ॥

विरेचनविधानमाह—विरेचनमपीत्यादि । तच्च पक्षादूर्ध्वं, "पक्षाद्विरेको वान्तस्य—" इत्युक्तत्वात् । तत्रान्नसंसर्गेण दिनानि षट्, स्नेहेनापि, ततः स्विन्नं त्र्यहमेव लघूष्णभोजिनं रेचयेत् । "वान्तं षडहसंसृष्टं पुनः संस्नेहितं क्रमात् । उष्णं लघु त्र्यहं भुक्तं षोडशेऽह्नि विरेचयेत्"—इति । तत्र वमने स्नेहादेकाहमेवापरमो, विरेके त्र्यहम् । तथाहि चरकः,—"एकाहोपरतः स्नेहात् भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् । त्रिरात्रोपरतस्तद्वत्स्नेहात् प्रस्कन्दनं पिबेत्"—इति ॥ १८ ॥

अथातुरं श्वो विरेचनं पाययितास्मीति पूर्वाह्णे लघु भोजयेत्, फलाम्लमुष्णोदकं चैनमनुपाययेत् । अथापरेऽहनि विगतश्लेष्मधातुमातुरोपक्रमणीयादवेक्ष्यातुरमथास्मै औषधमात्रां पातुं प्रयच्छेत् ॥ १९ ॥

विरेचनस्य कर्म निर्दिशन्नाह—अथेत्यादि । पूर्वाह्णग्रहणं सायम्भोजननिषेधार्थम् । फलाम्लं बीजपूरादि । फलाम्लोष्णोदकानुपानं पित्तवर्धनार्थं, अन्ये च कफार्थमाहुः । विगतश्लेष्माणमिति कर्तव्ये धातुग्रहणं श्लेष्मसहचरितरसधातूपलक्षणम् । मात्रा पुरुषस्य बलापेक्षया प्रधानमध्यादिभेदेन तन्त्रान्तरोक्ता कथ्यते,—"द्वे पले श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं तु पलं भवेत् । पलार्धमुपयुञ्जीत अधमं तु विरेचनमिति ॥ १९ ॥

तत्र मृदुः क्रूरो मध्य इति त्रिविधः कोष्ठो भवति । तत्र बहुपित्तो मृदुः, स दुग्धेनापि विरिच्यते; बहुवातश्लेष्मा क्रूरः, स दुर्विरेच्यः; समदोषो मध्यमः, स साधारण इति । तत्र मृदौ मात्रा मृद्वी, तीक्ष्णा क्रूरे, मध्ये मध्या कर्तव्येति । पीतौषधश्च तन्मनाः शय्याभ्यासे विरिच्यते ॥ २० ॥
विरेचनं पीतवांस्तु न वेगान् धारयेद्बुधः ॥
निवातशायी शीताम्बु न स्पृशेन्न प्रवाहयेत् ॥ २१ ॥

दुग्धं चात्रोपलक्षणं, तेनेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडशर्करासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षारसादिभिरपि विरिच्यते; दुर्विरेच्यः त्रिवृत्त्रिफलातिक्तानीलिनीफलादिभिरपि दुःखेन विरेच्यते । मृद्वी मृदुगुणोपेता वैरेचनिकद्रव्यगुणानां तीक्ष्णत्वादीनामपकर्षेण; तीक्ष्णा तीक्ष्णगुणोपेता वैरेचनिकद्रव्यगुणानां तीक्ष्णत्वादीनां प्रकर्षेण । तन्मनाः विरेकमनाः । अभ्यासे समीपे ॥२०॥२१॥

यथा च वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण गच्छन्ति, एवं विरेचने मूत्रपुरीषपित्तौषधकफा इति ॥ २२ ॥

प्रसेकः लालास्रवणम् । कफोऽत्र पक्वाशये विरेकावधिसूचकः ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डू-
विण्मूत्रसङ्गाश्च न सद्विरिक्ते ॥
मूर्च्छागुदभ्रंशकफातियोगाः
शूलोद्गमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ॥ २३ ॥
गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु नाभ्या
लघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ॥
गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं
सम्यग्विरिक्तं मनुजं व्यवस्येत् ॥ २४ ॥

पित्तान्तकं सम्यग्वमनज्ञानं कफान्तं च सम्यग्विरेचनज्ञानमुद्दिश्य विरेकस्यैव लिङ्गज्ञानेनायोगातियोगौ निर्दिशन्नाह—भवति चात्रेत्यादि । गतेष्वित्यादि । दोषोऽत्र पित्तस्थानगतं पुरीषं कफपित्तं च ॥ २३ ॥ २४ ॥

मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्तं
न पाययेताहनि तत्र पेयाम् ॥
क्षीणं तृडार्तं सुविरेचितं च
तन्वीमशीतां लघु पाययेत ॥ २५ ॥

अत्रैव पश्चात्कर्मणि अवस्थाविशेषेण विशेषमुद्दिशन्नाह—मन्दाग्निमक्षीणमित्यादि । लघ्विति मात्रालघुः ॥ २५ ॥

बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिम् ॥
चिराच्च पाकं वयसः करोति
विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ २६ ॥

इदानीं विरेकस्य गुणमाह—बुद्धेरित्यादि । कायमनसोरन्योन्यानुविधानात् कायमपि मनोऽनुविधत्ते मनश्च काय इति । शरीरशुद्धिकारणं हि विरेचनं, तच्छुद्धौ मनसो विशुद्धिः, मनःशुद्धौ बुद्धिप्रसाद उपपन्न एवेत्यतो बुद्धिप्रसादं करोतीत्युक्तम् । धातुस्थिरत्वमुपचयलक्षणबलेन । बलशब्देनोत्साहलक्षणबलम् । केचिद्विरेचनं सम्यगुपास्यमेवेति पठन्ति । केचित्तु-

द्विप्रसादादयस्तात्कालिका विरेचनस्य गुणाः, अग्निदीप्तिप्रसृतयस्तु केचित्संसर्जनक्रमानन्तरभाविन इति कथयन्ति । उपस्तम्भकारिणो मलस्य क्षयकार्यपि विरेकः स्रोतःशुध्या बलमादधाति तक्रपानवत् । उक्तं च,—"स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः । तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते" ॥२६॥

यथौदकानामुदकेऽपनीते
चरस्थिराणां भवति प्रणाशः ॥
पित्ते हृते त्वेवमुपद्रवाणां
पित्तात्मकानां भवति प्रणाशः ॥ २७ ॥

चरस्थिराणां स्थावरजङ्गमानां पद्मानीनां मत्स्यादीनां च उपद्रवाणां व्याधीनां; पित्तात्मकानां पित्तकारणानाम् ॥ २७ ॥

मन्दाग्न्यतिस्निग्धहितबालवृद्ध-
स्थूलाः क्षतक्षीणभयोपतप्ताः ॥
श्रान्तस्तृडार्तोऽपरिजीर्णभक्तो
गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चासृक् ॥ २८ ॥
नवप्रतिश्यायमदात्ययी च
नवज्वरी या च नवप्रसूता ॥
शल्यार्दिताश्चाप्यविरेचनीयाः
स्नेहादिभिर्ये त्वनुपस्कृताश्च ॥ २९ ॥
अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान्
विरेचयेत्तानपि मन्दमन्दम् ॥

विरेचनस्याप्रवृत्तिविषयमुद्दिशन्नाह—मन्देत्यादि । मन्दमन्दमित्यत्र केचित् मन्दवीर्यैरित्येवं पठन्ति, तत्र द्रव्यैरिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥—

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाश-
मप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ ३० ॥

अविरेच्यानामविरेकजैः कृतं दोषं दर्शयन्नाह—विरेचनैरित्यादि ॥ ३० ॥

विरेच्यास्तु—ज्वरगराढ्यर्शोऽर्बुदोदरग्रन्थिविद्रधिपाण्डुरोगापस्मारहृद्रोगवातरक्तभगन्दरच्छर्दियोनिरोगविसर्पगुल्मपक्वाशयरुग्विबन्धविसूचिकालसकमूत्राघातकुष्ठविस्फोटकप्रमेहानाहप्लीहशोफवृद्धिशस्त्रक्षतक्षाराग्निदग्धदुष्टव्रणाक्षिपाककाचतिमिराभिष्यन्दशिरःकर्णाक्षिनासास्यगुदमेढ्रदाहोर्ध्वरक्तपित्तक्रिमिकोष्ठिनः पित्तस्थानजेषु विकारेष्वन्ये च पैत्तिकव्याधिपरीता इति ॥ ३१ ॥

विरेच्यानाह—विरेच्यास्त्वित्यादि ॥ ३१ ॥

सरत्वसौक्ष्म्यतैक्ष्ण्यौष्ण्यविकाशित्वैर्विरेचनम् ॥
वमनं तु हरेद्दोषं प्रकृत्या गतमन्यथा ॥ ३२ ॥

विरेचनद्रव्येण सह गुणसाम्ये सति कथं वमनद्रव्यस्योर्ध्वगत्वमित्याह—सरत्वेत्यादि । सरस्य भावः सरत्वं आनुलोम्यं, गयी तु विसरणस्वभावत्वं सरत्वमाह; सूक्ष्मस्य भावः सौक्ष्म्यं सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वं; तीक्ष्णस्य भावस्तैक्ष्ण्यं शीघ्रतरदोषस्रावणकरत्वम्; उष्णस्य भाव औष्ण्यम्, विकाशित्वं धातोः शैथिल्यकरणसामर्थ्यम् । अत्र प्रकृतिः, स्वभावः, शक्तिविशेषः, प्रभावो, वीर्यमित्यनर्थान्तरम् । तेन प्रकृत्या वीर्येणान्यथागतं दोषान् हरति । एतेनैतदुक्तं भवति,—सरत्वादिभिर्गुणैर्विरेचनमधो दोषानपहरेत्; वमनस्य तुल्यगुणत्वेऽपि वीर्येणोर्ध्वगामित्वम् । पञ्जिकाकारेण प्रकृत्यागतमन्यथेत्यत्र 'सम्यग्युक्तं वृथाऽन्यथा' इति पठित्वैवं व्याख्यातः—सम्यग्युक्तः सरत्वादिगुणो विरेचनैरधोर्ध्वभागेन दोषानपहरेत् । असम्यग्युक्तः किल । सरत्वादयो गुणाः सुयुक्ता आशुतरदोषहराः, तथैव चान्यायोपयुक्ता एव जीवशोणितधातुरसेन्द्रियमनओजःप्रभृतीनाकृष्य मारयन्तीति ॥ ३२ ॥

यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ॥
गुणोत्कर्षाद्व्रजत्यूर्ध्वमपक्वं वमनं पुनः ॥ ३३ ॥

कीदृशं सत् पुनः विरेचनं वमनद्रव्यं च दोषानादाय अध ऊर्ध्वं च यातीत्याह—यात्यधो दोषमित्यादि । द्रव्याणि विरेचनानि स्थिराणां पृथिव्यम्भसां गुणभूयिष्ठानि, अत एव स्थिरत्वात् पच्यमानानि गुरुत्वादधो यान्ति; वमनद्रव्याणि तु वाय्वग्न्योः शीघ्रगयोर्गुणभूयिष्ठानि, अतः शीघ्रगत्वादपक्वान्येव लघुत्वादूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति । द्रव्याणि द्रव्यस्वभावात् गुणस्वभावाच्च ऊर्ध्वगानि भवन्ति ॥ ३३ ॥

मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेरतितीक्ष्णं विरेचनम् ॥
न सम्यङ्निर्हरेद्दोषानतिवेगप्रधावितान् ॥ ३४ ॥

कथं पुनरस्यासम्यक् प्रवृत्तिः? अत्रोच्यते—मृदुकोष्ठस्येत्यादि । वेगप्रधावितानिति वेगप्रवर्तितान् । न सम्यङ् निर्हरेद्दोषानिति कुतः? कोष्ठमार्दवादग्निदीप्तेरतितैक्ष्ण्याच्च । प्रायः कोष्ठमार्दवे तु शीघ्रप्रवृत्तिः, दीप्ताग्नेश्चाग्निदीप्त्या आशुपाकित्वात् अचिरस्थायिनी पच्यमानावस्था अतस्तद्धेतुकाऽप्रवृत्तिरिति, तथा विरेचनस्य तीक्ष्णतयापि शीघ्रप्रवृत्तिरिति हेतुक्रमेण शीघ्रं प्रवृत्तिरिति सामान्येनाशेषेण दोषानिर्हरणम् । तस्मात् मृद्वेव विरेचनं स्वल्पमात्रं देयमिति ॥ ३४ ॥

पीतं यदौषधं प्रातर्भुक्तपाकसमे क्षणे ॥
पक्वं गच्छति दोषांश्च निर्हरेत् तत् प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

इदानीं सम्यग्युक्तिमाह—पीतमित्यादि । भुक्तपाकसमे क्षणे इति त्रिभिर्यामैर्मध्यमाग्नेर्यः पाकः । अन्ये त्वेवं पठन्ति, "यावता जीर्यते भक्तं भुक्तं तथाति पक्वताम् । सुखेन दोषान् निर्हृत्य भेषजं तत् प्रशस्यते"—इति ॥ ३५ ॥

दुर्बलस्य चलान् दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ॥
हरेत् प्रभूतानल्पांस्तु शमयेत् प्रच्युतानपि ॥ ३६ ॥

दुर्बलस्येत्यादि । दुर्बलस्य पुरुषस्य प्रभूतान् कुपितान् दोषान् शनैः शनैः अल्पानल्पान् हरेत् अतीक्ष्णैः संशोधनीयैरित्यर्थः । तच्च दोषहरणं दोषाणामपक्वानामेव । अल्पांस्तर्हि किं कुर्यादित्याह—अल्पांस्तु शमयेत् । प्रच्युतानपि [illegible]

त्यर्थः । भोजेनाप्युक्तम्,—"दोषमल्पं च शमयेत् चलितं चापि दुर्बले । बहुदोषं तु चलितं शनैरल्पं प्रवाहयेत्" ॥ ३६ ॥

हरेद्दोषांश्चलितान् पक्वान् बलिनो दुर्बलस्य च ॥
चला ह्युपेक्षिता दोषाः क्लेशयेयुश्चिरं नरम् ॥ ३७ ॥

ते दोषा बलिनो दुर्बलस्यापि पाकप्रवणा निहर्तव्या एवेत्याह—हरेदित्यादि ॥ ३७ ॥

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ॥
सन्धुक्षिताग्निं स्निग्धं च स्विन्नं चैव विरेचयेत् ॥ ३८ ॥

मन्दाग्नेः क्रूरकोष्ठस्य संशोधनमाह—मन्दाग्निमित्यादि ॥ ३८ ॥

स्निग्धस्विन्नस्य भैषज्यैर्दोषस्तूत्क्लेशितो बलात् ॥
विलीयते न मार्गेषु स्निग्धे भाण्ड इवोदकम् ॥ ३९ ॥

कुतः पुनः स्नेहस्वेदपूर्वं शोधनमित्याह—स्निग्धेत्यादि । भैषज्यैः जलौषधरूपैः, अतो भैषज्यग्रहणेन भोजनमपि गृह्यते । बलात् बलादिकमभिसमीक्ष्य उत्क्लेशितः । न मार्गेषु विलीयते न लग्नो भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

न चातिस्नेहपीतस्तु पिबेत् स्नेहविरेचनम् ॥
दोषाः प्रचलिताः स्थानाद्भूयः श्लिष्यन्ति वर्त्मसु ॥ ४० ॥

विरेचनस्य स्निग्धरूक्षपुरुषविशेषवारणमुद्दिशन्नाह—न चातिस्निग्धेत्यादि । भूय इत्यादि पुनर्निलीयन्ते मार्गेष्वित्यर्थः । "न चातिस्निग्धकायस्तु" इति केचित् पठन्ति ॥ ४० ॥

विषाभिघातपिडकाशोफपाण्डुविसर्पिणः ॥
नातिस्निग्धा विशोध्याः स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः ॥ ४१ ॥

केषाञ्चिदतिस्निग्धानां विशोधनप्रतिषेधनमाह—विषाभिघातेत्यादि । नातिस्निग्धा इति ईषत् स्निग्धा विशोध्या इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विरूक्ष्य स्नेहसात्म्यं तु भूयः संस्नेह्य शोधयेत् ॥
तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति बलवर्धनाः ॥ ४२ ॥

स्वभावतः स्निग्धमानवमाह—विरूक्ष्येत्यादि ॥ ४२ ॥

प्रागपीतं नरं शोध्यं पाययेतौषधं मृदु ॥
ततो विज्ञातकोष्ठस्य कार्यं संशोधनं पुनः ॥ ४३ ॥

अविज्ञातकोष्ठस्य मृदु विरेचनं देयमित्याह—प्रागित्यादि । प्राक् पूर्वं न पीतं विरेचनं येन सः तम् ॥ ४३ ॥

सुखं दृष्टफलं हृद्यमल्पमात्रं महागुणम् ॥
व्यापत्स्वल्पात्ययं चापि पिबेन्नृपतिरौषधम् ॥ ४४ ॥

सुकुमारतरेऽपि विशेषेण विरेचनविशेषमाह—सुखमित्यादि । व्यापत्स्वल्पात्ययमिति व्यापदां स्वल्पमत्ययोऽल्पमिनाशो यस्मिन्नौषधे ॥ ४४ ॥

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य यस्तु संशोधनं पिबेत् ॥
दारु शुष्कमिवानामे देहस्तस्य विशीर्यते ॥ ४५ ॥
स्नेहस्वेदप्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिताः ॥
दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुं विशोधनैः ॥ ४६ ॥

तथा रूक्षस्याकृतस्नेहस्वेदस्य शोधनेन दोषं दर्शयन्नाह—स्नेहस्वेदावित्यादि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरेचनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते । तत्र वमनस्याधो गतिरूर्ध्वं विरेचनस्येति पृथक्, सामान्यमुभयोः—सावशेषौषधत्वं, जीर्णौषधत्वं, हीनदोषापहृतत्वं, वातशूलं, अयोगो, अतियोगो, जीवादानं, आध्मानं, परिकर्तिका, परिस्रावः, प्रवाहिका, हृदयोपसरणं, विबन्ध इति ॥ ३ ॥

वैद्यातुरग्रहणेनैव भेषजपरिचारकयोर्ग्रहणमतस्तयोरपि व्यापन्निमित्तता स्यात् । तत्रेत्यादि । तत्र वमनस्याधोगतिर्व्यापदिति शेषः । ऊर्ध्वगतिर्विरेचनस्येत्यत्रापि व्यापदिति शेषः । उभयोस्तु वमनविरेचनयोः सावशेषौषधादिकं त्रयोदशसंख्योपेतं व्यापत्त्वेन सामान्यम् । पञ्चदशसंख्याकरणं तन्त्रान्तरोक्तसंख्यानिषेधार्थम् ॥ १—३ ॥

तत्र बुभुक्षापीडितस्यातितीक्ष्णाग्नेर्मृदुकोष्ठस्य चावतिष्ठमानं दुर्बलस्य वा गुणसामान्यभावाद् वमनमधो गच्छति, तत्रेप्सितानवाप्तिर्दोषोत्कर्षश्च, तमाशु स्नेहयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्वामयेत् ॥ ४ ॥

वमनस्याधोगव्यापदं दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । प्रथमं क्षुत्पीडितस्य पीतमात्रमेवाधो याति, तीक्ष्णाग्नेरग्निबलात् पाकं याति, मृदुकोष्ठस्यापि कोष्ठमार्दवादधो याति, दुर्बलस्य चावतिष्ठमानं पाकं गच्छत् वातादिगुणसाम्यादधो याति । दोषोत्क्लेशश्चेति दोषस्य सामान्यत्वेऽपि कफो गृह्यते, तस्य वमनार्हत्वात् । स्नेहयित्वेत्यत्र स्नेहेनैव स्वेद आक्षिप्तो बोद्धव्यः ॥ ४ ॥

अपरिशुद्धामाशयस्योत्क्लिष्टश्लेष्मणः सदोषस्य वाऽहृद्यमतिप्रभूतविरेचनं पीतमूर्ध्वं गच्छति, तत्राशुद्धामाशयमुत्क्लिष्टश्लेष्माणमाशु वामयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्विरेचयेत्, आमाशये त्वामवत् संविधानं, अहृद्येऽतिप्रभूते च हृद्यं प्रमाणयुक्तं च, अत ऊर्ध्वमुच्छिष्टस्यौषधे न तृतीयं पाययेत् । ततस्त्वेनं मधुघृतफाणितयुक्तैर्लेहैर्विरेचयेत् ॥ ५ ॥

विरेचनस्योर्ध्वगतिव्यापदं दर्शयन्नाह—अपरिशुद्धेत्यादि । दोषोऽत्र पित्तम् । आमवत् संविधानं लङ्घनपाचनादि । न

तृतीयं पाययेत् विरेचनमत्रौषधमिति शेषः । अथ केन विरेचयेत् तदाह—ततस्त्वेनमित्यादि ॥ ५ ॥

दोषविग्रथितमल्पमौषधमवस्थितमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा न स्रंसयति दोषान्, तत्र तृष्णा पार्श्वशूलं छर्दिर्मूर्च्छा पर्वभेदो हृल्लासारत्युद्गाराविशुद्धिश्च भवति, तमुष्णाभिरद्भिराशु वामयेत्; सावशेषौषधमतिप्रधावितदोषमतिबलमसम्यग्विरिक्तमप्येवं वामयेत् ॥ ६ ॥

सावशेषौषधव्यापदं सामान्येनोभयोः दर्शयन्नाह—दोषेत्यादि । दोषविग्रथितं दोषमिश्रितम् । न स्रंसयति न च्यावयति । पर्वभेदः ग्रन्थिस्फुटनम् । हृल्लासः थूत्करणम् । ऊर्ध्वभागेन वमनद्रव्यविषये वामयेत् ॥ ६ ॥

क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पमौषधमल्पगुणं वा भक्तवत् पाकमुपैति, तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्ह्रियमाणा व्याधिं बलविभ्रमं चापादयन्ति, तमनल्पममन्दमौषधं च पाययेत् ॥ ७ ॥

जीर्णौषधव्यापदं दर्शयन्नाह—क्रूरेत्यादि । बलविभ्रंश सन्धिविश्लेषादिलक्षणं दोषादिविज्ञानीयोक्तम् । तमनल्पमित्यादि प्रभूतं तीक्ष्णं च पातुं प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

अस्निग्धस्विन्नेनाल्पगुणं वा भेषजमुपयुक्तमल्पान् दोषान् हन्ति; तत्र वमने दोषशेषः गौरवमुत्क्लेशं हृदयाविशुद्धिं व्याधिवृद्धिं करोति, तत्र यथायोगं पाययित्वा वामयेद् दृढतरं, विरेचने गुदपरिकर्तनमाध्मानं शिरोगौरवमनिःसरणं वा वायोर्व्याधिवृद्धिं करोति । तमुपपाद्य भूयः स्नेहस्वेदाभ्यां विरेचयेद् दृढतरं, दृढं बहुप्रचलितदोषं वा तृतीये दिवसेऽल्पगुणं चेति ॥ ८ ॥

अल्पदोषहृतव्यापदं दर्शयन्नाह—अस्निग्धस्विन्नेत्यादि । अल्पः अतिसूक्ष्मः गुणो यस्य तत्तथा तम् । यथायोगं योगानतिक्रमेण । स्नेहादिविषयमित्यर्थः । पाययित्वा आतुरं वमनद्रव्यमिति शेषः । दृढतरं यथा भवति तथा विरेचयेत् वा इति अत्रापि दोषशेषं इति संबध्यते । गुदपरिकर्तनं गुदस्य सर्वतः कर्तनमिव वेदनाविशेषः । दृढदेहं बहुदोषं प्रचलितदोषं च पूर्वं स्नेहेन तृतीयेऽह्नि; अन्ये तु वमनदिवसाद् विरेचनदिवसाद्वा तृतीयदिवसे वामयेत् ॥ ८ ॥

अस्निग्धस्विन्नेन रूक्षकौषधमुपयुक्तमब्रह्मचारिणा वा वायुं कोपयति, तत्र वायुः प्रकुपितः पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्मशूलं मूर्च्छां भ्रमं संज्ञानाशं च करोति, तमभ्यज्य धान्यस्वेदेन स्वेदयित्वा यष्टीमधुकविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् ॥ ९ ॥

श्रोणिः कटिः । मर्मात्र हृदयम् । भ्रमः चक्रारूढस्येव भ्रमणं; अथवा पूगफलादनेनेव मत्तता । मूर्च्छाभ्रमयोरनुवासनप्रतिषेधव्यवस्थापेक्षया शीतलेन यष्टिमधुकतैलेनानुवासनं वेदितव्यमिति ॥ ९ ॥

स्नेहस्वेदाभ्यामविभावितशरीरेणाल्पमौषधमल्पगुणं वा पीतमूर्ध्वमधो वा नाभ्येति दोषांश्चोत्क्लिश्य तैः सह बलक्षयमापादयति, तत्राध्मानं हृदयग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा दाहश्च भवति, तमयोगमित्याचक्षते, तमाशु वामयेन्मदनफललवणाम्बुभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरैः कषायैश्च । दुर्वान्तस्य तु समुत्क्लिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं कण्डूश्वयथुकुष्ठपिडकाज्वराङ्गमर्दनिस्तोदनानि कुर्वन्ति, ततस्तानवशेषान्महौषधेनापहरेत् । अस्निग्धस्विन्नस्य मृदुविरिक्तस्याधोनाभेः स्तब्धपूर्णोदरता शूलं वातपुरीषसङ्गः कण्डूमण्डलप्रादुर्भावो भवति, तमास्थाप्य पुनः संस्नेह्य विरेचयेत्तीक्ष्णेन । नातिप्रवर्तमाने तिष्ठति वा दुष्टसंशोधने तत्सन्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत्, पाणितापैश्च पार्श्वोदरमुपस्वेदयेत्, ततः प्रवर्तन्ते दोषाः । अनुप्रवृत्ते चाल्पदोषे जीर्णौषधं बहुदोषमहःशेषं बलं चावेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् । अप्रवृत्तदोषं दशरात्रादूर्ध्वमुपसंस्कृतदेहं स्नेहस्वेदाभ्यां भूयः शोधयेत् । दुर्विरेच्यमास्थाप्य पुन संस्नेह्य विरेचयेत् । ह्रीभयलोभैर्वेगाघातशीलाः प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजः श्रोत्रियाश्च भवन्ति; तस्मादेते दुर्विरेच्याः, बहुवातत्वात्; अत एव तानतिस्निग्धान् स्वेदोपपन्नान् शोधयेत् ॥ १० ॥

अयोगव्यापदं दर्शयन्नाह—स्नेहेत्यादि । बहुव्यापदत्वात् एतान् सुस्निग्धस्विन्नान् स्वैरं रेचयेत् । स्नेहस्वेदाभ्यामविभावितशरीरेण सर्वथैवास्निग्धस्विन्नेनेत्यर्थः । नाभ्यैति न गच्छति । दोषांश्चोत्क्लिश्य तैर्दोषैः सह बलक्षयमापादयति । तत्राध्मानादिकं करोति । तमयोगमित्याचक्षते इति । अनेन पारिभाषिकमयोगस्य लक्षणं दर्शयति । मदनादिभिर्वामयेत् वमनायोगे; तीक्ष्णतरकषायैर्विरेचनायोगे च । तत्र बलक्षयाध्मानादिकं सर्वथाऽप्रवृत्तयोर्वमनविरेचनयोः । अवसितयोर्वमनविरेचनयोः पृथक् लिङ्गं चिकित्सितं चाह—दुर्वान्तस्येत्यादि । वातपूर्णोदरादिदुर्विरिक्तलिङ्गिनमास्थाप्य निरूह्य, संस्नेह्य स्नेहबस्तिना, ततो तीक्ष्णेन निरूहणेन विरेचनेन च विरेचयेत् । अत्रायोगप्रसङ्गेन अल्पदोषहृतत्वेन च प्रवर्तनोपायं दर्शयन्नाह—नेत्यादि । तथाल्पप्रवृत्तौ द्वितीयं करणं दर्शयन्नाह—अनुप्रवृत्ते इत्यादि । जीर्णौषधं प्रभूतदोषं पुरुषं तथा देहस्य बलं च वीक्ष्य द्वितीयौषधं विदध्यात् । अल्पदोषप्रवृत्तौ तदहरेव भेषजमभिधाय सर्वथा दोषाप्रवृत्तौ विधिमाह—अप्रवृत्तदोषमित्यादि । पथ्याहारस्नेहादिना दशरात्रादूर्ध्वं वमनविरेचनाभ्यां शोधयेत् ।

सुखविरेच्यस्य क्रियामभिधाय दुर्विरेच्यस्याह—दुर्विरेच्यमित्यादि। स्वभावाद् दुर्विरेच्यान् निर्दिशन्नाह—ह्रीभयेत्यादि। तत्र ह्रिया लज्जया ॥ १० ॥

स्निग्धस्विन्नस्यातिमात्रमतिमृदुकोष्ठस्य वा तीक्ष्णाधिकदत्तमौषधमतियोगं कुर्यात्। तत्र वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिर्बलविस्रंसो वातकोपश्च बलवान् भवति, तं घृतेनाभ्यज्यावगाह्य शीताम्बुसु शर्करामधुमिश्रैर्लेहैरुपचरेद्यथास्वं; विरेचनातियोगे कफस्यातिप्रवृत्तिरुत्तरकालं च रक्तस्य, तत्रापि बलविस्रंसो वातकोपश्च बलवान् भवति, तमतिशीताम्बुभिः परिषिच्यावगाह्य वा शीतैस्तण्डुलाम्बुभिर्मधुमिश्रैश्छर्दयेत्, पिच्छाबस्तिं चास्मै दद्यात्, क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्, प्रियङ्ग्वादिं चास्मै तण्डुलाम्बुना पातुं प्रयच्छेत्, क्षीररसयोश्चान्यतरेण भोजयेत् ॥ ११ ॥

इदानीमतियोगव्यापदं दर्शयन्नाह—स्निग्धेत्यादि। बलविस्रंसः शक्तिविस्रंसः। यथास्वमिति यस्य यदात्मीयं तद्यथास्वम्। तेन लाजशक्तूपकल्पितैः क्वचिच्छर्करामिश्रैः क्वचिन्मधुमिश्रैरित्यर्थः। पिच्छाबस्तिर्वक्ष्यमाणः। क्षीरसर्पिषा क्षीराक्तेन घृतेन। तण्डुलाम्बुना सह प्रियङ्ग्वादिप्रयोगः कर्षप्रमाणः संग्रहणाय। क्षीररसैश्च भोजनं बलप्रतिलम्भाय ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव वमनातियोगे प्रवृद्धे शोणितं ष्ठीवति छर्दयति वा, तत्र जिह्वानिःसरणमक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहननं तृष्णा हिक्का ज्वरो वैसंज्ञ्यमित्युपद्रवा भवन्ति; तमजासृक्चन्दनोशीराञ्जनलाजचूर्णैः सशर्करोदकैर्मन्थं पाययेत्, फलरसैर्वा सघृतक्षौद्रशर्करैः, शुङ्गाभिर्वा वटादीनां पेयां सिद्धां सक्षौद्रां वर्चोग्राहिभिर्वा, पयसा जाङ्गलरसेन वा भोजयेत्, अतिस्रुतशोणितविधानेनोपचरेत्; जिह्वामतिसर्पितां कटुकलवणचूर्णप्रघृष्टां तिलद्राक्षाप्रलिप्तां वा पीडयेत्, प्रविष्टायामम्लमन्ये तस्य पुरस्तात् खादयेयुः, व्यावृत्ते चाक्षिणी घृताभ्यक्ते पीडयेत्, हनुसंहनने वातश्लेष्महरं नस्यं स्वेदांश्च विदध्यात्, तृष्णादिषु च यथास्वं प्रतिकुर्वीत, विसंज्ञे वेणुवीणागीतस्वनं श्रावयेत् ॥ १२ ॥

विरेचनातियोगे च सचन्द्रकं सलिलमधः स्रवति, ततो मांसधावनप्रकाशमुत्तरकालं जीवशोणितं च, ततो गुदनिःसरणं वेपथुर्वमनातियोगोपद्रवाश्चास्य भवन्ति; तमपि निःस्रुतशोणितविधानेनोपचरेत्, निःसर्पितगुदस्य गुदमभ्यज्य परिस्वेद्यान्तः पीडयेत् क्षुद्ररोगचिकित्सितं वा वीक्षेत, वेपथौ वातव्याधिविधानं कुर्वीत, जिह्वानिःसरणादिषूक्तः प्रतीकारः, अतिप्रवृत्ते वा जीवशोणिते काश्मरीफलबदरीदूर्वोशीरैः शृतेन पयसा घृतमण्डाञ्जनयुक्तेन सुशीतेनास्थापयेत्, न्यग्रोधादिकषायक्षीरेक्षुरसघृतशोणितसंसृष्टैश्चैनं बस्तिभिरुपाचरेत्, शोणितष्ठीवने रक्तपित्तरक्तातीसारक्रियाश्चास्य विदध्यात्, न्यग्रोधादिं चास्य विदध्यात् पानभोजनेषु ॥ १३ ॥

जीवशोणितरक्तपित्तयोश्च जिज्ञासार्थं तस्मिन् पिचुं प्लोतं वा क्षिपेत्, यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति तज्जीवशोणितमवगन्तव्यं, सभक्तं च शुने दद्यात् शक्तुसंमिश्रं वा, स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥

इदानीं तयोर्वमनविरेकातियोगयोरुत्तमावस्थाजीवादानव्यापदं कष्टचिकित्सितार्थमाह—तस्मिन्नेवेत्यादि। जिह्वाया निःसरणं अपसर्पणं जिह्वानिःसर्पणं, अथवा जिह्वाया बहिर्निर्गमनं, बहिर्गतिः अन्तरप्रवेश इत्यर्थः। अम्लफलमन्ये तस्य पुरस्तात्खादयेयुरिति एतद्दर्शनात् मुखप्रसेकेन मृदुभूता जिह्वा यथास्थानमागच्छति। विरेचनातियोगे च इत्यादि। चन्द्रकं मयूरपिच्छचन्द्रकाकारम्। जीवशोणितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगाश्रयं रक्तम्। वेपथुः कम्पः। वमनातियोगोपद्रवा इत्यादि द्रवधातुक्षयेण वातकृता वमनातियोगोपद्रवा जिह्वानिःसर्पणाक्षिव्यावृत्तिबलविभ्रंशवातकोपतृष्णादयः। उक्तः प्रतीकार इति वमनातियोगे इत्यर्थः। अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनम्। बस्तिकल्पना चात्र सामान्यनिरूहकल्पेन। विरेचनातियोगे जीवशोणितातिप्रवृत्तं चिकित्सितमुपदिश्य वमनातियोगेऽपि शोणितनिष्ठीवनादं रक्तातिसाररक्तपित्तक्रियामाह—शोणितेत्यादि। पानभोजन संस्कारे चास्य न्यग्रोधादिं षडङ्गोदककल्पेन। तस्मिन् तेजःप्रवृत्ते धातुद्रवे पिचुं अर्कतूलकं, प्लोतं वस्त्रं शुक्लं क्षिपेत्, तच्च शुक्लमुष्णोदकप्रक्षालितं रागरञ्जितं भवेत्तदा जीवशोणितं विवर्णे च पित्तरक्तमिति। वमनविरेचनजीवादानयोः पुनः क्रियानिर्देशमाह—तयोश्च पित्तक्रियां कुर्वीतेत्यादि। अयं पाठोऽभावान्नलिखितः ॥ १२—१४ ॥

सशेषान्नेन बहुदोषेण रूक्षेणानिलप्रायकोष्ठेनात्युष्णमस्निग्धं वा पीतमौषधमाध्मापयति, तत्रानिलमूत्रपुरीषसङ्गः समुन्नद्धोदरता पार्श्वभङ्गो गुदबस्तिनिस्तोदनं भक्तारुचिश्च भवति, तं चाध्मानमित्याचक्षते; तमुपस्वेदानाहवर्तिदीपनबस्तिक्रियाभिरुपचरेत् ॥ १५ ॥

जीवादानव्यापदमभिधाय द्वयोरपि शुद्ध्योराध्मानाख्यामुपदिशन्नाह—सशेषान्नेनेत्यादि। समुन्नद्धोदरतेति वमनकृतं समुन्नद्धोदरत्वमामाशये, विरेचनकृतं पक्वाशये ॥ १५ ॥

क्षामेणातिमृदुकोष्ठेन मन्दाग्निना रूक्षेण वाऽतितीक्ष्णोष्णातिलवणमतिरूक्षं वा पीतमौषधं पित्ता-

क्षिलौ प्रदूष्य परिकर्तिकामापादयति, तत्र गुदनाभिमेढ्रबस्तिशिरःसु परिकर्तनमनिलसङ्गो वायुविष्टम्भो भक्तारुचिश्च भवति; तत्र पिच्छाबस्तिर्यष्टीमधुककृष्णतिलकल्कमधुघृतयुक्तः, शीताम्बुपरिषिक्तं चैनं पयसा भुक्तवन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकसिद्धेन तैलेन वाऽनुवासयेत् ॥ १६ ॥

परिकर्तिकाव्यापदं दर्शयन्नाह—क्षामेत्यादि । क्षामः क्षीणबलः । परि सर्वतो भावेन कृन्ततीव छिनत्तीव बस्त्यादीनि इति परिकर्तिका । तत्र पित्तोल्बणपरिकर्तिकायां घृतमण्डेनानुवासनं, वातोल्बणायां तु तैलेनेति । वमने पुनः कण्ठोरसि सदाहपरिकर्तनम् । तत्र घृतमधुमधुरैः सशीतैर्लेपैरुपचारः पयःसिताभोजनं च ॥ १६ ॥

क्रूरकोष्ठस्यातिप्रभूतदोषस्य मृद्वौषधमवचारितं समुत्क्लिश्य दोषान्न निःशेषानपहरति, ततस्ते दोषाः परिस्रावमापादयन्ति, तत्र दौर्बल्योदरविष्टम्भारुचिगात्रसदनानि भवन्ति, सवेदनौ चास्य पित्तश्लेष्माणौ परिस्रवतस्तं परिस्रावमित्याचक्षते; तमजकर्णधवतिनिशपलाशकषायैर्मधुरसंयुक्तैरास्थापयेत्, उपशान्तदोषं स्निग्धं च भूयः संशोधयेत् ॥ १७ ॥

परिस्रावाख्यां व्यापदं दर्शयन्नाह—क्रूरेत्यादि । अजकर्णः शवकर्णः प्रसिद्ध एव पूर्वदेशे । तिनिशः स्यन्दनः । उपशान्तदोषमिति उपशान्तपरिस्रावम् । भूयः पुनरपि । स्निग्धतीक्ष्णैः संशोधनैः संशोधयेत् । वमने पुनः मूर्धकप्रसेकः । तत्राध्याहारेणोपशान्तदोषं सुस्निग्धस्विन्नमिति रूक्षस्निग्धकोष्ठं संशमनपाचनाभ्यां शमितक्लिष्टदेहमास्थापयेत् (?) ॥ १७ ॥

अतिरूक्षेऽतिस्निग्धे वा भेषजमवचारितमप्राप्तं वातवर्च उदीरयेत्, वेगाघातेन वा प्रवाहिका भवति, तत्र सवातं सदाहं सशूलं सश्वेतं सपिच्छिलं कृष्णं रक्तं वा भृशं प्रवाहमाणः कफमुपविशति; तं परिस्रावविधानेनोपाचरेत् ॥ १८ ॥

प्रवाहिकाख्यां व्यापदं दर्शयन्नाह—अतिरूक्ष इत्यादि । अतिरूक्षे पुरुषे भेषजमवचारितमप्राप्तवेगमेवोदीरयति प्रवर्तयति यदा तदा प्रवाहिका, अतिस्निग्धे पुरुषे भेषजमवचारितं तदा वेगाघातेन प्रवाहिका भवतीत्यर्थः । उपविशति अतिसारयति । परिस्रावविधानेनेत्यादि तत्रातिरूक्षजां क्रूरकोष्ठविधानेन, अतिस्निग्धजां मृदुकोष्ठ-प्रचुरदोष-परिस्रावविधानेन ॥ १८ ॥

यस्तूर्ध्वमधो वा भेषजवेगं प्रवृत्तमज्ञत्वाद्विनिहन्ति तस्योपसरणं हृदि कुर्वन्ति दोषाः, तत्र प्रधानमर्मसन्तापाद्वेदनाभिरत्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् किटकिटायते उद्वृताक्षो जिह्वां खादति प्रताम्यत्यचेताश्च भवति, तं परिवर्जयन्ति मूर्खाः; तमभ्यज्य धान्यस्वेदेन स्वेदयेत्, यष्टिमधुकसिद्धेन च तैलेनानुवासयेत्, शिरोविरेचनं चास्मै तीक्ष्णं विदध्यात्, ततो यष्टिमधुकमिश्रेण तण्डुलाम्बुना छर्दयेत्, यथादोषोच्छ्रायेण चैनं बस्तिभिरुपाचरेत् ॥ १९ ॥

हृदयोपसरणाख्यां व्यापदं दर्शयन्नाह—य इत्यादि । प्रधानमर्मसन्तापात् हृदयसन्तापात् । प्रताम्यति मुह्यति । अचेताः नष्टसंज्ञः । परिवर्जयन्ति मूर्खाः कुवैद्याः । यष्टिमधुकमिश्रेण तण्डुलाम्बुना पित्तमूर्च्छार्ते छर्दयेत्; कफमूर्च्छायां तु कटुकद्रव्याणां क्राथेन वामयेत् । बस्तिभिरिति नैरूहिकैः स्नैहिकैश्च ॥ १९ ॥

यस्तूर्ध्वमधो वा प्रवृत्तदोषः शीतागारमुदकमनिलमन्यद्वा सेवेत, तस्य दोषाः स्रोतःस्ववलीयमानाः घनीभावमापन्ना वातमूत्रशकृद्ग्रहमापाद्य विबध्यन्ते, तस्याटोपो दाहो ज्वरो वेदनाश्च तीव्रा भवन्ति; तमाशु वामयित्वा प्राप्तकालां क्रियां कुर्वीत, अधोभागे त्वधोभागहरद्रव्यसैन्धवाम्लमूत्रसंसृष्टं विरेचनं पाययेत्, आस्थापनमनुवासनं च यथादोषं विदध्यात्, यथादोषमाहारक्रमं च, उभयतोभागे तूपद्रवविशेषान् यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ २० ॥

या तु विरेचने गुदपरिकर्तिका तद्वमने कण्ठक्षणनं, यदधः परिस्रवणं स ऊर्ध्वभागे श्लेष्मप्रसेको, या त्वधः प्रवाहिका सा तूर्ध्वशुष्कोद्गारा इति ॥ २१ ॥

विबन्धाख्यव्यापदं दर्शयन्नाह—य इत्यादि । विबध्यन्ते वमनविरेचनयोः प्रवृत्तिं निवारयन्तीत्यर्थः । प्राप्तकालां प्राप्तावस्थां क्रियां कुर्वीत । अधोभागे इत्यादि । विरेचने तु विबद्धे अधोभागहरद्रव्यं सैन्धवादिसंसृष्टं विरेकार्थं पाययेत् । यथादोषमेव यूषक्षीररसाद्याहारम् ॥ २० ॥ २१ ॥

भवति चात्र ।

यास्त्वेता व्यापदः प्रोक्ता दश पञ्च च तत्त्वतः ॥
एता विरेकातियोगदुर्योगायोगजाः स्मृताः ॥२२

यास्त्वेता इत्यादि । तत्त्वतः परमार्थतः । विरेकोऽत्रदोषमलरेचनं वमनं च । जेज्जटाचार्यस्तु विपाकातियोगेत्यादि पठित्वा व्याख्यानयति—विषमः पाकः नष्टं फलं येषां ते विपाकाः, विपाकाश्च ते योगायोगाश्च तेभ्यो जायन्ते तथा । तत्रातियोजनमतियोग अतिप्रयोग इति यावत्; दुर्योगः दुष्प्रयोगो मिथ्याप्रयोगः; अयोजनमयोगः हीनप्रयोगः, नञ ईषदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रबस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २ ॥

बस्तिरेणादीनां मूत्राधारः, तदाधेयं द्रव्यमपि, तयोः प्रमाणं प्रविभागश्च स एव चिकित्सितं व्याधेः प्रतीकारः यस्मिन् तत् ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र स्नेहादीनां कर्मणां बस्तिकर्म प्रधानतममाहुराचार्याः । कस्मात्? अनेककर्मकरत्वाद्बस्तेः; इह बस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधनसंशमनसंग्रहणानि करोति, क्षीणशुक्रं वाजीकरोति, कृशं बृंहयति, स्थूलं कर्षयति, चक्षुः प्रीणयति, वलीपलितमपहन्ति, वयः स्थापयति ॥ ३ ॥

शरीरोपचयं वर्णबलमारोग्यमायुषः ।
परिवृद्धिं करोति च बस्तिः सम्यगुपासितः॥४॥

तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रतिश्यायशिरोरोगाधिमन्थार्दिताक्षेपकपक्षाघातैकाङ्गसर्वाङ्गरोगाध्मानोदरशर्कराशूलवृद्ध्युपदंशानाहमूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशोणितवातमूत्रपुरीषोदावर्तशुक्रार्तवस्तन्यनाशहृद्ग्रहहनुमन्याग्रहार्शोऽश्मरीमूढगर्भप्रभृतिषु चात्यर्थमुपयुज्यते ॥ ५ ॥

भवति चात्र ।

बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ॥
संसर्गे सन्निपाते च बस्तिरेव हितः सदा ॥ ६ ॥

बस्तिकर्म तु मूत्राधारपुटकेन साध्यं कर्म । वमनविरेचने तु प्रधानतरे, बस्तिकर्म तु प्रधानतमम् । संग्रहणानीति दोषाणामेवातिप्रवर्तमानानामित्यर्थः । क्षीणशुक्रं वाजीकरोति तत्राश्व इव बलकारिणी हर्षजा शक्तिः, कृशं बृंहयति इत्युपचयलक्षणं, वयः स्थापयतीत्यनेन आयुर्वृद्धिकरत्वं सूचयति । एतदेव प्रधानतमत्वसाधनं श्लोकेनापि दर्शयन्नाह—शरीरोपचयमित्यादि । अनेकव्याधिनिर्घातकत्वं दर्शयन्नाह—तथा ज्वरातीसारेत्यादि । ज्वरादिषु चावस्थाविषयः शास्त्रादेव ज्ञेयः, दोषकार्ये ज्वरादौ बस्तिप्रयोगमभिधाय ज्वरादिकारणेऽपि दर्शयन्नाह—भवति चात्रेत्यादि । संसर्गो दोषद्वयप्रकोपः, प्रकृतिसमसमवेतज्वराद्यारम्भकदोषत्रयप्रकोपः सन्निपातोऽत्राऽभिप्रेतः ॥ ३—६ ॥

तत्र सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिणाहान्यग्रेऽध्यर्धाङ्गुलद्व्यङ्गुलार्धतृतीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकानि कङ्कश्येनबर्हिपक्षनाडीतुल्यप्रवेशानि मुद्गमाषकलायमात्रस्रोतांसि विदध्यान्नेत्राणि । तेषु त्वास्थापनद्रव्यप्रमाणमातुरहस्तसम्मितेन प्रसृतेन सम्मितौ प्रसृतौ द्वौ चत्वारोऽष्टौ विधेयाः ॥ ७ ॥

वर्षोत्तरेषु नेत्राणां बस्तिमानस्य चैव हि ॥
वयोबलशरीराणि समीक्ष्य वर्धयेद्विधिम् ॥ ८ ॥

पञ्चविंशतेरूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलं, मूलेऽङ्गुष्ठोदरपरीणाहं, अग्रे कनिष्ठिकोदरपरीणाहं, अग्रे त्र्यङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं, गृध्रपक्षनाडीतुल्यप्रवेशं, कोलास्थिमात्रछिद्रं, क्लिन्नकलायमात्रछिद्रमित्येके, सर्वाणि मूले बस्तिनिबन्धनार्थं द्विकर्णिकानि; आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु विहिता द्वादशप्रसृताः । सप्ततेस्तूर्ध्वं नेत्रप्रमाणमेतदेव, द्रव्यप्रमाणं तु द्विरष्टवर्षवत् ॥ ९ ॥

नेत्रप्रमाणमास्थापनद्रव्यप्रमाणं च प्रदर्शयितुमाह—तत्र सांवत्सरिकेत्यादि । तत्र सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणामित्यत्र यथासंख्याव्याख्यानेन सांवत्सरिकबालस्य निरूहयन्त्रं षडङ्गुलप्रमाणं, तत्कनिष्ठिकापरिणाहं, अग्रेऽध्यर्धाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं, कङ्कपक्षनाडीतुल्यप्रवेशं मूले, मुद्गस्रोतश्चाग्रे विदध्यात् । छत्रा-(चक्रा)कारगुदत्रिकान्तःप्रवेशरोधिनी कर्णिका कथ्यते । कङ्कः वक्रचञ्चुः कृष्णवर्णः प्रसिद्ध एव । अष्टवर्षस्य पुनरष्टाङ्गुलप्रमाणं, तदनामिकापरिणाहं, अग्रे द्व्यङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं, श्येनपक्षनाडीतुल्यप्रवेशं मूले, माषबहिःस्रोतश्चाग्रे विदध्यात् । द्विरष्टवर्षस्य षोडशवर्षस्येत्यर्थः, किम्भूतं यन्त्रं दशाङ्गुलप्रमाणं, तन्मध्याङ्गुलिपरिणाहं, अर्धतृतीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं, बर्ही मयूरः तत्पक्षनाडीप्रवेशं मूले, कलायस्रोतश्चाग्रे, विदध्यात् । तेष्विति सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षेषु बालेषु यथासंख्यमातुरहस्तेन द्वौ चत्वारोऽष्टौ च प्रसृता विधेयाः । प्रसृतोऽत्र कुञ्चिताङ्गुलिः पाणिः, न तु पलद्वयं इति गयदासाचार्यः । आतुरहस्तग्रहणं मध्यमपुरुषहस्तोपलक्षणं, तेन तत्प्रसृतेन पलद्वयप्रमितेनेति व्याख्यानयति । अत्र मध्यवर्तिवर्षाणां द्रव्यमानं निर्दिशन्नाह—वर्षोत्तरेष्वित्यादि । समीक्ष्य यथास्वमभ्यूह्य नेत्रप्रमाणं बस्तिद्रव्यप्रमाणं चोत्कर्षयेत् ॥ ७—९ ॥

मृदुर्बस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालवृद्धयोः ॥
तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु बस्तिर्हिंस्याद् बलायुषी॥१०॥

बालवृद्धयोर्हीनोपचयशक्तिलक्षणबलत्वेनास्थापनस्य मात्राकृतं हीनत्वं प्रदर्श्य तीक्ष्णादिगुणहीनत्वं दर्शयन्नाह—मृदुर्बस्तिः प्रयोक्तव्य इत्यादि । तत्र मृदुद्रव्यकृतो बस्तिर्मृदुः, तीक्ष्णश्च तद्विपर्ययः ॥ १० ॥

तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि श्लक्ष्णानि दृढानि गोपुच्छाकृतीन्यृजूनि गुटिकामुखानि ॥ ११ ॥

शस्यत्वादस्य व्रणनेत्रप्रमाणमाह—व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलमित्यादि । तानि च नेत्राणि किंमयानि किमाकृतीनि वा तदाह—तत्र

नेत्राणीत्यादि । रीतिः पित्तलः, मणिः स्फटिकादिः । श्लक्ष्णानि अकर्कशानि । दृढानि अजर्जराणि । गुटिकामुखानि अतीक्ष्णाग्राणि ॥ ११ ॥

बस्तयश्चाप्यबद्धानां मृदवो नातिबहला दृढाः प्रमाणवन्तो गोमहिषवराहाजोरभ्राणाम् ॥ १२ ॥

नेत्रालाभे हिता नाडी नलवंशास्थिसंभवा ॥
बस्त्यलाभे हितं चर्म सूक्ष्मं वा तान्तवं घनम् १३

कीदृशाश्च बस्तय इत्याह—बस्तयश्चाप्यबद्धानामित्यादि । नातिबहलाः नात्युपचिताः, नातिदीर्घा इत्यन्ये । तान्तवं वस्त्रम् । ॥ १२ ॥ १३ ॥

बस्तिं निरुपदिग्धं तु शुद्धं सुपरिमार्जितम् ॥
मृद्वनुद्धतहीनं च मुहुः स्नेहविमर्दितम् ॥ १४ ॥
नेत्रमूले प्रतिष्ठाप्य न्युब्जं तु विवृताननम् ॥
बद्ध्वा लोहेन तप्तेन चर्मस्रोतसि निर्दहेत् ॥ १५ ॥
परिवर्त्य ततो बस्तिं बद्ध्वा गुप्तं निधापयेत् ॥
आस्थापनं च तैलं च यथावत्तेन दापयेत् ॥१६॥

ग्रहणयोग्यबस्तेः परिकर्म बन्धविधिं च दर्शयन्नाह—बस्तिं निरुपदिग्धमित्यादि । निरुपदिग्धं मांसाद्युपलेपवर्जितम् । शुद्धं कषायरञ्जितम् । सुपरिमार्जितं सुवृत्तिमार्जितम् । मृद्वनुद्धतहीनं एतेन द्रव्यमानं समीक्ष्याधारभूतस्य बस्तेः प्रमाणं विधेयमित्यर्थः । न्युब्जं अधोमुखम् । गोमहिषादिबस्तयो निरूहयन्त्रे यथालाभं संयोज्याः । उत्तरबस्तियन्त्रे पुनरजोरभ्रबस्ती एव योजनीयौ इति ॥ १४—१६ ॥

तत्र द्विविधो बस्तिः—नैरूहिकः, स्नैहिकश्च । आस्थापनं, निरूह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य विकल्पो माधुतैलिकः । तस्य पर्यायशब्दो यापनो, युक्तरथः, सिद्धबस्तिरिति । स दोषनिर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः, वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वा आस्थापनम् । माधुतैलिकविधानं च निरूहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः । तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहबस्तिविकल्पोऽनुवासनः पादावकृष्टः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासनः। तस्यापि विकल्पोऽर्धार्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्यो मात्राबस्तिरिति ॥ १७ ॥

अनर्थान्तरमिति एकार्थमित्यर्थः । यथाप्रमाणमित्यनेन सूचितं प्रमाणं प्रकटयन्नाह—पादावकृष्ट इति । यथावय इत्यादि वक्ष्यमाणवाक्यदर्शनादास्थापनस्य पदैस्त्रिभिरपकृष्टो हीनः पादावकृष्टः। अयमर्थः—सांवत्सरिकका(वा)लापेक्षया द्विप्रसृतादि चतुर्विंशतिपलावसानं निरूहप्रमाणं, तच्चतुर्थांशेन पलमारभ्य षट्पलानि यावदनुवासनस्य प्रमाणमिति । तस्यापि विकल्प इत्यादि तस्यानुवासनस्य च षट्पलप्रमाणस्यार्धार्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्यो मात्राबस्तिरिति ॥ १७ ॥

निरूहः शोधनो लेखी स्नेहनो बृंहणो मतः ॥

तयोर्भेदं दर्शयन्नाह—निरूह इत्यादि । शोधनद्रव्यसंयुक्तः शोधनो निरूहः । सर्वनिरूहानुवासनधर्मोऽयं, द्रव्यविशेषसङ्गात्तु क्वचिच्छोधनादीनामुत्कर्षापकर्षः । जेज्जटाचार्यस्तु शोधनादि च तस्य निरूहस्य कर्मेति वर्णयति ॥—

निरूहशोधितान्मार्गान् सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति १८
अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव वहज्जलम् ॥
सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ॥ १९ ॥
तस्माद्विशुद्धदेहस्य स्नेहबस्तिर्विधीयते ॥ २० ॥

निरूहशोधितमार्गेषु सम्यक् स्नेहवीर्यानुसरणं दर्शयन्नाह—निरूहेत्यादि ॥ १८—२० ॥

तत्रोन्मादभयशोकपिपासारोचकाजीर्णार्शःपाण्डुरोगभ्रममदमूर्च्छोच्छर्दिकुष्ठमेहोदरस्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोफोपसृष्टक्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणीदुर्बलाग्न्यसहा बालवृद्धौ च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्याः ॥ २१ ॥

तत्रेत्यादि । भ्रमः चक्रारूढस्येव भ्रमणम् । मदः पूगफलेनेव मत्तता । मूर्छा चेतनाच्युतिः । उपसृष्टशब्दः उन्मादादिभिः शोफान्तैः सह सम्बन्धनीयः । क्षतः क्षतोरस्कः, क्षीणः कृशः । चतुस्त्रिमासगर्भिणीति सप्तमासाद् यावद् गर्भिणीनां च । तथाच वाग्भटः "मासात् सप्त च गर्भिणी" । वातरोगादृते क्षीणा इति क्षीणशब्दस्य पुनरुपादानादतिकृशः । वातरोगं विना क्षीणा नानुवास्या इति । उन्मादादिषु सामान्येन बस्तिनिषेधोऽत्राभिहितः; केचित्तु केषांचित्प्रतिप्रसवमपवादरूपेणाहुः। तत्रोन्मादापस्मारभ्रममदमूर्च्छासु संज्ञानाशापगमे शुद्धस्य आतुरस्य अनुबन्धोपचरणाय बस्तिर्देयः, कुष्ठिनामर्शसां च मूढवातानां प्रयोज्यः, वाताद्युदरेषु निषिद्धोऽपि उदरादिषु पञ्चसु प्रयोक्तव्यः, शोथक्षतोरस्कयोरनुवासननिषेधो न निरूहस्य; वर्षाद्दर्वाग् बालस्य, नवत्यूर्ध्वं वृद्धस्य मृदुरपि बस्तिर्निषिद्धः, अतोऽन्यथा तीक्ष्ण एव; एतेन अवस्थावशात् निषिद्धमपि कार्यं स्यात् ॥ २१ ॥

उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः ॥
अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन ॥२२॥

क्वचिदेवास्थापनस्यावस्थायां प्रतिप्रसवमुद्दिशन्नाह—उदरी चेत्यादि । सा चावस्था तन्त्रान्तरादनुसर्तव्या । तत्रोदरे वाग्भटः, "सुविरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् । सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ।" एवं प्रमेहादिषु चिकित्सितमालोच्य आस्थापनावस्था ज्ञातव्या ॥ २२ ॥

असाध्यता विकाराणां स्यादेषामनुवासनात् ॥
असाध्यत्वेऽपि भूयिष्ठं गात्राणां सदनं भवेत् २३

निषिद्धाचरणदोषमुद्दिशन्नाह—असाध्यता इत्यादि । एषां विकाराणामुदरादीनाम् । गात्रसदनं अङ्गग्लानिः ॥ २३ ॥

पक्काशये तथा श्रोण्यां नाभ्यधस्ताच्च सर्वतः ॥
सम्यक्प्रणिहितो बस्तिः स्थानेष्वेतेषु तिष्ठति२४
पक्काशयाद्बस्तिवीर्यं खैर्देहमुपसर्पति ॥
वृक्षमूले निषिक्तानामपां वीर्यमिव द्रुमम् ॥ २५॥

कथं तर्हि पक्काशयादिमात्रगतो बस्तिः क्वचित् सर्वेषामवयवानामवसादं, क्वचित् सर्वाङ्गगतानां सावशेषाणां हरणं शमनं च जनयतीत्याह—पक्काशय इत्यादि। पक्काशयाद्बस्तिवीर्यं स्रोतोभिरनुसर्पति कृत्स्नदेहे; वीर्यं, शक्तिः, प्रभाव, इत्यनर्थान्तरम्। तिष्ठति सर्वत्र गुणकारी भवति ॥ २४—२५ ॥

स चापि सहसा बस्तिः केवलः समलोऽपि वा।
प्रत्येति त्वनिलैर्वीर्यमपानाद्यैर्विनीयते ॥ २६ ॥

कथं निर्गतोऽपि तादृशः स्यादित्याह—स चापीत्यादि। प्रत्येति प्रत्यागच्छति। वीर्यं स्नेहादिगुणः। अपानाद्यैरिति अपानाद्यैः इति आद्यपदेन उदानादयो बोद्धव्याः। विनीयते विशेषेण सर्वशरीरादिषु नीयते॥ २६ ॥

वीर्येण बस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ॥
पक्काशयस्थोऽम्बरगो भूमेरर्को रसानिव ॥ २७ ॥
स कटीपृष्ठकोष्ठस्थान् वीर्येणालोड्य संचयान् ॥
उत्खातमूलान् हरति दोषाणां साधुयोजितः॥ २८॥

सकलावयवगतदोषहरणं बस्तेरेकस्थानस्थितस्योपमानेन दर्शयन्नाह—वीर्येणेत्यादि। अन्ये तु अत्रामुं श्लोकं न पठन्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥

दोषत्रयस्य यस्माच्च प्रकोपे वायुरीश्वरः ॥
तस्मात्तस्यातिवृद्धस्य शरीरमभिनिघ्नतः ॥ २९ ॥
वायोर्विषहते वेगं नान्या बस्तेर्ऋते क्रिया ॥
पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥ ३० ॥
शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ॥
कुरुते परिवृद्धिं च बस्तिः सम्यगुपासितः ॥ ३१ ॥

दोषत्रयस्येत्यादि। यथा उदधेः समुद्रस्य, पवनाविद्धतोयस्य अनिलेनात्युग्रसलिलस्य, वेला कूलमर्यादा, वेगं विषहते विशेषेण सहते ॥ २९—३१ ॥

अत ऊर्ध्वं व्यापदो वक्ष्यामः।

तत्र नेत्रं चलितं, विवर्तितं, पार्श्वावपीडितं, अत्युत्क्षिप्तं, अवसन्नं, तिर्यक्क्षिप्तमिति षट् प्रणिधानदोषाः; अतिस्थूलं, कर्कशं, अवनतं, अणु, भिन्नं, सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं, सूक्ष्मातिच्छिद्रं, अतिदीर्घं, अतिह्रस्वमित्येकादश नेत्रदोषाः; बहुलता; अल्पता, सच्छिद्रता, प्रस्तीर्णता, दुर्बद्धतेति पञ्च बस्तिदोषाः; अतिपीडितता, शिथिलपीडितता, भूयो भूयोऽवपीडनं, कालातिक्रम इति चत्वारः पीडनदोषाः; आमता, हीनता, अतिमात्रता, अतिशीतता, अत्युष्णता, अतितीक्ष्णता, अतिमृदुता, अतिस्निग्धता, अतिरूक्षता, अतिसान्द्रता, अतिद्रवता, इत्येकादश द्रव्यदोषाः; अवाक्शीर्षोच्छीर्षन्युब्जोत्तानसङ्कुचितदेहस्थितता, दक्षिणपार्श्वशायिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषाः; एवमेताश्चतुश्चत्वारिंशद्व्यापदो वैद्यनिमित्ताः; आतुरनिमित्ताः पञ्चदश आतुरोपद्रवचिकित्सिते वक्ष्यन्ते, स्नेहस्त्वष्टाभिः कारणैः प्रतिहतो न प्रत्यागच्छति त्रिभिर्दोषैः, अशनाभिभूतो, मलव्यामिश्रो, दूरानुप्रविष्टो, अस्विन्नस्य, अनुष्णो, अल्पो, भुक्तवतो, अल्पाशनस्य चेति वैद्यातुरनिमित्ता भवन्ति; अयोगस्तूभयोराध्मानं, परिकर्तिका, परिस्रावः, प्रवाहिका, हृदयोपसरणं, अङ्गप्रग्रहो, अतियोगो, जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्ति ॥ ३२ ॥

चलितं विशेषेण कम्पितम्। विवर्तितं प्रकृष्टमेव मोटितम्। अवसन्नं अधोभागगतिकम्। सूक्ष्मं सूक्ष्ममुखं, अतिदीर्घं बृहन्मुखमित्यर्थः। बहुलता मांसोपचितत्वं, अन्ये विपुलतमलमाहुः। अतिपीडितेत्यादि। आमतेत्यादि। आमः अपक्वस्नेहः। एकादश द्रव्यदोषा यथासम्भवं स्नेहबस्तिनिरूहोभयाश्रिताः वेदितव्याः। अवाक्शीर्षेत्यादि। अवाक्शीर्षः अधोमुखः। उच्छीर्षकः उर्ध्वमस्तकः। न्युब्जः अधोमुखः। स्थितः उपविष्टः। उपचारेण शय्या प्रतिपाद्यते। स्नेह इत्यादि। उभयोरिति निरूहानुवासनयोः। एतदुक्तं भवति अयोगादिव्यापत्सु काश्चित् निरूहाश्रिताः काश्चिद् व्यापदोऽनुवासनाश्रयाः काश्चिदुभयाश्रिता इति ॥ ३२ ॥

भवति चात्र।

षट्सप्ततिः समासेन व्यापदः परिकीर्तिताः ॥
तासां वक्ष्यामि विज्ञानं सिद्धिं च तदनन्तरम्॥३३॥

विज्ञानं लक्षणम्। सिद्धिं चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः।

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रबस्तिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

नेत्रानन्तरमादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; तेन प्रणिधानद्रव्यशय्याव्यापदोऽपि गृह्यन्ते ॥ १ ॥ २ ॥

अथ नेत्रे विचलिते तथा चैव विवर्तिते ॥
गुदे क्षतं रुजा वा स्यात्तत्र सद्यःक्षतक्रियाः ॥ ३ ॥
अत्युत्क्षिप्तेऽवसन्ने च नेत्रे पायौ भवेद्रुजा ॥
विधिरत्रापि पित्तघ्नः कार्यः स्नेहैश्च सेचनम्॥ ४ ॥

तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वावपीडिते ॥
मुखस्यावरणाद्वस्तिर्न सम्यक् प्रतिपद्यते ॥
ऋजु नेत्रं विधेयं स्यात्तत्र सम्यग्विजानता ॥ ५ ॥

क्षतक्रियाः मधुघृताभ्यङ्गाद्याः अत्युत्क्षिप्त इत्यादि। अत्रात्युत्क्षिप्तेऽवसन्ने च नेत्राभिघातेन वातपैत्तिकपायुवेदनायाम्। पित्तघ्न इति मधुरशीतादि, स्नेहैश्च सेचनमिति स्नेहावसेचनं अनिलापहम् ॥ ३—५ ॥

अतिस्थूले कर्कशे च नेत्रे चावनते तथा ॥
गुदे भवेत् क्षतं रुक् च साधनं पूर्ववत् स्मृतम्॥६॥
आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽणौ वाप्यपार्थकः ॥
अवसेको भवेद्वस्तेस्तस्माद्दोषान् विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
प्रकृष्टकर्णिके रक्तं गुदमर्मप्रपीडनात् ॥
क्षरत्यत्रापि पित्तघ्नो विधिर्बस्तिश्च पिच्छिलः ॥८॥
ह्रस्वे त्वणुस्रोतसि च क्लेशो बस्तिश्च पूर्ववत् ॥
प्रत्यागच्छंस्ततः कुर्याद्रोगान् बस्तिविघातजान्॥९॥
दीर्घे महास्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडवत् ॥

नेत्रदोषाभिधानमाह—अतिस्थूल इत्यादि । पूर्ववत् स्मृतं सद्यःक्षतक्रियेत्यर्थः । आसन्नकर्णिके बस्तिरपार्थकः व्यर्थः । भिन्नेऽणौ अणुभिन्ने नेत्रे । अवसेकः क्षरणम् । प्रकृष्टकर्णिकं व्यङ्गुलादूर्ध्वं चतुरङ्गुले सन्निविष्टकर्णिकम् । तत्रार्शोयन्त्रेण चतुरङ्गुलेनान्तःप्रविष्टेन स्थूलाग्रत्वात् गुदक्षरणं न स्यात्, बस्तिना पुनस्तीक्ष्णाग्रेण चतुरङ्गुलेन सद्यःप्राणहरगुदमर्म सम्पीड्यते, अतस्तच्चिकित्सितं युक्तम् । ह्रस्वे प्रमाणहीने । अणुस्रोतसि सूक्ष्मच्छिद्रे । क्लेश इति अणुस्रोतःप्रवाहेणोत्पन्नकालातिक्रमेण । बस्तिश्च पूर्ववदिति प्रकृष्टकर्णिके यथा अपार्थको बस्तिस्तद्वदिति। ह्रस्वत्वाद्धेतोरत्रापि तथावत्। प्रत्यागच्छन्नवघुटन्। बस्तिविघातजान् रोगान् मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रादीन् कुर्यात् । चिकित्सितं चानुक्तमपि रोगापेक्षया मूत्राघातादिचिकित्सितवत् कर्तव्यम् । जेज्जटाचार्यस्तु ईदृशं व्याख्यानयति—पूर्ववद्बस्तिः पिच्छाबस्तिरित्यर्थः। दीर्घे महास्रोतसि च अत्यवपीडवन्नासामुखान्निर्गमनं, गलपीडादि चिकित्सितं च ज्ञेयम्॥६-९॥—

प्रस्तीर्णे बहले चापि बस्तौ दुर्बद्धदोषवत् ॥ १० ॥
बस्तावल्पेऽल्पता वापि द्रव्यस्याल्पगुणा मताः ॥
दुर्बद्धे चाणुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्ननेत्रवत् ॥ ११ ॥

नेत्रदोषसाधनमभिधाय बस्तिदोषचिकित्सितं चाभिधातुमाह—प्रस्तीर्णे इत्यादि । अल्पे यथोचितप्रमाणहीने। यथाभिन्नबस्तिनेत्रे तद्वद्दुर्बद्धे भिन्ने च बस्तावित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिः प्रयात्यामाशयं ततः ॥
वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥ १२ ॥
तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥
शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान्॥१३

शनैः प्रपीडितो बस्तिः पक्वाधानं न गच्छति ॥
न च सम्पादयत्यर्थांस्तस्माद्युक्तं प्रपीडयेत् ॥ १४ ॥
भूयो भूयोऽवपीडेन वायुरन्तः प्रपीड्यते ॥
तेनाध्मानं रुजश्चोग्रा यथार्त्तं तत्र बस्तयः ॥ १५ ॥
कालातिक्रमणात् क्लेशो व्याधिश्चाभिप्रवर्धते ॥
तत्र व्याधिबलघ्नं तु भूयो बस्तिं निधापयेत् ॥ १६ ॥

बस्तिदोषानभिधाय पीडनदोषानभिधातुमाह—अतिप्रपीडित इत्यादि । प्रपद्यते निर्गच्छतीत्यर्थः । अवधूननं केशादि उत्क्षिप्य चालनम्। सेकांश्च शीतलान् क्षीरेक्षुरसयष्टिमधुककषायधान्याम्लचुक्रादिशीतद्रव्यपरिषेकान् । अन्तः उदरस्येति शेषः। तेनेति उदरान्तर्गतेन वायुना आध्मानं रुजश्च । यथार्त्तं बस्तय इति ये यस्यात्मीया बस्तयः प्रतीकारहेतुत्वेन । कालातिक्रमणादित्यादि । व्याधिः अभिप्रवर्धते इति चिरकालनेत्रावस्थानहेतुकगुदमार्गावरोधत्वेन प्रवृत्त्यभिमुखं नाभिपद्यते, तेनानुलोमसाध्यो व्याधिः प्रवर्धत इत्यर्थः ॥१२—१६॥

गुदोपदेहशोफौ तु स्नेहोऽपक्वः करोति हि ॥
तत्र संशोधनो बस्तिर्हितं चापि विरेचनम् ॥ १७ ॥
हीनमात्रावुभौ बस्ती नातिकार्यकरौ मतौ ॥
अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ ॥ १८ ॥
मूर्च्छां दाहमतीसारं पित्तं चात्युष्णतीक्ष्णकौ ॥
मृदुशीतावुभौ वातविबन्धाध्मानकारकौ ॥ १९ ॥
तत्र हीनादिषु हितः प्रत्यनीकः क्रियाविधिः ॥
तत्र सान्द्रे तनुं बस्तिं तनौ सान्द्रं च दापयेत्॥२०॥
स्निग्धोऽतिजाड्यकृद्रूक्षः स्तम्भाध्मानकृदुच्यते ॥
बस्तिं रूक्षमतिस्निग्धे स्निग्धं रूक्षे च दापयेत् २१॥

पीडनदोषानभिधाय द्रव्यदोषान्निर्दिशन्नाह—गुदोपदेह इत्यादि। उपदेहः लेपः। हितं चापि विरेचनमिति रूक्षं चापि विरेचनमिति गयदासः। हीनमात्रावित्यादि। उभौ बस्ती स्नेहबस्तिनिरूहबस्ती । प्रत्यनीक इति हीनमात्रेऽधिकमात्रोऽतिमात्रे हीनमात्रः, तीक्ष्णे मृदुः, मृदौ तु तीक्ष्णः, उष्णे शीतः, शीते पुनरुष्णः। अतिजाड्यकृत् अतिशयेन क्लेदकारी ॥ १७—२१ ॥

अतिपीडितवद्दोषान् विधिं चाप्यवशीर्षके ॥
उच्छीर्षके समुन्नाहं बस्तिः कुर्याच्च मेहनम् ॥ २२ ॥
तत्रोत्तरो हितो बस्तिः सुस्विन्नस्य सुखावहः ॥
न्युब्जस्य बस्तिर्नाप्नोति पक्वाधानं विमार्गगः ॥ २३ ॥
हृद्गुदं बाधते चात्र वायुः कोष्ठमथापि च ॥
उत्तानस्यावृते मार्गे बस्तिर्नान्तः प्रपद्यते ॥ २४ ॥
नेत्रसंवेजनभ्रान्तो वायुर्भ्रान्तः प्रकुप्यति ॥
देहे सङ्कुचिते दत्तः सक्थ्नोरप्युभयोस्तथा ॥ २५ ॥
न सम्यगनिलाविष्टो बस्तिः प्रत्येति देहिनः ॥
स्थितस्य बस्तिर्दत्तस्तु क्षिप्रमायात्यधास्सुखः ॥ २६ ॥

न चाशयं तर्पयति तस्मान्नार्थकरो हि सः ॥
नाप्नोति बस्तिर्दत्तस्तु कृत्स्नं पक्वाशयं पुनः ॥ २७ ॥
दक्षिणाश्रितपार्श्वस्य वामपार्श्वानुगो यतः ॥
न्युब्जादीनां प्रदानं च बस्तेर्नैव प्रशस्यते ॥ २८ ॥
पश्चादनिलकोपोऽत्र यथास्वं तत्र कारयेत् ॥
व्यापदः स्नेहबस्तेस्तु वक्ष्यन्तेऽत्र चिकित्सिते॥२९॥

द्रव्यदोषानभिधाय शय्यादिदोषानभिधातुमाह—अतिपीडितवदित्यादि । अतिप्रपीडितो बस्तिः प्रयात्यामाशयमित्यादिवदित्यर्थः । उच्छीर्षके उच्छ्रितशिरस्के पुरुषे बस्तिर्दत्तः । मेहनं मेढ्रम् । समुन्नाहं सम्यगुन्नाहो यत्र तत्तादृशमात्मानं कुर्यादित्यर्थः । तस्य मेढ्रादिसुस्निग्धस्य पुरुषस्योत्तरो बस्तिः । 'हितो बस्तिः सुखावह' इति गयी । जेज्जटाचार्यस्तु "उच्छीर्षके समुन्नाहं कुर्यात् सस्नेहमेहनम् । तत्रोत्तरो हितो बस्तिः सुस्निग्धश्च सुखावहः" इति पठित्वा व्याख्यानयति—सस्नेहमेहनं संसृष्टमूत्रप्रवर्धनं; तत्र प्रतीकार उत्तरो बस्तिरिति । सुस्निग्धस्य शोधनो निरूह इति, न पुनरुत्तरबस्तिरिति । वृद्धमते चायं पाठोऽन्यथा । तथाच,—"उच्छीर्षके समुन्नाहो बस्तेः कृच्छ्रलमेहनं" इति । न्युब्जस्य विमार्गगः बस्तिः पक्वाधानं पक्वाशयं नाप्नोति । हृद्गुदं बाधते वायुः कोष्ठं च बाधते इत्यर्थः । उत्तानस्येत्यादि । नेत्रसंवेजनेन भ्रान्तो वायुः । अवाङ्मुखः अधोमुखः । दक्षिणाश्रितपार्श्वस्य पुरुषस्य बस्तिर्दत्तः सन् कृत्स्नं पक्वाशयं न प्राप्नोति । कुतः इत्याह,—यतः पक्वाशयो वामपार्श्वानुगो वामपार्श्वमनुगच्छति ॥ २२—२९ ॥

अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः ॥
अनुष्णोऽल्पौषधो हीनो बस्तिर्नैति प्रयोजितः ॥३०॥
विष्टम्भाध्मानशूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते ॥
तत्र तीक्ष्णो हितो बस्तिस्तीक्ष्णं चापि विरेचनम् ३१
सशेषान्ने तथा भुक्ते बहुदोषे च योजितः ॥
अत्याशितस्यातिबहुर्बस्तिर्मन्दोष्ण एव च ॥ ३२ ॥
अनुष्णलवणस्नेहो ह्यतिमात्रोऽथवा पुनः ॥
तथा बहुपुरीषश्च क्षिप्रमाध्मापयेन्नरम् ॥ ३३ ॥
हृत्कटीपार्श्वपृष्ठेषु शूलं तत्रातिदारुणम् ॥
तत्र तीक्ष्णतरो बस्तिर्हितं चाप्यनुवासनम् ॥ ३४ ॥
अतितीक्ष्णोष्णलवणो रूक्षो बस्तिः प्रयोजितः ॥
सपित्तं कोपयेद्वायुं कुर्याच्च परिकर्तिकाम् ॥ ३५ ॥
नाभिबस्तिगुदं तत्र छिनत्तीवाति देहिनः ॥
पिच्छाबस्तिर्हितस्तस्य स्नेहश्च मधुरैः शृतः ॥ ३६ ॥
अत्यम्ललवणस्तीक्ष्णः परिस्रावाय कल्पते ॥
दौर्बल्यमङ्गसादश्च जायते तत्र देहिनः ॥ ३७ ॥
परिस्रवेत्ततः पित्तं दाहं सञ्जनयेद्गुदे ॥
पिच्छाबस्तिर्हितस्तत्र बस्तिः क्षीरघृतस्य च ॥ ३८॥

प्रवाहिका भवेत्तीक्ष्णान्निरूहात् सानुवासनात् ॥
सदाहशूलं कृच्छ्रेण वायुक् तत्रोपवेश्यते ॥ ३९ ॥
पिच्छाबस्तिर्हितस्तत्र पयसा चैव भोजनम् ॥
सर्पिर्मधुरकैः सिद्धं तैलं चाप्यनुवासनम् ॥ ४० ॥
अतितीक्ष्णो निरूहो वा सवाते चानुवासनः ॥
हृदयस्योपसरणं कुरुते चाङ्गपीडनम् ॥ ४१ ॥
दोषैस्तत्र रुजस्तास्ता मदो मूर्च्छाङ्गगौरवम् ॥
सर्वदोषहरं बस्तिं शोधनं तत्र दापयेत् ॥ ४२ ॥
रूक्षस्य बहुवातस्य तथा दुःशयितस्य च ॥
बस्तिरङ्गग्रहं कुर्याद्रूक्षो मृद्वल्पभेषजः ॥ ४३ ॥
तत्राङ्गसादः प्रस्तम्भो जृम्भोद्वेष्टनवेपकाः ॥
पर्वभेदश्च तत्रेष्टाः स्वेदाभ्यञ्जनबस्तयः ॥ ४४ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णोऽतिबहुर्दत्तोऽतिस्वेदितस्य च ॥
अल्पदोषस्य वा बस्तिरतियोगाय कल्पते ॥ ४५ ॥
विरेचनातियोगेन समानं तच्चिकित्सितम् ॥
पिच्छाबस्तिप्रयोगश्च तत्र शीतः सुखावहः ॥ ४६ ॥
अतियोगात्परं यत्र जीवादानं विरिक्तवत् ॥
देयस्तत्र हितश्चापि पिच्छाबस्तिः सशोणितः ॥४७॥
नवैता व्यापदो यास्तु निरूहं प्रत्युदाहृताः ॥
स्नेहबस्तिष्वपि हि ता विज्ञेया कुशलैरिह ॥ ४८ ॥
इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः ॥
भिषजा च तथा कार्यं यथैता न भवन्ति हि ॥४९॥

उपसंहारव्याजेन अयोगादिव्यापदः सचिकित्सिता आह—अयोगेत्यादि । परिस्रावाय कल्पान्तपरिस्रावोऽयमिति केवलपित्तजो न तु वमनविरेचनपरिस्राववत् कफपित्तसम्भवः । तत्र पित्तरक्तातिभूयिष्ठायां सर्पिषा, वातरक्तभूयिष्ठायां तैलेनानुवासनम् । क्षीरेण भोजनं वातपित्तकफप्रत्यनीकम् । कफसंसर्गे तु कफहरद्रव्यसंस्कृतक्षीरभोजनमिति ज्ञेयं, तन्त्रान्तरदर्शनात् । रुजः तोदादयः कण्ड्वादयश्च । सर्वदोषहरमिति सर्वदोषहरद्रव्यक्वाथं, गोमूत्रत्रिवृदादिकल्कं शोधनम् । शोधनं त्वङ्गगतदोषमधो नयति । सर्वदोषहरं तु सद्य एव दोषान् दुष्टान् शमयति । रूक्षः वातप्रकृतिः । शीतः शीतोपचारः । विरिक्तशब्देनात्र विरेकातियोगोत्पन्नं जीवादानं, अतो विरेकातियोत्पन्नजीवादानवल्लिङ्गचिकित्सिताभ्यामेतद्बस्त्यतियोगोत्पन्नं जीवादानं ज्ञेयम् । तत्र विशेषं चिकित्सितमाह—देय इत्यादि । तथा पिच्छाबस्तिः सशोणितोऽपि जीवादाने देय इत्यर्थः ॥ ३०—४९ ॥

पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततश्चापि निरूहणम् ॥
सद्योनिरूढोऽनुवास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ५० ॥

इदानीं पञ्चानां कर्मणां क्रमेण क्रियमाणानां यतो बस्तो यद्यथावता कालेन करणीयं तत्तदुपदिशन्नाह—पक्षादित्यादि । सम्यग्योगेन वान्तस्य पुरुषस्य विरेचनं पक्षादर्वाग् नापि परतः; तत्रार्वाक् क्रियमाणं पुरुषानलबलयोरबलत्वात् व्यापदमाव-

इति, अतिपरतः पुनः स्नेहस्वेदादिगुणोऽन्तरितः स्यात्; तस्मात् पक्षादेव वान्तो विरेचनीयः । तत्र प्रधानशुद्धिमपेक्ष्यान्नसंसर्गेण दिनानि षडतिक्रम्य मधुरादिरससंसर्गमाचरेत् । स्नेहपानेनापि दिनानि षडतिक्रमेत् । ततः स्वेदं समाचरन् लघूष्णं भुज्यमानस्त्र्यहं स्थितश्चतुर्थेऽहनि विरेकं कुर्यात् । ततस्तस्माद् विरेकादन्नसंसर्गेण दिनानि षडतिक्रम्यानन्तरं मधुरादिरससंसर्गं समाचरन् सप्तरात्राद्विरेचित इति वाक्यादष्टमादिदिवसेष्वनुवासनानि यथादोषं विदध्यात् । ततः षोडशेऽह्नि स्नेहाभ्यक्तः स्वेदितश्च आस्थापनं सेवेत । गयदासस्तु चरकाचार्याभिप्रायेण विरेचनादूर्ध्वं षडहं कृतान्नसंसर्गस्यावस्थाविशेषेण स्नेहपानमनुवासनं च द्वयमपि मन्यते । तथा च चरकाचार्यवचनम्,—"संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा" इति । तत्र विरेचनादूर्ध्वं अन्नसंसर्गेण दिनानि षट्, ततो मधुरादिरससंसर्गमाचरेत्, स्नेहपानेनापि दिनानि षड्तिक्रामेत्, ततो दिनत्रयं लघूष्णं भुञ्जानश्चतुर्थेऽहनि स्नेहाभ्यक्तः स्वेदितश्च आस्थापनं सेवेत । स्नेहपानपूर्वकस्यानुवासनपूर्वकस्य चास्थापनस्यावस्था गयदासेन दर्शिता । यथा हीनविरिक्तस्यावशिष्टपरिपक्वामसंचयावृते वायौ स्नेहपानपूर्वकमास्थापनं क्वचिद्व्याध्यवस्थावशात् प्राक् स्नेहनविरेचितस्यास्थापनमिति । निरूढः पुरुषः सद्य एव तद्दिवसे एवानुवास्यः । एतेन दत्तनिरूहो यथोक्तं भोजयित्वार्द्रपाणिरेवानुवास्यः । विरेचितस्तु सप्तरात्रात् परतोऽनुवास्यः नार्वाक् । उक्तं हि,—"विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय वै । कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः"—इति । केचिदन्यादृशं व्याख्यानं कुर्वन्ति । तच्च गयदासाचार्येण बहुधा दूषितत्त्वादस्माभिरप्युपेक्षितम् ॥ ५० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽनुवासनोत्तरबस्तिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ॥
कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः ॥ ३ ॥

अनुवास्यः सप्तरात्राद् विरेचित इति यदुक्तं तद्बललाभे एव नान्यथेति दर्शयन्नाह—जातबलायेति । जातबलस्य चानुवासनं देयं, यत उत्पन्नबलस्यैवाग्निर्बलवाननुवासनहेतुः । तथाचोक्तम्,—"पश्चादग्निबलं ज्ञात्वा सम्यग् देयोऽनुवासनः" ॥ १—३ ॥

यथावयोनिरूहाणां या मात्राः परिकीर्तिताः ॥
पादावकृष्टास्ताः कार्याः स्नेहबस्तिषु देहिनाम् ॥ ४ ॥

वयोविशेषानुरूपमात्रामुपदिशन्नाह—यथा वयोनिरूहाणामित्यादि । पादावकृष्टाः चतुर्भागावशिष्टाः ॥ ४ ॥

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे बस्तिं विधापयेत् ॥
एतैर्हि विहतः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥
स्नेहबस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ॥
स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं चानुविसर्पति ॥ ६ ॥

यस्मादेतैः कारणैः अनिलविण्मूत्रैः नेत्रद्वारावरकैः अन्तः विहितो दत्तः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते नैवान्तः प्रविशतीत्यर्थः, अतो विण्मूत्रनिर्हरणे कृते स्नेहबस्तिर्विधीयत इति दर्शयन्नाह—स्नेहेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण शुद्धे शरीरे स्नेहबस्तिः स्नेहवीर्यं दत्ते इत्यर्थः । "स्नेहो दोषैरभिहतः स्रोतःसु न विसर्पति"—इति केचित् पठन्ति । अभिहतः आच्छादित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलानीह यथाक्रमम् ॥
पानान्वासननस्येषु यानि हन्युर्गदान् बहून् ॥ ७ ॥
शठीपुष्करकृष्णाह्वामदनामरदारुभिः ॥
शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्वयचाबिल्वहुताशनैः ॥ ८ ॥
सुपिष्टैर्द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् ॥
पक्त्वा बस्तौ विधातव्यं मूढवातानुलोमनम् ॥ ९ ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषमानाहं विषमज्वरम् ॥
कट्यूरुपृष्ठकोष्ठस्थान् वातरोगांश्च नाशयेत् ॥ १० ॥
वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ॥
काकोलीद्वययष्ट्याह्वमेदायुग्मनराधिपैः ॥ ११ ॥
पाठाजीवकजीवन्तीभार्गीचन्दनकट्फलैः ॥
सरलागुरुबिल्वाम्बुवाजिगन्धाग्निवृद्धिभिः ॥ १२ ॥
विडङ्गारग्वधश्यामात्रिवृन्मागधिकर्धिभिः ॥
पिष्टैस्तैलं पचेत् क्षीरपञ्चमूलरसान्वितम् ॥ १३ ॥
गुल्मानाहाग्निसङ्गार्शोग्रहणीमूत्रसङ्गिनाम् ॥
अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिणाम् ॥ १४ ॥

अमरदारुः देवदारुः । सिन्धुजं सैन्धवम् । नराधिपः कृतमालः । सरतीति सरला त्रिवृत्, विरेचनीयत्वात् । पञ्चमूलं बिल्वादि, तस्य रसः क्वाथः । अत्र तैले नराधिपारग्वधसरलात्रिवृत् एतयोर्द्विगुणा मात्रा देया । उक्तं च,—"घृते तैले च युक्ते यद् द्रव्यं तु पुनरुच्यते । तद्दातव्यमिहाचार्यैर्भागतो द्विगुणं मतम् ॥" ७—१४ ॥

चित्रकातिविषापाठादन्तीबिल्ववचामिषैः ॥
सरलांशुमतीरास्नानीलिनीचतुरङ्गुलैः ॥ १५ ॥
चव्याजमोदकाकोलीमेदायुग्मसुरद्रुमैः ॥
जीवकर्षभवर्षाभूवस्तगन्धशताह्वयैः ॥ १६ ॥
रेण्वश्वगन्धामञ्जिष्ठाशटीपुष्करतस्करैः ॥
सक्षीरं विपचेत्तैलं मारुतामयनाशनम् ॥ १७ ॥

गृध्रसीखञ्जकुब्जाढ्यमूत्रोदावर्तरोगिणाम् ॥
शस्यतेऽल्पबलाग्नीनां बस्तावाशु नियोजितम् ॥१८॥
भूतिकैरण्डवर्षाभूरास्नावृषकरोहिषैः ॥
दशमूलसहाभार्गीषड्ग्रन्थामरदारुभिः ॥ १९ ॥
बलानागबलामूर्वावाजिगन्धामृताह्वयैः ॥
सहाचरवरीविश्वाकाकनासाविदारिभिः ॥ २० ॥
यवमाषातसीकोलकुलत्थैः क्वथितैः शृतम् ॥
जीवनीयप्रतीवापं तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ २१ ॥
जङ्घोरुत्रिकपार्श्वांसबाहुमन्याशिरःस्थितान् ॥
हन्याद्वातविकारांस्तु बस्तियोगैर्निषेवितम् ॥ २२ ॥
जीवन्त्यतिबलामेदाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥
ऋषभातिविषाकृष्णाकाकनासावचामरैः ॥ २३ ॥
रास्नामदनयष्ट्याह्वसरलाभीरुचन्दनैः ॥
स्वयङ्गुप्ताशठीशृङ्गीकलसीसारिवाह्वयैः ॥ २४ ॥
पिष्टैस्तैलघृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन तु ॥
तच्चानुवासने देयं शुक्राग्निबलवर्धनम् ॥ २५ ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ॥
नस्ये पाने च संयुक्तमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ २६ ॥

आमिषं गुग्गुलुः । सुरद्रुमः देवदारुः । तस्करः चौरकः । भूतिकं कत्तृणापरपर्यायम् । गुडूची हरीतकी चेत्यमृताद्वयम् । सहाचरः शैलेयः । काकनासा वायसफला ॥ १८—२६ ॥

मधुकोशीरकाश्मर्यकटुकोत्पलचन्दनैः ॥
श्यामापद्मकजीमूतशक्राह्वातिविषाम्बुभिः ॥ २७ ॥
तैलपादं पचेत् सर्पिः पयसाऽष्टगुणेन च ॥
न्यग्रोधादिगणक्वाथयुक्तं बस्तिषु योजितम् ॥ २८ ॥
दाहासृग्दरवीसर्पवातशोणितविद्रधीन् ॥
पित्तरक्तज्वराद्यांश्च हन्यात् पित्तकृतान् गदान् २९
मृणालोत्पलशालूकसारिवाद्वयकेशरैः ॥
चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मबीजकसेरुकैः ॥ ३० ॥
पटोलकटुकारक्तागुन्द्रापर्पटवासकैः ॥
पिष्टैस्तैलमिदं पक्वं तृणमूलरसेन च ॥ ३१ ॥
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं बस्तिकर्मणि योजितम् ॥
नस्येऽभ्यञ्जनपाने वा हन्यात् पित्तगदान् बहून् ३२

श्यामा प्रियङ्गुः । जीमूतः मुस्तकः । तैलस्य पादः चतुर्थांशो यस्मिन् सर्पिषि तत्तैलपादम् । रक्ता मञ्जिष्ठा, गुन्द्रा पट्टेरकभेदः । तृणमूलं कुशादितृणपञ्चमूलम् ॥ २७—३२ ॥

त्रिफलातिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः ॥
निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाह्वयैः ॥ ३३ ॥
गुडूचीन्द्रसुराकृष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः ॥
तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसाप्लुतम् ॥ ३४ ॥
पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यबस्तिषु योजितम् ॥
स्थूलतालस्यकण्ड्वादीन् जयेत्कफकृतात् गदान् ३५
पाठाजमोदाशार्ङ्गेष्टापिप्पलीद्वयनागरैः ॥
सरलागुरुकालीयभार्गीचव्यामरद्रुमैः ॥ ३६ ॥
मरिचैलाभयाकट्वीशठीग्रन्थिककट्फलैः ॥
तैलमेरण्डतैलं वा पक्वमेभिः समायुतम् ॥ ३७ ॥
वल्लीकण्टकमूलाभ्यां क्वाथेन द्विगुणेन च ॥
हन्यादन्वासनैर्दत्तं सर्वान् कफकृतान् गदान् ॥३८॥
विडङ्गोदीच्यसिन्धूत्थशठीपुष्करचित्रकैः ॥
कट्फलातिविषाभार्गीवचाकुष्ठसुराह्वयैः ॥ ३९ ॥
मेदामदनयष्ट्याह्वश्यामानिचुलनागरैः ॥
शताह्वानीलिनीरास्नाकदलीवृषरेणुभिः ॥ ४० ॥
बिल्वाजमोदकृष्णाह्वादन्तीचव्यनराधिपैः ॥
तैलमेरण्डतैलं वा मुष्ककादिरसाप्लुतम् ॥ ४१ ॥
प्लीहोदावर्तवातासृग्गुल्मानाहकफामयान् ॥
प्रमेहशर्करार्शांसि हन्यादाश्वनुवासनात् ॥ ४२ ॥

इन्द्रसुरा इन्द्रवारुणी । श्यामा वृद्धदारुकः । निचुलः जलवेतसः । रेणुः पर्पटकः । मुष्ककादिरसेन क्वाथेन चतुर्गुणेन प्लुतं मिश्रितं । तिलतैलं एरण्डतैलं वेति तैलद्वयं कल्प्यते । विडङ्गादितैलं कफभूरिसंसर्गसन्निपातेषु पुनरित्येवं यथायथमभ्यूह्य योज्यमिति ज्ञेयम् । एतानि तैलानि सामान्यपरिभाषया साधनीयानीत्यर्थः ॥ ३३—४२ ॥

अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ॥
अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ ४३ ॥
रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीनप्यनुवासनान् ॥
दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत् ॥४४॥

पूर्वं विशुद्धदेहस्य स्नेहबस्तिं प्रदर्श्य क्वचिदशुद्धस्यापि दर्शयन्नाह—अशुद्धमित्यादि । केवलेन धातुक्षयहेतुना । रिक्ते हि शरीरे प्रायेण विवृतस्रोतोमुखमेव शरीरं तत्र शुद्ध्या पुनरतिधातुक्षयेण अतितरामेव वातरोगः स्यात्, तेनाशुद्धेऽपि तत्र स्नेहबस्तिरिति । अहोरात्रस्य कालेषु पूर्वाह्णादिषु, जीर्णान्नं भोजयित्वा अनुवासयेत् । द्वौ त्रीन् वारानुनुवासनं दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अस्निग्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ॥
स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ४५ ॥

किञ्चित् अस्निग्धोऽपि यथाऽऽस्थापनविशेषेण स्थापनीयः तथा दर्शयन्नाह—अस्निग्धमपीत्यादि ।—अस्निग्धं ईषत्स्निग्धं, नञ् ईषदर्थे । स्नेहप्रगाढैः स्नेहबहुलैः ॥ ४५ ॥

अथ सम्यङ्निरूढं तु वातादिष्वनुवासयेत् ॥
बिल्वयष्ट्याह्वमदनफलतैलैर्यथाक्रमम् ॥ ४६ ॥

निरूहस्य पश्चान्निर्दिशन्नाह—अथेत्यादि । केचित्तु बिल्वमूलादीनां कल्कैरिति पठन्ति ॥ ४६ ॥

रात्रौ बस्तिं न दद्यात्तु दोषोत्क्लेशो हि रात्रिजः ॥
स्नेहो वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥४७ ॥

रात्रौ बस्तिदाननिषेधमाह—रात्राविल्यादि । दोषोत्क्लेश इति यस्माद्रात्रौ दारुणकालशैत्यात् स्रोतोमुखसंवृतत्वेन दोषधातुमलेषु विक्लेदनलक्षण उत्क्लेशो भवति । अन्यत्राप्युक्तम्,—"अविशुद्धे तु हृदये निशि क्लिन्नेषु धातुषु । विदग्धैस्तैः रसस्रोतःसूपलिप्तेषु देहिनाम्"—इत्यादि ॥ ४७ ॥

अह्नि स्थानस्थिते दोषे वह्नौ चान्नरसान्विते ॥
स्फुटस्रोतोमुखे देहे स्नेहौजः परिसर्पति ॥ ४८ ॥

दिवा बस्तिप्रदानगुणं सकारणं निर्दिशन्नाह—अह्नीत्यादि । अह्नि दिवा । विवृतस्रोतोमुखे शरीरे, तथा स्थानस्थिते दोषे, तथा निर्दोषपरिपक्वान्नरसेन अग्निसंवृद्धौ स्नेहवीर्यं शरीरं परिसर्पति अनुक्रामति ॥ ४८ ॥

पित्तेऽधिके कफे क्षीणे रुक्षे वातरुगर्दिते ॥
नरे रात्रौ च दातव्यं काले चोष्णेऽनुवासनम् ॥४९॥
उष्णे पित्ताधिके वापि दिवा दाहादयो गदाः ॥
संभवन्ति यतस्तस्मात् प्रदोषे योजयेद्भिषक् ॥५०॥

रात्रावप्युद्दिशन्नाह—पित्ते इत्यादि । रात्रिशब्दोऽत्र प्रथमप्रहरवाचकः, प्रदोषे योजयेद्भिषगिति वक्ष्यमाणवचनात् । प्रदोषशब्दः सन्ध्याहारविषयवृत्तिः ॥ ४९—५० ॥

शीते वसन्ते च दिवा ग्रीष्मे प्रावृड्घनात्यये ॥
स्नेह्यो दिनान्ते पानोक्तान् दोषान् परिजिहीर्षता ५१

प्राप्तकालनियमं प्रकटयन्नाह—शीत इत्यादि । परिजिहीर्षता परिहर्तुमिच्छता ॥ ५१ ॥

अहोरात्रेषु कालेषु सर्वेष्वेवानिलाधिकम् ॥
तीव्रायां रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥५२॥

अहोरात्रेष्वित्यादि । कालेषु सर्वेष्विति तत्तत्कालविरुद्धकृत्रिमगुणोपधानं कृत्वैवेति शेषः । प्रागशुद्धस्य केवलवातपीडितस्य सर्वेष्वपि अहोरात्रावयवेषु अनुवासनमभिहितं, इह तु शुद्धस्येति न पौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥

नचाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ॥
शुद्धत्वाच्छून्यकोष्ठस्य स्नेह ऊर्ध्वमथोत्पतेत् ॥ ५३ ॥

अभुक्तवतः प्रतिषेधमाह—नचेत्यादि । स्नेह ऊर्ध्वं समुत्क्षिपेदिति पाठे सम्यगूर्द्ध्वं गच्छेत् । ततश्चातिपीडितवत् व्याप्तः स्यात् । शुद्धत्वादित्यत्र सूक्ष्मत्वादिति पठित्वा गयदासः सूक्ष्ममार्गानुसरणशीलत्वात्तस्येति व्याख्यानयति ॥ ५३ ॥

सदाऽनुवासयेच्चापि भोजयित्वार्द्रपाणिनम् ॥
ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात् स्नेहः प्रयोजितः ॥५४॥
न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥
मदं मूर्च्छां च जनयेद् द्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥५५॥
रुक्षं भुक्तवतो ह्यन्नं बलं वर्णं च हापयेत् ॥
युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ ५६ ॥
यूषक्षीररसैस्तस्माद्यथाव्याधिमवेक्ष्य वा ॥
यथोचितात् पादहीनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥५७॥

भोजनोत्तरकालमेवानुवासनमविलम्बितमाह—सदेत्यादि । हापयेदित्यत्र स्नेहःप्रयोजित इति सम्बध्यते । युक्तस्नेहं अल्पस्नेहम् । यथाव्याधि व्याधीनां गतिक्रमेण, रोगानुसारेणेति यावत् । अत्र यूषः मुद्गयूषः स च रूक्षो ग्राह्यः, क्षीरं गव्यं, रसः मांसरसः, तैर्यथासंख्यं कफपित्तवातप्रत्यनीकैर्भोजयित्वा, यथोचितात् पादहीनमिति प्राक् संशुद्धस्य कृतसंसर्जनस्य उचितात् भक्तात् पादहीनमुत्तममध्यममन्दाग्निविशेषेण पादेन पादाभ्यां पादैर्वा हीनमिति ज्ञेयं, "अर्धहीनं त्रिभागं वा भोजयित्वाऽनुवासयेत्" इति मुनिना प्रोक्तत्वात् ॥ ५४—५७ ॥

अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ॥
भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ॥ ५८ ॥
विसर्ज्य च शकृन्मूत्रं योजयेत् स्नेहबस्तिना ॥
प्रणिधानविधानं तु निरूहे च प्रवक्ष्यते ॥ ५९ ॥

अनुवासनविधिं दर्शयन्नाह—अथानुवास्यमित्यादि॥५८—५९॥

ततः प्रणिहितस्नेह उत्तानो वाक्शतं भवेत् ॥
प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं विसर्पति ॥ ६० ॥
ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः ॥
स्फिचोश्चैनं ततः शय्यां त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः ॥
एवं प्रणिहिते बस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥
स्वास्तीर्णे शयने काममासीताचारिके रतः ॥ ६२ ॥

प्रणिहितस्नेहस्य पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—तत इत्यादि । आतुरस्य करणीयमभिधाय वैद्यस्य करणीयं निर्दिशन्नाह—ताडयेदित्यादि । तलयोः हस्तपादतलयोः शनैः शनैस्त्रीन् त्रीन् वारान् हन्यात्स्नेहशीघ्रागमननिषेधार्थं, स्फिजोश्चैनमिति ताडयेदिति संबन्धः । स्फिचोश्चेति चकारोऽभिन्नक्रमे, तेन ताडयेच्चेत्यत्र द्रष्टव्यः । अतस्तलयोर्गृहीतत्वात् कूर्परे जानुनी चोत्क्षिपेदित्युक्तो वृद्धवैद्यव्यवहारः शुद्धो भवति । शय्यामुत्क्षिपेदिति काष्ठफलकादिकृतां सहातुरेणोर्ध्वं नयेदित्यर्थः । शय्यास्थमातुरं स्फिग्देश इत्यन्ये । आसीताचारिके रत इति क्रोधादीन् वर्जयेदित्यर्थः ॥ ६०—६२ ॥

स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च योजितः ॥
देयः सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥६३॥
यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्वक्षमाव्रजेत् ।
अत्यौष्ण्यादतितैक्ष्ण्याद्वा वायुना वा प्रपीडितः ६४
सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा सभेषजः ।
तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ६५
विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहहीनोऽनुवासनः ॥
दाहक्लमप्रवाहार्तिकरश्चात्यनुवासनः ॥ ६६ ॥
सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ॥
ओषचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥६७॥
जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ॥

लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि॥६८॥
प्रातरुष्णोदकं देयं धान्यनागरसाधितम् ॥
तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ॥ ६९ ॥

सर्वस्नेहबस्तिद्रव्यपूर्वकर्म निर्दिशन्नाह—स इत्यादि । स स्नेहः पुनः पक्वोऽपि सैन्धवशतपुष्पासमन्वितो देयः । मध्यमवयस्कमाश्रित्य चूर्णस्य मात्रामाह, "चूर्णमाषः पले स्नेहे सिन्धुजन्म शताह्वयोः" इति । तस्यानुवासनस्नेहस्य प्रणिधानमात्रप्रत्यावृत्त्याऽस्य निदानपरिहारार्थं हेतुं प्रतिकरणीयं च दर्शयन्नाह—यस्येत्यादि ॥ ६३—६९ ॥

स्नेहबस्तिक्रमेष्वेवं विधिमाहुर्मनीषिणः ॥

इदानीं शल्यतन्त्रस्य कर्ता सुश्रुताचार्यः चिकित्सितकार्यप्रधानस्य बस्तेरुक्तविधकायचिकित्सितमनुमतमिति दर्शयन्नाह—स्नेहेत्यादि । मनीषिणः स्नेहबस्तिक्रमविदः कायचिकित्सका इत्यर्थः॥

अनेन विधिना षड् वा सप्त वाष्टौ नवैव वा ॥७०॥
विधेया बस्तयस्तेषामन्तरा तु निरूहणम् ॥

तस्मिन्नेव क्रमबस्तिरित्युपदिशन्नाह—अनेनेत्यादि । षड् वेत्यादि संख्याविकल्पापेक्षया स्नेहस्वेदावधिकृत्य संसर्जनविधानेनोपबृंहितबलाय अन्तरा निरूहणं दद्याद् दोषसञ्चयसाधनाय । तथाच चरकः,—"त्रीन् पञ्च वाहुश्चतुरोऽथ षड् वा वाताधिकानामनुवासनीयान् । स्नेहान् प्रदत्त्वाशु भिषग् विदध्यात् स्रोतोविशुध्यर्थमतो निरूहान्–" इति ॥ ७० ॥—

दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेद्बस्तिवङ्क्षणौ ॥ ७१ ॥
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ॥
जनयेद्बलवर्णौ च तृतीयस्तु प्रयोजितः ॥ ७२ ॥
रसं चतुर्थो रक्तं तु पञ्चमः स्नेहयेत्तथा ॥
षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च ॥ ७३ ॥
अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानं च यथाक्रमम् ॥
एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ७४

इदानीं स्नेहबस्तेः प्रथमादिदानेन कार्यं निर्दिशन्नाह—दत्त इत्यादि । बस्तिवङ्क्षणावित्युपलक्षणमधःकायस्य । मूर्धस्थमनिलं जयेदिति व्याख्यानयति । एवमनेन क्रमेण । शुक्रगतान् दोषान् व्याधिसमुद्देशीयोक्तान् । बस्त्यादिदेशरसादिधातुस्नेहनमाश्रित्य दत्ते स्नेहबस्तौ प्रथमादिदानमभिहितम् । दोषसमाश्रितस्नेहदानं तन्त्रान्तरात् ज्ञेयम्,—"एकं त्रीन्वा बलासे तु स्नेहबस्तिं प्रकल्पयेत् । पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले–"इति ॥ ७१—७४ ॥

अष्टादशाष्टादशकान् बस्तीनां यो निसेवते ॥
यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥ ७५ ॥
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवैस्तुल्योऽमरप्रभः ॥
वीतपाप्मा श्रुतिधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ७६ ॥

एवमेतैरष्टादशभिः स्नेहबस्तिभिर्धातुगतदोषहरणमभिधाय पुनः पुनरभ्यस्तैरेतैरेव विशिष्टं रसायनफलं दर्शयन्नाह—अष्टादशेत्यादि । यथोक्तेनेति इह चानन्तरातिक्रान्तेन । परिहारक्रमेणेति आतुरोपद्रवे वक्ष्यमाणेन । कुञ्जरबल इति उपचयशक्तिलक्षणबलयुक्तः । अश्वस्य जवैस्तुल्य इति गज इवोपचितधातुरपि क्रियाविशेषप्रभावात् तुरङ्गवत्तरस्वी । अमरवद् प्रकर्षेण भातीत्यमरप्रभोऽत्यद्भुतवर्णाद्युपेत इत्यर्थः । वीतपाप्मा क्रियाविशेषप्रभावादेव गतप्राक्तनजन्मकृतसकलकल्मषः । श्रुतिधर इति चित्तस्य शक्त्युत्कर्षयुक्तः । सहस्रायुरिति शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगोत्कर्षः । यद्यप्यत्र स्नेहबस्तीनामष्टादशकं अन्तरा तु निरूहणमिति पूर्ववाक्यादनियतनिरूहान्वितोऽभिहितस्तथापि तन्त्रान्तरदर्शनान्नियतद्वादशयापनाख्यनिरूहोपेतो ज्ञेयः । तादृशस्य च तन्त्रान्तरे कर्म इति संज्ञा । तथाहि,—"त्रिंशन्मता कर्मसु बस्तयो हि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः । सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक् स्नेह एकः परतस्तु पञ्च" इति; ततश्च "अष्टादशाष्टादशकान् बस्तीनां यो निषेवते"–इत्यनेन कर्मबस्तीन् अष्टादशवारान् यो निषेवते इत्यर्थो गम्यते । तथा श्रीवाग्भटेनापि कर्मकालयोगबस्तयोऽभिहिताः । तथाच,—"प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि वा । सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥ कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा । षट्पञ्च बस्त्यन्तरिताः, योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ"—इति । यापनबस्तिविषयोऽयं ग्रन्थः, निरूहा एव यापनबस्तयः; अत एवैकान्तरिताः स्नेहा यापनबस्तयो हिनातिस्निग्धरूक्षा नपुंसकबस्तय इत्युच्यन्ते । कर्मकालयोगसंज्ञया यथासंख्यं वातपित्तकफहरो बस्तिप्रयोगो ज्ञेयः । गयदासस्तु बलवद्ग्रिग्रहादिजनितोपचयपूर्वकवातादिदोषप्रकोपे बलीयसि त्रिंशद्बस्तयः, स्वस्थे पुनः कालिकप्रभावजनितवातादिप्रकोपे मध्यबले पञ्चदश, कालेनाप्यकृतदोषकोपस्य स्वस्थस्यापूर्ववृष्यत्वादिलाभार्थमष्टौ ॥७५॥७६॥

स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥
स्नेहादग्निबधोत्क्लेशौ निरूहात् पवनाद्भयम् ॥७७॥
तस्मान्निरूढोऽनुवास्यो निरूह्यश्चानुवासितः ॥
नैवं पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥७८॥
रूक्षाय बहुवाताय स्नेहबस्तिं दिने दिने ॥
दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्याबाधभयात् त्र्यहात् ७९

द्वयोरेकस्यातिशीलननिषेधाय दोषं दर्शयन्नाह—स्नेहबस्तिमित्यादि ॥ ७७—७९ ॥

स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां सर्वकालमनत्ययः ॥
तथा निरूहः स्निग्धानां स्वल्पमात्रः प्रशस्यते ॥८०॥

अभ्यासेऽपि स्नेहबस्तिर्यथा निरापदस्तत्तथोपदिशन्नाह—स्नेहोऽल्पमात्र इत्यादि । अर्धहीनता चतुर्भागावशिष्टता वाल्पशब्दार्थः; तेन षट्पलप्रमाणः त्रिपलप्रमाणो वा स्नेहबस्तिर्दीर्घकालमभ्यस्तो रूक्षाणां निरत्ययः । तथा निरूहो दीर्घका

स्निग्धानामल्पमात्र एव पादहीनस्त्रिभागहीनो वा शस्यते, अनल्पबलत्वादित्यर्थः ॥ ८० ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्यापदः स्नेहबस्तिजाः ॥
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥ ८१ ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ॥
कुर्वन्त्युपद्रवान् स्नेहः स चापि न निवर्तते ॥ ८२ ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ॥
जृम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥ ८३ ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ॥
दाहस्तृष्णा ज्वरः स्वेदो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥ ८४ ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ॥
गौरवं छर्दिरुच्छ्वासः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ८५

स्नेहबस्तिव्यापच्चिकित्सितलक्षणमाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि। दोषाभिभूतस्नेहव्यापदसामान्यां संप्राप्तिमुद्दिशन्नाह—बलवन्त इत्यादि। न निवर्तते न निर्गच्छतीत्यर्थः ॥ ८१—८५ ॥

तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे बस्तिं निधापयेत् ॥
यथास्वं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ॥ ८६ ॥

तत्र प्रतीकारमाह—तत्र दोषाभिभूते इत्यादि। बस्तिमित्यादि मारुतादिहरकषायैः तथा संशोधनद्रव्यैश्च कृतं निरूहं दद्यात्। यानि च दोषशमनानि तानि च यथायथमुपयोज्यानि ॥ ८६ ॥

अत्याशितेऽन्नाभिभवात् स्नेहो नैति यदा तदा ॥
गुरुरामाशयः शूलं वायोश्चाप्रतिसंचरः ॥ ८७ ॥
हृत्पीडा मुखवैरस्यं श्वासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ॥
तत्रापतर्पणस्यान्ते दीपनो विधिरिष्यते ॥ ८८ ॥

अत्याशितेत्यादि ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ॥
तदाऽङ्गसदनाध्मानौ श्वासः शूलं च जायते ॥ ८९ ॥
पक्वाशयगुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरूहणम् ॥
अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धं चाप्यनुवासनम् ॥ ९० ॥
शुद्धस्य दूरानुसृते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ॥
गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥ ९१ ॥
स्नेहगन्धि मुखं तत्र कासश्वासावरोचकः ॥
अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनं तथा ॥ ९२ ॥

अशुद्धस्येत्यकृतविरेचननिरूहस्य। शुद्धस्य दूरानुसृते उदरानुसृते। उपलेपो मलवृद्धिः। अवसादनं ग्लानिः। अतिपीडितवत्तत्र सिद्धिः साधनं चिकित्सितमित्यर्थः। तत् पुनर्गलावपीडादिशीतसेकान्तं, तथा आस्थापनमवस्थायां स्नेहाऽपकर्षकरशोधनद्रव्यकषायगोमूत्रावापम् ॥ ८९—९२ ॥

अस्विन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः संप्रयोजितः ॥
शीतो मृदुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥ ९३ ॥
विबन्धगौरवाध्मानशूलाः पक्वाशयं प्रति ॥
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ॥ ९४ ॥

अस्विन्नस्येत्यादि। तीक्ष्णं यथादोषप्रत्यनीकं आस्थापनं अनुवासनं च शीघ्रं प्रयोक्तव्यम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

अल्पं भुक्तवतोऽल्पो हि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ॥
दत्तो नैति क्लमोत्क्लेशौ भृशं वाऽरतिमावहेत् ॥ ९५ ॥
तत्रैवास्थापनं कार्यं शोधनीयेन बस्तिना ॥
अन्वासनं च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ॥ ९६ ॥

अल्पमित्यादि। नैति न प्रत्यागच्छति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दूष्यति ॥
कुर्याद्बस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥ ९७ ॥

स्नेहस्त्वष्टाभिः कारणैः नातिवर्तत इति अनिवृत्तिर्व्यापदुक्ता, तत् कियतः कालादित्याह—अहोरात्रादित्यादि। अपिशब्दात् त्रिचतुरादियामनिवृत्तिस्तावन्न दूष्यत्येवाहोरात्रादपीत्यपि शब्दार्थः ॥ ९७ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहबस्तिरनिःसृतः ॥
सर्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

सर्वथाऽनिवृत्तोऽप्यवयवेन वा निरुपद्रवो न व्यापद्यते इति बोधयन्नाह—यस्येत्यादि। आवृतो रौक्ष्यादिति आभ्यां वा शब्दः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः। तेनावृतो वा रौक्ष्याद्वा स्नेहबस्तिरनिःसृत इति सम्बन्धनीयम्। तत्रावृतो दोषत्रयेण, अत्यशनेन, मलसंचयेन वेत्यर्थः। रौक्ष्यादित्यनेन अस्विन्नस्याल्पं भुक्तवतोऽल्पश्चेति त्रितयमपि गृहीतं, एषु त्रिष्वपि अतिरौक्ष्येण वायुरेव विधारयतीत्येवमष्टौ व्यापदो गृहीताः। उपेक्ष्यः उपेक्षणीयः, तदाऽऽकृष्यां यत्नं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

अनायान्तं त्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधनैर्जयेत् ॥

अनायान्तमित्यादि। सोपद्रवं स्नेहमहोरात्रादनागच्छन्तं जयेत् निर्हरेत् शोधनैरेव बस्तिभिः ॥—

स्नेहबस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ९९ ॥

स्नेहबस्तावनायाते इत्यादि। अनायते सोपद्रवस्नेहे निरूहबस्तिरेव शोधनार्थं दीयते नेतर इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः

उक्तं हि नियमयन्नाह—इत्युक्ता व्यापद इत्यादि। सर्वा व्यापदः सलक्षणचिकित्सिता इत्यनेन याः प्रागुद्दिष्टास्ता अशेषा इत्यर्थः ॥—

बस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १०० ॥
चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलसम्मितम् ॥
मालतीपुष्पवृन्ताग्रं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ॥ १०१ ॥

उत्तरबस्तेरिदानीमवसरः—बस्तेरुत्तरसंज्ञस्येत्यादि। नेत्रस्य प्राक् प्रमाणमाह—चतुर्दशेत्यादि। तत्र नेत्रं पुंसां चतुर्द-

शाङ्गुलं जातीपुष्पवृन्तसदृशाग्रं सर्षपच्छिद्रं मध्यसन्निविष्टकर्णिकं सुवर्णादिमयं मूले द्विकर्णिकं च। तन्त्रान्तरे—"तत् सौवर्णं राजतं वा श्लक्ष्णं गोपुच्छवत्समम् । अश्मन्तकुन्दसुमनःपुष्पवृन्ताग्रमण्डलम् ॥ सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं मूले मध्ये सुकर्णिकम्। चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता" इति। सप्ताङ्गुलं च परमं प्रणिधानम् । तथाच क्षारपाणिः,—"अङ्गुलान्यथ चत्वारि पञ्च षट् सप्त वा तथा। सप्ताङ्गुलं परं नेत्रं प्रणिधेयं भिषग्विदा ॥ हिंस्याद्बस्तिं नरं चेह प्रमाणादधिकं ततः" इति ॥ १०० ॥ १०१ ॥

स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्चश्चात्र कीर्तितः ॥
पञ्चविंशादधो मात्रां विदध्याद्बुद्धिकल्पिताम् १०२

नेत्रमानमभिधाय स्नैहिकनैरूहिकभेदाभ्यां द्विविधे उत्तरबस्तौ वक्तव्ये स्नैहिकस्य प्राक् प्रयोज्यत्वात् स्नेहमानाह—स्नेहप्रमाणमित्यादि। अत्रेति सुश्रुतमते। प्रकुञ्चः पलं, चरकाचार्यः पुनरर्धपलम् । पञ्चविंशादधो मात्रां विदध्यात् बुद्धिकल्पितामिति अयमर्थः—सांवत्सरिकबालकस्य स्नेहनस्य पञ्चविंशतितममंशमारभ्य द्विवत्सरिकादौ प्रतिवत्सरं पञ्चविंशतितमस्यांशस्य वृद्धिः स्यात् यावत् पञ्चविंशतिवर्षस्य पलम् । इति पुरुषाणां नेत्रादिमानमुक्तमिति ॥ १०२ ॥

निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुले ॥
मूत्रस्रोतः परीणाहं मुद्गवाहि दशाङ्गुलम् ॥ १०३॥
मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥

इदानीं पुरुषनेत्रेऽनुक्तं कर्णिकानिवेशस्थानं, तथा स्त्रीणां नेत्रकर्णिकास्थानपरिमाणमाह—निविष्टकर्णिकं मध्ये इति पुरुषस्येति वाक्यशेषः। नारीणां चतुरङ्गुले इति निविष्टकर्णिकमित्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। मूत्रस्रोतः परिणाहं स्थौल्यं, मुद्गवाहीति अन्तश्छिद्रमानम्। मेढ्रायामसममिति अपत्यमार्गे पुरुषेन्द्रियस्थूलनेत्रं केचित् ॥ १०३ ॥—

तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ॥ १०४ ॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् ॥
विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥१०५॥

नेत्रमानमभिधाय मार्गभेदेन प्रणिधानमाह—तासामित्यादि। तासां प्रसूतानामप्रसूतानां च प्राप्तगर्भग्रहणकालानां गर्भाशयशोधनार्थं अपत्यमार्गे चतुरङ्गुलं निदध्यात्; मूत्रकृच्छ्रादिविकारे च तासामुभयरूपाणामपि मूत्रवर्त्मनि द्व्यङ्गुलं निदध्यात् ॥ १०४—१०५ ॥

स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलसम्मितम् ॥
देयं प्रमाणं परममर्वाग् बुद्धिविकल्पितम् ॥१०६॥

स्त्रीणामुत्तरबस्तिस्नेहमानमाह—स्नेहस्येत्यादि। रोगे मध्यबले, हीनबलरोगे तु सर्वास्वपि वयोऽवस्थासूत्तमप्रमाणादर्वाक् मध्यं हीनं च बुद्ध्या विकल्पितं मानं ज्ञेयम्। गर्भाशयशोधनार्थं च स्नेहमात्राद्वैगुण्यमग्रे वक्ष्यति ॥ १०६ ॥

औरभ्रः शौकरो वापि बस्तिराजश्च पूजितः ॥
तदलाभे प्रयुञ्जीत गलचर्म तु पक्षिणाम् ॥ १०७ ॥
तस्यालाभे दृतेः पादो मृदुचर्म ततोऽपि वा ॥

औरभ्रः मेषस्य, शौकरः वन्यशूकरस्य, आजः छागस्य, बस्तिः पूजितः ॥ १०७ ॥—

अथातुरमुपस्निग्धं सुस्विन्नं प्रथिताशयम् ॥ १०८ ॥
यवागूं सघृतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम् ॥
निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ॥ १०९ ॥
स्वभ्यक्तबस्तिमूर्धानं तैलेनोष्णेन मानवम् ॥
ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितम् ॥११०॥
पूर्वं शलाकयान्विष्य ततो नेत्रमनन्तरम् ॥
शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं विदध्यादङ्गुलानि षट् ॥ १११॥
ततोऽवपीडयेद्बस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ॥
ततः प्रत्यागतस्नेहमपराह्णे विचक्षणः ॥ ११२ ॥
भोजयेत् पयसा मात्रां यूषेणाथ रसेन वा ॥

प्रणिधानमाह—अथातुरमित्यादि। स्नैहिकस्योत्तरबस्तेः सघृतक्षीरयवागूभोजनं पूर्वकर्म, पयोयूषरसैरपराह्णभोजनं पश्चात्कर्म। पूर्वाह्णे चोत्तरबस्तिप्रणिधानम् । प्रशिथिलाशयमिति वातमूत्रपुरीषनिर्गमेन। स्थानाश्रये सावष्टम्भके, समं यथा स्यादेवं निषण्णम्। स्वभ्यक्तेत्यादि स्वभ्यक्तः बस्तेः मूत्राधारस्य मूर्धा उपरितनभागो यस्य तं तथा। अङ्गुलानि षडिति मध्यमप्रमाणमेढ्रस्य मध्यमं प्रणिधानमानमवेक्ष्य। पयोयूषरसैर्भोजनं कफपित्तवातापेक्षया ॥ १०८ ॥ ११२ ॥—

अनेन विधिना दद्याद्बस्तींस्त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥११३॥

अनेन विधिनेति अनन्तरोक्तेन। बस्तींस्त्रींश्चतुरोऽपि वेति अयमर्थः—प्राग्दत्तस्नेहप्रत्यागमने कालान्तरितस्तदहरेव त्रिश्चतुरो वा मात्रामवधार्य स्नेहो देयः, एवं त्रीणि दिनानि स्नैहिकवत् उत्तरबस्तिं दत्त्वा त्र्यहमेव विश्रम्य पुनस्त्र्यहं दद्यात् आव्याधिनिवृत्तेः । तथाच वाग्भटः,—"बस्तींस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत्। त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्र्यहम्"—इति ॥ ११३ ॥

ऊर्ध्वजान्वै स्त्रियै दद्यादुत्तानायै विचक्षणः ॥
सम्यक्प्रपीडयेद्योनिं दद्यात् सुमृदुपीडितम् ॥११४
त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद् योनिमुखं प्रति ॥

स्त्रीणामुत्तरबस्तिप्रणिधानविशेषमाह—ऊर्ध्वेत्यादि। 'विचक्षणः' इत्यत्र केचित् 'समाहित' इति पठन्ति; कामसङ्कल्परहितेनावलितचित्तप्रकृतिनेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु ॥ ११५ ॥

कार्यविशेषे द्विगुणस्नेहेन स्नेहप्रकारमाह—गर्भाशयेत्यादि। दद्यादिति शेषः। त्रिकर्णिकेन नेत्रेणेत्यनेन अत्रापि बस्तिनिबन्धनं कर्णिकाद्वयमिति सूच्यति। स्नेहेन द्विगुणेन तु पूर्वोक्तवदत्राङ्गुलीमूलसंमितप्रसृत्यपेक्षया द्विगुणेनेति ज्ञेयम् ॥ ११५॥

क्वाथप्रमाणं प्रसृतं, स्त्रिया द्विप्रसृतं भवेत् ॥
कन्येतरस्याः, कन्यास्तु तद्वस्तिप्रमाणकम् ॥ ११६ ॥

स्नैहिकोत्तरबस्तेः प्रमाणं निर्दिश्यावसरप्राप्तनिरूहोत्तरबस्तिप्रमाणमाह—क्वाथप्रमाणमित्यादि । क्वाथप्रमाणं प्रसृतमिति पुरुषस्येति शेषः, तेनातुरपुरुषस्य यथावयः स्वहस्तसंमितं प्रसृतं मात्राप्रमाणम् । कन्येतरस्याः अप्रसूताया प्रसूताया वा गर्भग्रहणायोग्यायाः, कन्यायाः अप्राप्तद्वादशवर्षायाः । तद्वदिति पुरुषवत् यथावयः स्वहस्तसंमितं प्रसृतं प्रमाणं, बस्तिशोधनार्थं विहितत्वादिति ॥ ११६ ॥

अप्रत्यागच्छति भिषग् बस्तावुत्तरसंज्ञिते ॥
भूयो बस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं शोधनैर्गणैः ॥११७॥
गुदे वर्तिं निदध्याद्वा शोधनद्रव्यसंभृताम् ॥
प्रवेशयेद्वा मतिमान् बस्तिद्वारमथैषणीम् ॥ ११८ ॥
पीडयेद्वाऽप्यधोनाभेर्बलेनोत्तरमुष्टिना ॥
आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः स्वरसेषु च ॥११९॥
कुर्याद्गोमूत्रपिष्टेषु वर्तीर्वापि ससैन्धवाः ॥
मुद्गैलासर्षपसमाः प्रविभज्य वयांसि तु ॥ १२० ॥
बस्तेरागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया ॥
आगारधूमबृहतीपिप्पलीफलसैन्धवैः ॥ १२१ ॥
कृता वा शुक्तगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥
अनुवासनसिद्धिं च वीक्ष्य कर्म प्रयोजयेत् ॥१२२॥
शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना ॥
दह्यमाने तदा बस्तौ दद्याद्बस्तिं विचक्षणः ॥
क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च ॥ १२३ ॥

अनागच्छति स्नेहे प्रत्यागमनोपायमाह—अप्रत्यागच्छतीति । अत्र गयदासः स्नैहिकस्योत्तरबस्तिदर्शनात् मात्राशतादूर्ध्वं प्रत्यागमनकालं वर्णयति । तथाहि भालुकिः,—"बस्तिर्मात्राशतादूर्ध्वमुस्तायेन मटेत्तथा(?)। अनागच्छति वर्तिं च मेढ्रनाले प्रदापयेत्—" इति। दृढबलस्तु प्रत्यागमनमनुवासनबस्तेरिति मन्यते । तथा च तद्वाक्यम्,—"प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं चैव दापयेत् । अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीव्युषितस्य च"—इति । अनागच्छति स्नैहिके निरूहोत्तरबस्तिः; संशोधनैस्त्रिवृदादिभिर्बस्तिशोधनैश्च तृणपञ्चमूलादिगणद्रव्यैः क्वाथरूपैर्युक्तं बस्तिं प्रसृतिमात्रं मूत्रमार्गेण, स्त्रिया द्विप्रसृतिमात्रमपत्यमार्गेण स्नेहापकर्षणम् । शोधनद्रव्यसंभृतामिति विरेचनद्रव्यनिर्मिताम् । एषणीं शलाकाम् । अवशेषं बलेन सामर्थ्येन उत्तरमुष्टिना । पूर्वं सामान्येन गुदवर्तिमभिधाय गुदमूत्रमार्गयोर्भेदेन दर्शयन्नाह—आरग्वधेत्यादि । ता वर्तीः मूत्रमार्गे शलाकया निदध्यात् प्रवेशयेत् स्नेहापकर्षणार्थं, अपत्यमार्गे स्थूला वर्तिश्चतुरङ्गुला प्रणिधेया । प्रकारान्तरेण वर्तिमाह—आगारेत्यादि । फलं मदनफलम् । कृता वर्तिः मुद्गादिप्रमाणाः । शुक्तं चुक्रम् । अनुवासनचिकित्सावेक्षणमाह—अनुवासनसिद्धिमित्यादि । तथा च वाग्भटः,—"पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ।" तत्र, स्नेहप्रदानकुपिते तीक्ष्णोष्णनिरूहकुपिते वा पित्तेऽनुगच्छति दाहस्य निर्वापणार्थं शर्करामधुमिश्रेणेति त्रिष्वपि योगेषु योजनीयमिति ॥ ११७—१२३ ॥

शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां
पुष्पोद्रेकं तस्य नाशं च कष्टम् ॥
मूत्राघातान्मूत्रदोषान् प्रवृद्धान्
योनिव्याधिं संस्थितिं चापरायाः ॥१२४॥
शुक्रोत्सेकं शर्करामश्मरीं च
शूलं बस्तौ वङ्क्षणे मेहने च ॥
घोरानन्यान् बस्तिजांश्चापि रोगान्
हित्वा मेहानुत्तरो हन्ति बस्तिः ॥ १२५ ॥
सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ॥
बस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहबस्तिना ॥ १२६ ॥

इदानीमुत्तरबस्तेर्विषयं दर्शयन्नाह—शुक्रमित्यादि । कष्टं कष्टसाध्यम् । अपरा गर्भावरणशेषः यस्य 'उल्वण' इति लोके प्रसिद्धिः । अशेषबस्तिरोगपरिहारार्थमाह—बस्तिजांश्चापि रोगानिति । क्रमः चिकित्सितमित्यर्थः ॥ १२४—१२६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो निरूहक्रमचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

निरूहस्य क्रमः निरूहक्रमः अनुक्तसंविधानं, स एव चिकित्सितं व्याधिप्रतीकारः । निरूहोपक्रमचिकित्सितमिति केचित् पठन्ति । तन्मतेऽपि निरूहोपक्रमो निरूहारम्भ एव चिकित्सितमिति व्याख्यानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथानुवासितमास्थापयेत्; स्वभ्यक्तस्विन्नशरीरमुत्सृष्टबहिर्वेगमप्रवाते शुचौ वेश्मनि मध्याह्ने प्रततायां शय्यायामधः सुपरिग्रहायां श्रोणिप्रदेशव्यूढायामनुपधानायां वामपार्श्वशायिनमाकुञ्चितदक्षिणसक्थिमितरप्रसारितसक्थिं सुमनसं जीर्णान्नं वाग्यतं सुनिषण्णदेहं विदित्वा, ततो वामपादस्योपरि नेत्रं कृत्वेतरपादाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां कर्णिकामुपरि निष्पीड्य सव्यपाणिकनिष्ठिकानामिकाभ्यां बस्तेर्मुखार्धं सङ्कोच्य मध्यमप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैरर्धं तु विवृतास्यं कृत्वा बस्तावौषधं प्रक्षिप्य दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां चानुसिक्तमनायतमबुद्बुदमसङ्कुचितमवातमौषधासन्नमुपसंगृह्य पुनरितरेण गृहीत्वा दक्षिणेनावसिञ्चेत् ततः सूत्रेणैवौषधान्ते द्विस्त्रिर्वावेष्ट्य बध्नीयात्, अथ दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना

बस्तिं गृहीत्वा वामहस्तमध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्यां नेत्रमुपसंगृह्याङ्गुष्ठेन नेत्रद्वारं पिधाय घृताभ्यक्ताग्रनेत्रं घृताक्तगुदाय प्रयच्छेदनुपृष्ठवंशं सममुन्मुखमाकर्णिकं नेत्रं प्रणिधत्स्वेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

बस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ॥
एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ४ ॥

ततो नेत्रमपनीय त्रिंशन्मात्राः पीडनकालादुपेक्ष्योत्तिष्ठेत्यातुरं ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुत्कटुकं बस्त्यागमनार्थम् । निरूहप्रत्यागमनकालस्तु मुहूर्तो भवति ॥ ५ ॥

अनेन विधिना बस्तिं दद्याद्बस्तिविशारदः ॥
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः ॥ ६ ॥

निरूहप्रणयनं दर्शयन्नाह—अथानुवासितमित्यादि । अनुवासितं दत्तानुवासनं स्निग्धस्रोतोमार्गतया सुखमेव दोषनिर्हरणार्थमास्थापयेत् । निरूहस्येतिविधानमाह—स्वभ्यक्तमित्यादि । उत्सृष्टबहिर्वेगं त्यक्तविण्मूत्रादिकम् । प्रततायां विस्तीर्णायामिति । केचिदधः सुपरिगृहीतायां पादतलयोः शोभनप्रतिबाहकायां, श्रोणि कटिप्रदेशस्तेन व्यूढायां शोभनोन्नतायामिति व्याख्यानयन्ति । अनुपधानायां अनुपशीर्षकायाम् । सुनिषण्णदेहं अंशोन्नतं यथा स्यात्तथा विश्रान्तशरीरम् । सव्यपाणिः वामकरः। औषधं प्रक्षिप्य उपसंग्रहणेन क्रियाविशेषेण । अनुत्सिक्तं ऊर्ध्वक्षरणरहितं यथा भवति तथा सिक्तम् । अनायतमनतिदीर्घं अचिरात्प्रवृत्तम् । असङ्कुचितं वस्तुसञ्चारणक्षमम् । इतरेण वामकरेण गृहीत्वा, दक्षिणकरेणैत्रमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वावेष्ट्य बध्नीयात् । आकर्णिकं कर्णिकां मर्यादां कृत्वा । नेत्रं प्रणिधत्स्व प्रवेशयेति आतुरं प्रति भिषग् ब्रूयादिति सम्बन्धः । नेत्रप्रणिधानमभिधाय बस्तिपीडनविधिमाह—बस्तिमित्यादि । त्रिंशन्मात्रा इति मात्रामानो हि अग्निवेशेन व्याख्यातः "यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् । निमेषोन्मेषकालो वा सा मात्रा परिकीर्तिता"—इति । पराशरस्तु बस्तिकर्मणि मात्रासंख्यामाह,—"जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना । कृष्टनेत्रच्छटाशब्दशतं तिष्ठेदवेगवान्"—इति । तत्र पराशरेण क्रूरकोष्ठपुरुषमङ्गीकृत्य शतमभिहितं, शेषयोर्मध्यमृदुकोष्ठयोः सप्ततिस्त्रिंशदित्यस्यानुक्रममप्यूहनीयं स्यादित्येके मन्यन्ते । यतः सुश्रुताचार्येण मृदुकोष्ठपुरुषापेक्षया प्रोक्तः त्रिंशन्मात्रापीडनकालः । अथवा त्रिंशन्मात्रानन्तरं वैद्येनोत्तिष्ठेत्युक्ते सति आतुरस्योत्थाने आसनोत्कटुकभवनादिकालविलम्बेनैव मात्राशतं पूर्णं स्यादिति शास्त्रयोरविरोधः । मुहूर्तः घटिकाद्वयम् । मुहूर्तादप्रवृत्तमानं शोधनीयनिरूहैरेव क्षाराम्ललवणैर्हरेत् । चतुर्थं वा यथार्थत इति अर्थस्य प्रयोजनतोऽनतिक्रमतो यथार्थतः । एतदुक्तं भवति—यदा सुनिरूढलिङ्गप्राप्तो भवति तदा तत्र निर्हरणीयाभावान्निरूहणमप्रयोजनं देयं, असम्यग्दानेन क्रूरकोष्ठतया प्रभूतदेयत्वेन वा सुनिरूढमप्राप्तस्य निर्हरणीयो दोषोऽस्तीति । चतुर्थं वा यथार्हत इति पाठे निरूहसाध्यप्रयोजनानुरोधाच्चतुर्थमपि पृथक् निरूढलिङ्गार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३—६ ॥

सम्यङ्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते बस्तिं निवारयेत् ॥
अपि हीनक्रमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥ ७ ॥
विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः ॥

अमुमेवार्थं प्रकटयन्नाह—सम्यङ् निरूढलिङ्गे त्वित्यादि । केचिदुक्तमप्यत्र चतुर्थं शमनीयमस्तीति चतुर्थं बस्तिदानमाहुः अपरे तु पश्चाद्दाहनिर्वापणार्थं मधुरशीतैश्चतुर्थोऽपि बस्तिर्देयः इति वदन्ति । हीनक्रममिति अतियोगायोगव्यापदोः मध्ये अतियोगजा व्यापत् महात्ययं करोति ॥ ७ ॥—

यस्य स्याद्बस्तिरत्यल्पवेगो हीनमलानिलः ॥ ८ ॥
दुर्निरूढः स विज्ञेयो मूत्रार्त्यरुचिजाड्यवान् ॥

हीननिरूढलक्षणमाह—यस्येत्यादि । अल्पवेगः स्तोकवेगः जाड्यं अपटुता ॥ ८ ॥—

यान्येव प्राक्प्रयुक्तानि लिङ्गान्यतिविरेचिते ॥ ९ ॥
तान्येवातिनिरूढेऽपि विज्ञेयानि विपश्चिता ॥

अतिनिरूढलिङ्गमाह—यानीत्यादि । यान्येव प्राक् प्रयुक्तानि शूलगुदभ्रंशकफातियोगादीनि ॥ ९ ॥—

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ॥ १० ॥
लाघवं चोपजायेत सुनिरूढं तमादिशेत् ॥

सम्यङ् निरूढलिङ्गमाह । यस्येत्यादि ॥ १० ॥—

सुनिरूढं ततो जन्तुं स्नातवन्तं तु भोजयेत् ॥ ११ ॥
पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ॥
सर्वं वा जाङ्गलरसैर्भोजयेदविकारिभिः ॥ १२ ॥
त्रिभागहीनमर्धं वा हीनमात्रमथापि वा ॥
यथाग्निदोषं मात्रेयं भोजनस्य विधीयते ॥ १३ ॥
अनन्तरं ततो युञ्ज्याद्यथास्वं स्नेहबस्तिना ॥

सुनिरूढस्य पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—सुनिरूढेत्यादि । केचिदत्र सुनिरूढमित्यादि निरूढलिङ्गेषु पाठान्तरं पठन्ति । प्रत्यागतपीतनागरकषायस्य स्नानादिकं मन्यन्ते । तदुक्तम्,—"ततः प्रत्यागते बस्तौ वार्युष्णं नागरैः शृतम् । पाययेत् कृतशौचं च स्नापयेदुष्णवारिणा ॥" हीनमात्रमथापिवेत्यत्र मात्राशब्दोऽल्पार्थः; तेन हीनमात्रमल्पहीनम् । अनन्तरं जन्तुं तु योजयेत् स्नेहबस्तिना ततो मात्रावद्भोजनानन्तरं यथास्वं यो यः आत्मीयदोषापेक्षया स्नेहबस्तिस्तेन स्नेहबस्तिना युञ्ज्यात् । पुनः सुनिरूढमेव पुरुषं नतु दुर्निरूढं, तत्र सदोषतया निरूहणमेव कार्यम् । नचातिरूढं, तत्रातिविरिक्ते शीतपरिषेकपिच्छाबस्त्यादिकं नतु स्नेहबस्तिः; तथा च विदेहः—"अतितीक्ष्णैर्निरूढस्य हतदोषस्य सर्वतः । कश्चिदेवानभिप्रेतं मार्गं स्नेहोऽनुगच्छति

इति । गयदासस्तु परिभाषितं षट्पलप्रमाणं स्नेहबस्तिमत्र देयं न मन्यते, किन्त्वनुवासनाख्यपलत्रयप्रमाणं स्नेहबस्तिं देयमत्र मन्यते । यत्र तु स्नेहबस्तिः स्वतन्त्रः तत्रैव षट्पल-प्रमाणः ॥ ११—१३ ॥—

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः॥१४॥
आस्थापनस्नेहबस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ॥

इदानीमास्थापनस्य सम्यग्दत्तस्य लक्षणमाह—विविक्तेत्यादि । रसादिधातुस्रोतसामनावृतत्वं विविक्तता ॥ १४ ॥—

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ॥ १५ ॥
रसौदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम् ॥

कुतः पुनर्निरूहशुद्धस्य मन्दाग्नेस्तदहरेव मांसरसभोजनमनुवासनयोजनं चेत्याह—तदित्यादि । निरूहणाद्विड्वातादिप्रवृत्तिलक्षणेन धातुक्षयेण कुपितानिलस्य बलवदेव भयमतः तदहरेव रसौदनभोजनं,तच्च निरूणमन्दीकृतानलभयात् मात्रावत् । तथा पवनभयात् तदहरेव द्वादशप्रसृतिनिरूहचतुर्थांशेन स्नेहेनानुवासनम् । गयदासस्तु सुनिरूढस्य तदहः पलत्रयमेवानुवासनम् । तथा तदहश्चेति चकारोऽभिन्नक्रमे, तेनानुवासनं चेत्यत्र सम्बन्धादनुक्तोऽपि मात्राबस्तिश्चात्र समुच्चीयत इति मन्यते, न षट्पलप्रमाणं स्नेहबस्तिं, भोजदर्शनादिति ॥ १५ ॥—

पश्चादग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् ॥ १६ ॥
अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहबस्तिर्विधीयते ॥

निरूहणादनन्तरं चतुर्थांशबस्तिमाह—पश्चादित्यादि । अग्निबलं दीप्तं बलं वयःशक्त्यनुरूपमुपलभ्य, पवनस्य च चेष्टितं मत्वेति सञ्चलनशब्दकरणस्फुरणादिकमवधार्य, अन्नपानेनावष्टब्धे कोष्ठे स्नेहबस्तिरुत्तममात्रारूपः षट्पलः क्रियते॥१६॥—

अनायान्तं मुहूर्तात्तु निरूहं शोधनैर्हरेत् ॥ १७ ॥
तीक्ष्णैर्निरूहैर्मतिमान् क्षारमूत्राम्लसंयुतैः ॥

ततः परं घटिकाद्वयादनागच्छतो निरूहस्य निर्हरणोपायं दर्शयति—अनायान्तमित्यादि । निरूहैर्मतिमान् हरेदिति सम्बन्धः । कथं शोधनैस्तीक्ष्णैः क्षारमूत्राम्लसंयुतैः क्षारो यवक्षारः, मूत्रं गोमूत्रं, अम्लं काञ्जिकम् ॥ १७ ॥—

विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरूहणम् ॥ १८ ॥
शूलारतिज्वरानाहं मरणं वा प्रवर्तयेत् ॥

विगुणः विपरीतः । अरतिर्न कुत्रचिद्रतिः ॥ १८ ॥—

न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ॥ १९ ॥
विसूचिकां वा जनयेच्छर्दिं वापि सुदारुणाम् ॥
कोपयेत् सर्वदोषान् वा तस्माद्दद्यादभोजिते ॥ २० ॥

भुक्तवतः कस्मादास्थापनं निषिध्यते तदाह—नत्वित्यादि । न तु भुक्तवत इत्यादिना य आस्थापननिषेधोऽभिहितस्तस्य दृढीकरणार्थं भुक्तवतो विसूचिकादिदोषोद्भावनया अभोजिने दानमाह ॥ १९ ॥ २० ॥

जीर्णान्नस्याशये दोषाः पुंसः प्रव्यक्तिमागताः ॥
निःशेषाः सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिताः ॥ २१ ॥
न चास्थापनविक्षिप्तमन्नमग्निः प्रधावति ॥
तस्मादास्थापनं देयं निराहाराय जानता ॥ २२ ॥

विसूचिकेत्यादिदूषणोद्भावनद्वारेण अभोजिने दानमभिधाय जीर्णान्नस्येत्याद्युक्तगुणद्वारेणाऽप्यभोजिन एव दानमाह—जीर्णान्नस्येत्यादि । व्यक्तिः स्पष्टता निवारणमित्यर्थः ॥२१॥२२॥

आवस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरूहणम् ॥
मलेऽपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ २३ ॥

तीव्रशूलाध्मानादिरोगावस्थस्योपक्रमेणापि नोर्ध्वं शुद्ध्यतः फलवर्त्यादिप्रणिधानपूर्वकं भुक्तवतोऽपि निरूहदानं कर्तव्यं स्यादत आह—आवस्थिकमित्यादि ॥ २३ ॥

क्षीराण्यम्लानि मूत्राणि स्नेहाः क्वाथा रसास्तथा ॥
लवणानि फलक्षौद्रं शताह्वा सर्षपं वचा ॥ २४ ॥
एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ॥
रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं संशोधनानि च ॥ २५ ॥
कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चन्दनं शठी ॥
मञ्जिष्ठा मदनं चण्डा त्रायमाणा रसाञ्जनम् ॥ २६ ॥
बिल्वमध्यं यमानी च फलिनी शक्रजा यवाः ॥
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ॥ २७ ॥
तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका ॥
निरूहेषु यथालाभमेष वर्गो विधीयते ॥ २८ ॥

इदानीं बस्तियौगिकानि द्रव्याण्युपदिशन्नाह—क्षीराणीत्यादि । फलं त्रिफला । सरलं वृक्षविशेषः । संशोधनानि त्रिवृदादीनि । मदनं मदनफलम् । शक्रजा यवा इन्द्रयवाः । मधूलिका तृणविशेषः मर्कटिकेति लोके ॥ २४—२८ ॥

स्वस्थे क्वाथस्य चत्वारो भागाः स्नेहस्य पञ्चमः ॥
क्रुद्धेऽनिले चतुर्थस्तु षष्ठः पित्ते कफेऽष्टमः ॥ २९ ॥
सर्वेषु चाष्टमो भागः कल्कानां लवणं पुनः ॥
क्षौद्रं मूत्रं फलं क्षीरमम्लं मांसरसं तथा ॥
युक्त्या प्रकल्पयेद्धीमान् निरूहे—

सम्प्रति निरूहणेषु क्वाथादिषु प्रतिदोषं कियती कस्य मात्रेत्याह—स्वस्थ इत्यादि । स्वस्थे गतवातपित्तकफे पुरुषे । द्वादशप्रसृतस्य निरूहस्य क्वाथस्य चत्वारो भागाश्चत्वारः प्रसृताः अष्टौ पलानि । स्नेहस्य पञ्चम इति पञ्च पलानि । क्रुद्धेऽनिले चतुर्थ इति चतुर्थो भागः षट्पलानीत्यर्थः । षष्ठः पित्ते इति क्रुद्धे पित्ते स्नेहस्य षष्ठो भागः चत्वारि पलानीत्यर्थः । कफेऽष्टम इति क्रुद्धे कफे स्नेहस्याष्टमो भागः त्रीणि पलानीत्यर्थः । सर्वत्र कल्कस्याष्टमो भागः त्रीणि पलानीत्यर्थः । ततो लवणादीनां मात्रां दोषभेषजयोः सामान्यविशेषन्यायेन गुणमवलोक्य सम्यग् प्रकल्पयेत् । क्वचिद्वातादि विषयसात्म्यमन्यथा पठ्यते । तथाहि,—"मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात् । त्रीणि षट् द्वे [illegible]

पलान्यनिलरोगिणाम् । पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् । षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणं—" इति पूर्वाचार्यभणितत्वात् द्वयमपि प्रमाणम् ॥ २९ ॥—

कल्पना त्वियम् ॥३०॥

कल्कस्नेहकषायाणामविवेकाद्भिषग्वरैः ॥
बस्तिस्तु कल्पितः सम्यक् तस्य दानं यथार्थकृत्॥३१

सम्यग्योगहेतुकमात्वां नियम्य समुदायकल्पनामुद्दिशन्नाह—कल्पना त्वियमिति । कल्कस्नेहकषायाणामिति अविवेकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी; तेन कल्कादीनां विवेकाभावमपृथग्भावं वीक्ष्य सुकल्पना भिषग्वरैः प्रोक्ता । एतेन हस्तप्रक्षालनादिकृन्मिथ्यायुक्तः । तथा चोक्तं,—"न धावत्यौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च । न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः"—इति । तस्य दानं यथार्थकृदिति वातपित्तकफशोणितहरणशोधनसंग्रहणलेखनबृंहणवाजीकरणरसायनादियोगकृत् ॥ ३०—३१ ॥

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ॥
पात्रे तलेन मथ्नीयादनुस्नेहं शनैः शनैः ॥
सम्यक् सुमथिते दद्यात् फलकल्कमतः परम् ॥ ३२
ततो यथोचितान् कल्कान् भागैः स्वैः श्लक्ष्णपेषितान्
गम्भीरे भाजनेऽन्यस्मिन्मथ्नीयात्तं खजेन च ॥ ३४ ॥
यथा च साधु मन्येत न सान्द्रो न तनुः समः ॥
कषायप्रसृतान् पञ्च सुपूतांस्तत्र दापयेत् ॥
रसक्षीराम्लमूत्राणां दोषावस्थामवेक्ष्य तु ॥ ३५ ॥

बस्तिद्रव्याणि केन क्रमेण योज्यन्ते तमाह—दत्त्वेत्यादि । मधुनः प्रसृतद्वयं चत्वारि पलानि । तलेन हस्ततलेन । अक्षं कर्षम् । शनैः शनैरल्पमल्पं स्नेहं दत्त्वेत्यर्थः । फलकल्कमतःपरं अतःपरमस्मिंस्तु मथिते फलकल्कं मदनफलकल्कम् । तत इत्यादि ततः फलकल्कादिदानोत्तरम् । कल्कादीन् यथोचितान् उचितानतिक्रमेण । भागैः स्वैरिति अंशैरात्मीयैः, यथा मदनफलेन सह सर्वकल्कद्रव्याणां पलत्रयं, एवं कल्पितैः । श्लक्ष्णं पेषितान् सूक्ष्ममर्दितान् कल्कान् दद्यादिति संबन्धः । गम्भीरे इत्यादि पूर्वपात्रादन्यस्मिन् गम्भीरभाजने खजेन मथ्नीयात् । खजोऽत्र पञ्चाङ्गुलो हस्तः मन्थानश्च । यथेत्यादि मथ्नीयादित्यत्रापि संबन्धनीयम् । एतेन करेणापि मथ्नीयादित्यर्थः । रसेत्यादि रसादीनां दोषावस्थामवेक्ष्य मात्रामर्पयेदिति शेषः । तन्त्रान्तरे निरूहयोजना प्रोक्ता । "माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं क्वाथमिति क्रमात् । आवाप्यावाप्य पात्रे तन्मथ्नीयादन्तरान्तरा ॥ सम्यक् पाणितलेनैवं निरूहे योजनाविधिः"—इति ॥ ३२—३५ ॥

अत ऊर्ध्वं द्वादशप्रसृतान् वक्ष्यामः ॥—
दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ॥
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥ ३६ ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ॥
संमूर्च्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतिसंमितम् ॥ ३७ ॥
वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ॥
एवं प्रकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ३८ ॥
ज्येष्ठायाः खलु मात्रायाः प्रमाणमिदमीरितम् ॥
अपह्रासे भिषक्कुर्यात्तद्वत् प्रसृतिह्रापनम् ॥ ३९ ॥
यथावयो निरूहाणां कल्पनेयमुदाहृता ॥
सैन्धवादिद्रवान्तानां सिद्धिकामैर्भिषग्वरैः ॥ ४० ॥

द्वादशप्रसृतप्रमाणसाधनं निर्दिशन्नाह—अत इत्यादि । संमूर्च्छिते मिलिते । वितरेत् दद्यात् । आवापः पश्चान्निक्षेप्यं क्षीरकाञ्जिकादि । द्विप्रसृतिसंमितं चतुःपलप्रमाणम् । सैन्धवकल्कस्तु स्तोकत्वाच्चतुर्विंशतिपलेष्वेवावन्तर्भवतीति त्यक्तदोषो न वाच्यः। अपह्रासे सविषये स्तोककरणादिभिः प्रयुक्ता हन्युः इति व्याधिषु वर्तते (?) ॥ ३६—४० ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते बस्तयोऽत्र विभागशः ॥
यथादोषं प्रयुक्ता ये हन्युर्नानाविधान् गदान् ॥ ४१॥
शम्पाकोरुबुवर्षाभूवाजिगन्धानिशाच्छदैः ॥
पञ्चमूलीबलारास्नागुडूचीसुरदारुभिः ॥ ४२ ॥
क्वथितैः पालिकैरेभिर्मदनाष्टकसंयुतैः ॥
कल्कैर्मागधिकाम्भोदहबुषामिसिसैन्धवैः ॥ ४३ ॥
वत्साह्वयप्रियङ्ग्वायन्त्याह्वयरसाञ्जनैः ॥
दद्यादास्थापनं कोष्णं क्षौद्राद्यैरभिसंस्कृतम् ॥ ४४ ॥
पृष्ठोरुत्रिकशूलाश्मविण्मूत्रानिलसङ्गिनाम् ॥
ग्रहणीमारुतार्शोघ्नं रक्तमांसबलप्रदम् ॥ ४५ ॥

इदानीं कुपितानिलमधिकृत्य बस्तिदानमाह, तथा सर्वबस्तिद्रव्यनिक्षेपक्रमं च । शम्पाकः किरमालकः । निशाच्छदः शठी । पञ्चमूली अत्र ह्रस्वा । अम्भोदः मुस्ता । तत्र शम्पाकादीनि सुरदारुपर्यन्तानि चतुर्दशपलप्रमितानि, मदनाष्टकसंयुतानि चतुर्भिर्मदनफलैः पलं भवति, एवं षोडशपलानि द्रव्याणि जर्जरीकृत्याष्टगुणमष्टाविंशत्यधिकशतपलप्रमाणं जलं दत्त्वा क्वाथयेत् यावद्द्वात्रिंशत् पलानि भवन्ति, ततो वस्त्रपूतं कृत्वा अष्टपलं क्वाथं गृह्णीयात् । ततश्च ताम्रभाजनमानीय, टङ्कत्रयपरिमितं सैन्धवं निक्षिप्य, क्षौद्रमित्युक्तत्वात्पलत्रयपरिमितं मधु, तैलस्य षट्पलानि, ततः सैन्धवमधुभ्यामेकीकृत्य, क्षौद्राद्यैरभिसंस्कृतमित्यत्राद्यशब्देन स्नेहक्षीरकाञ्जिकमूत्ररसानां प्रत्येकं पलप्रमाणं, सैन्धवटङ्कत्रयप्रमाणस्यादावेव च निक्षिप्तत्वात् कल्कः पलत्रयपरिमितो निक्षिप्तो भवति; एवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । एवं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं वा दद्यात् । अयं बस्तिर्वाते वातरोगे च प्रयोज्यः ॥ ४१—४५ ॥

गुडूचीत्रिफलारास्नादशमूलबलापलैः ॥
क्वथितैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तु प्रियङ्ग्वञ्जनसैन्धवैः ॥४६॥
शतपुष्पावचाकृष्णायवानीकुष्ठबिल्वजैः ॥ टङ्कत्रयं,

सगुडैरक्षमात्रैस्तु मदनार्धपलान्वितैः ॥ ४७ ॥
क्षौद्रतैलघृतक्षीरशुक्तकाञ्जिकमस्तुभिः ॥
समालोड्य च मूत्रैस्तु दद्यादास्थापनं परम् ॥ ४८ ॥
तेजोवर्णबलोत्साहवीर्याग्निप्राणवर्धनम् ॥
सर्वमारुतरोगघ्नं वयःस्थापनमुत्तमम् ॥ ४९ ॥

गुडूचीत्यादि । पलं मांसम् । शेषं प्रसिद्धम् । गुडूच्यादीनि पलान्तानि सप्तदशद्रव्याणि प्रत्येकं पलमितानि, अष्टगुणं षट्त्रिंशदधिकशतपलप्रमाणं जलं दत्वा क्काथयेत्, ततश्चतुर्थांशावशिष्टानि चतुस्त्रिंशत्पलानि ग्राह्याणि, ततः पुटकस्यार्थे पलाष्टकं ग्राह्यम् । प्रियङ्ग्वादिद्रव्यकल्को यथोक्तप्रमाणेन । बिल्वजं बिल्वफलम् । मधु पूर्ववत्, तैलघृते पूर्ववत्, क्षीरस्य द्विपलं, शुक्तकाञ्जिकमस्तुगोमूत्राणां प्रत्येकमर्धपलमित्येवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । द्रव्यनिक्षेपक्रमः पूर्ववत् । तेजोवर्ण इत्यादि तेजः त्वग्गतं भ्राजकाग्निसंज्ञं पित्तम् । बलं मांसोपचयः । उत्साहः चेतसिको धर्मः । वीर्यं शक्तिः । प्राणाः अग्निसोमादयः । अयमपि वातरोगे योज्यः ॥ ४६—४९ ॥

कुशादिपञ्चमूलाब्दत्रिफलोत्पलवासकैः ॥
शारिवोशीरमञ्जिष्ठारास्नारेणुपरूषकैः ॥ ५० ॥
पालिकैः क्वथितैः सम्यग् द्रव्यैरेभिश्च पेषितैः ॥
शृङ्गाटकात्मगुप्तेभकेसरागुरुचन्दनैः ॥ ५१ ॥
विदारीमिसिमञ्जिष्ठाश्यामेन्द्रयवसिन्धुजैः ॥
फलपद्मकयष्ट्याह्वैः क्षौद्रक्षीरघृताप्लुतैः ॥ ५२ ॥
दत्तमास्थापनं शीतमम्लहीनैस्तथा द्रवैः ॥
दाहासृग्दरपित्तासृक्पित्तगुल्मज्वराञ्जयेत् ॥ ५३ ॥

इदानीं कुपितपित्तमधिकृत्य बस्तिदानमाह—कुशादीत्यादि । कुशकाशनलदर्भेक्षव इति कुशादिपञ्चमूलम् । उत्पलं नीलोत्पलं, रेणुः, पर्पटकः, आत्मगुप्ता कपिकच्छूकः, मुस्ता 'मुथा' इति भाषा, श्यामा प्रियङ्गुः, फलं मदनफलम् । पेषितैः पिष्टैः । कुशादिसप्तदशद्रव्याणि पलप्रमितानि अष्टगुणं षट्त्रिंशदधिकपलशतप्रमाणं जलं दत्त्वा क्काथयेत्, ततश्चतुर्थांशावशिष्टानि चतुस्त्रिंशत्पलानि ग्राह्याणि, अतएव पुटकस्यार्थे क्काथपलाष्टकं ग्राह्यं, शृङ्गाटकादियष्टीमधुकान्तानां पञ्चदशद्रव्याणां कल्कं पलत्रयप्रमाणं, 'पित्ते नातिबहुक्षौद्रं' इत्युक्तत्वात् मधुनश्चत्वारि पलानि, 'क्रुद्धे पित्ते अष्टमो भागः स्नेहस्य' इत्युक्तत्वात् घृतस्य चत्वारि पलानि, क्षीरस्य पलद्वयं, 'अम्लहीनैस्तथा द्रवैः' इत्युक्तत्वात्, मांसरसस्यैकं, इक्षुरसस्य पलद्वयं, एवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । द्रव्याणां निक्षेपक्रमः पूर्ववत् । अयं बस्तिः पित्ते पित्तरोगे च प्रयोज्यः । 'विदारी मिसि मञ्जिष्ठा' इत्यत्र मिसिस्थाने विषेति केचित् पठन्ति, तत्र विषमतिविषा; विषं वा जलं, तोयनामत्वात् ॥ ५०—५३ ॥

रोध्रचन्दनमञ्जिष्ठारास्नानन्ताबलर्धिभिः ॥
ऋषभकाश्मर्यमेदामधुकपद्मकैः ॥ ५४ ॥
स्थिरादितृणमूलैश्च क्काथैः कर्षत्रयोन्मितैः ॥
पिष्टैर्जीवककाकोलीयुगर्धिमधुकोत्पलैः ॥ ५५ ॥
प्रपौण्डरीकजीवन्तीमेदारेणुपरूषकैः ॥
अभीरुमिसिसिन्धूत्थवत्सकोशीरपद्मकैः ॥ ५६ ॥
कसेरुशर्करायुक्तैः सर्पिर्मधुपयःप्लुतैः ॥
द्रवैस्तीक्ष्णाम्लवर्ज्यैश्च दत्तो बस्तिः सुशीतलः ॥ ५७ ॥
गुल्मासृग्दरहृत्पाण्डुरोगान् सविषमज्वरान् ॥
असृक्पित्तातिसारौ च हन्यात्पित्तकृतान्गदान् ५८

रोध्रेत्यादि । अनन्ता उत्पलसारिवा । स्थिरादि लघुपञ्चमूली, तृणमूलं कुशादिपञ्चमूलं, अभीरुः शतावरी । रोध्रादितृणमूल्यन्तानां त्रयोविंशतिद्रव्याणां कर्षत्रयप्रमितत्वेन सप्तदशपलानि कर्षाधिकानि अष्टगुणमष्टत्रिंशदधिकपलशतप्रमाणं जलं दत्त्वा क्काथयेत्, अतः सार्धचतुस्त्रिंशत्पलाणि ग्राह्याणि, अतएव पुटकार्थे क्काथपलाष्टकं ग्राह्यं, जीवकादिशर्करान्तविंशतिद्रव्याणां कल्कं पलत्रयप्रमाणं, मधुघृते पूर्ववत्, 'द्रवैस्तीक्ष्णाम्ललवणवर्ज्यैः' इत्युक्तत्वात् क्षीरमांसरसेक्षुरसाः पूर्ववदित्येवं चतुर्विंशतिपलमेवेति । द्रव्यनिःक्षेपक्रमः पूर्ववत् । अयमपि बस्तिः पित्ते पित्तरोगे च प्रयोज्यः ॥ ५४—५८ ॥

भद्रानिम्बकुलत्थार्ककोशातक्यमृतामरैः ॥
सारिवाबृहतीपाठामूर्वारग्वधवत्सकैः ॥ ५९ ॥
क्काथः कल्कस्तु कर्तव्यो बलामदनसर्षपैः ॥
सैन्धवामरकुष्ठैलापिप्पलीबिल्वनागरैः ॥ ६० ॥
कटुतैलमधुक्षारमूत्रतैलाम्बुसंयुतैः ॥
कार्यमास्थापनं तूर्णं कामलापाण्डुमेहिनाम् ॥ ६१ ॥
मेदस्विनामनग्नीनां कफरोगाशनद्विषाम् ॥
गलगण्डगरग्लानिश्लीपदोदररोगिणाम् ॥ ६२ ॥

कुपितकफस्य बस्तिदानमाह—भद्रेत्यादि । भद्रादिवत्सकान्तानां त्रयोदशद्रव्याणां षोडशपलानि अष्टगुणं अष्टाविंशत्यधिकशतपलप्रमाणं जलं दत्त्वा क्काथयेत्, अतो द्वात्रिंशत्पलानि ग्राह्याणि, अतएव पुटकस्यार्थे क्काथपलाष्टकं, वचादिनागरान्तानां दशद्रव्याणां कल्कस्य पलत्रयं, कटुतैलतिलतैलयोस्त्रीणि पलानि कफेऽष्टम इत्युक्तत्वात्, मधुनः पुनः षट्पलानि, यवक्षारस्यैकपलं, मूत्रस्य सार्धपलं तथा काञ्जिकस्य, एवं चतुर्विंशतिपलानि । द्रव्यनिक्षेपक्रमः पूर्ववत् । अयं बस्तिः कफे कफरोगे च योज्यः ॥ ५९—६२ ॥

दशमूलीनिशाबिल्वपटोलत्रिफलामरैः ॥
क्वथितैः कल्कपिष्टैस्तु मुस्तसैन्धवदारुभिः ॥ ६३ ॥
पाठामागधिकेन्द्राह्वैस्तैलक्षारमधुप्लुतैः ॥
कुर्यादास्थापनं सम्यग्मूत्राम्लफलयोजितम् ॥ ६४ ॥
कफपाण्डुमदालस्यमूत्रमारुतसंगिनाम् ॥
आमाटोपापचीश्लेष्मगुल्मक्रिमिविकारिणाम् ॥ ६५

दशमूलीत्यादि । इन्द्राह्वः कुटजः । दशमूलाद्यमरान्त-

सप्तदशद्रव्याणि अष्टगुणं षट्त्रिंशदधिकशतपलप्रमाणं जलं दत्त्वा क्वाथयेत्, अतश्चतुस्त्रिंशत्पलानि ग्राह्याणि, पुटकार्थे क्वाथपलाष्टकं ग्राह्यं, मुस्तादीन्द्राह्वान्तषड्द्रव्याणां कल्कं पूर्ववत्, तथा तैलमधुनोः प्रत्येकं चत्वारि पलानि, क्षारस्यार्धपलं, मूत्रस्य सार्धपलं, तथा काञ्जिकस्य सार्धपलं, मदनफलस्य सार्धपलमित्येवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । द्रव्यनिःक्षेपक्रमः पूर्ववत् । अयमपि कफे कफरोगे च प्रयोज्यः ॥ ६३—६५ ॥

वृषाश्मभेदवर्षाभूधान्यगन्धर्वहस्तकैः ॥
दशमूलबलामूर्वायवकोलनिशाच्छदैः ॥ ६६ ॥
कुलत्थबिल्वभूनिम्बैः क्वथितैः पलसंमितैः ॥
कल्कैर्मदनयष्ट्याह्वषड्ग्रन्थामरसर्षपैः ॥ ६७ ॥
पिप्पलीमूलसिन्धूत्थयवानीमिसिवत्सकैः ॥
क्षौद्रेक्षुक्षीरगोमूत्रसर्पिस्तैलरसप्लुतैः ॥ ६८ ॥
तूर्णमास्थापनं कार्यं संसृष्टबहुरोगिणाम् ॥
गृध्रसीशर्कराष्ठीलातूणीगुल्मगदापहम् ॥ ६९ ॥

वृषाश्मभेदेत्यादि । निशाच्छदः शठी, षड्ग्रन्था वचा । वृषादिभूनिम्बान्तानि त्रयोविंशतिद्रव्याणि षोडशपलप्रमितानि अष्टाविंशत्यधिकपलशतमितं जलं दत्त्वा क्वाथयेत्, अतो द्वात्रिंशत्पलानि ग्राह्याणि, अतएव पुटकस्यार्थे क्वाथस्याष्टौ पलानि, मदनक्षौद्रस्य त्रीणि पलानि, इक्षुक्षीरगोमूत्राणां प्रत्येकं सार्धपलं, घृतस्य द्वे पले, तैलस्य द्वे, मांसस्यार्धपलम् । संसृष्टबहुरोगिणामित्यनेन सन्निपातरोगप्रशमनत्वमुक्तं स्यात् । तत्र संसर्गो दोषद्वयसमुदायः, सन्निपातः त्रयाणां समुदायः । तत्र संसर्गे द्वयोः प्रकर्षविकल्पाद्यपेक्षया क्षौद्रस्नेहद्रव्याणि पूर्वोक्तन्यायेन स्वबुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोज्यानीति । यदा तु संसर्गात् तस्य प्रकर्षो भवति तदा क्षौद्रादीनां गुणदोषान् निपुणबुद्ध्या विचार्योत्कर्षापकर्षतया स्नेहमिश्रमानेन निःक्षिप्य चतुर्विंशतिपलानि ग्राह्याणि । एवं दोषत्रयसंयोगेऽपि क्षौद्रादिद्रव्याणामुत्कर्षापकर्षः परिकल्पनीयः ॥ ६६—६९ ॥

रास्नारग्वधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः ॥
त्रायमाणामृतारक्तापञ्चमूलबिभीतकैः ॥ ७० ॥
सबलैः पालिकैः क्वाथः कल्कस्तु मदनान्वितैः ॥
यष्ट्याह्वमिसिसिन्धूत्थफलिनीन्द्रयवाह्वयैः ॥ ७१ ॥
रसाञ्जनरसक्षौद्रद्राक्षासौवीरसंयुतैः ॥
युक्तो बस्तिः सुखोष्णोऽयं मांसशुक्रबलौजसाम् ॥ ७२
आयुषोऽग्नेश्च संस्कर्ता हन्ति चाशु गदानिमान् ॥
गुल्मासृग्दरवीसर्पमूत्रकृच्छ्रक्षतक्षयान् ॥ ७३ ॥
विषमज्वरमर्शांसि ग्रहणीं वातकुण्डलीम् ॥
जानुजङ्घाशिरोबस्तिग्रहोदावर्तमारुतान् ॥ ७४ ॥
वातासृक्शर्कराष्ठीलाकुक्षिशूलोदरारुचीः ॥
रक्तपित्तकफोन्मादप्रमेहाध्मानहृद्ग्रहान् ॥ ७५ ॥

रास्नारग्वधेत्यादि । सबलैः बलासहितैः । रसो मांसरसः । रास्नादिबलान्तषोडशद्रव्याणि पलप्रमितानि अष्टगुणे जले दत्त्वा क्वाथयेत्, ततो द्वात्रिंशत्पलानि ग्राह्याणि, अतएव पुटकस्यार्थे क्वाथस्य पलाष्टकं, मदनादीन्द्रयवान्तानां षण्णां द्रव्याणां कल्कस्य त्रीणि पलानि, स्नेहस्य निरूहणाङ्गत्वात् अत्र षट्पलप्रमाणानि निक्षेपणीयानि । तथाच हारीतः, "स्नेहो गुडो मांसरसः पयांसि साम्लानि मूत्रं मधु सैन्धवं च । एते निरूहे विदुषा प्रयोज्याः क्वाथश्च कल्को मदनात् फलं च" इति । मधुनस्त्रीणि पलानि, रसाञ्जनमांसरसक्षीरसौवीराणां प्रत्येकमेकपलमित्येवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । एष बस्तिः स्वस्थातुरविषयः सर्वरोगहरश्च ॥ ७०—७५ ॥

वातघ्नौषधनिःक्वाथाः सैन्धवत्रिवृतायुताः ॥
साम्ला सुखोष्णा योज्याः स्युर्बस्तयः कुपितेऽनिले ॥

तत्र बस्तिदानं आतुरविषयमाश्रित्य पुनः संक्षेपतो वातादिविषयान् बस्तीन् निर्दिशन्नाह—वातघ्नौषधेत्यादि । ततश्च बस्तय इत्यस्य विशेषणमत एव बहुवचनम् । तत्र वातघ्नौषधानां भद्रदार्वादीनां षोडशपलप्रमितानां अष्टगुणजले क्वथितानां चतुर्भागावशेषेण क्वाथस्य द्वात्रिंशत्पलानि, अतएव पुटकस्यार्थे क्वाथपलाष्टकं, सैन्धवस्य टङ्कत्रयं, वातव्याधावुक्तस्य त्रैवृतस्य स्नेहस्य षट्पलानि, क्षीराण्यम्लानि मूत्राणीत्यादिवर्गमध्ये यानि वातहरद्रव्याणि तानि प्रयोज्यानि अतो मांसरसस्यैकं पलं, गुडसहितस्य कल्कस्य पलत्रयं, तदङ्गत्वान्मधुनः पलत्रयं, अनुक्तानि आवापद्रव्याणि द्विपलानि, तथा काञ्जिकस्य सटङ्काधिकं पलमेवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । बस्तय इति त्रिपुटचतुःपुटप्रक्षेपे बहुवचनम् । एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि वाच्यम् ॥ ७६ ॥

न्यग्रोधादिगणक्वाथाः काकोल्यादिसमायुताः ॥
विधेया बस्तयः पित्ते ससर्पिष्काः सशर्कराः ॥ ७७ ॥

न्यग्रोधादिगणक्वाथा इत्यादि । न्यग्रोधादीनां षोडशपलप्रमितानां क्वाथः पूर्ववत्, अतएव पुटकस्यार्थे क्वाथपलाष्टकं, काकोल्यादेः कल्कीकृतस्य पलद्वयं, घृतस्य चत्वारि पलानि, शर्करायाः पलं, एतेन काकोल्यादिपलद्वयेन शर्करायाः पलसहितेन कल्कपलत्रयं, निरूहाङ्गत्वात् अनुक्तस्यापि सैन्धवस्याक्षं, तथा मधुनोऽपि चत्वारि पलानि, क्षीराण्यम्लानि मूत्राणि इत्यादिवर्गमध्ये यानि पित्तहरद्रव्याणि तान्येव क्षेपणीयानि, तेनेक्षुरसस्य पलं, क्षीरस्य पलचतुष्टयमित्येवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति ॥ ७७ ॥

आरग्वधादिनिःक्वाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ॥
सक्षौद्रमूत्रा देयाः स्युर्बस्तयः कुपिते कफे ॥ ७८ ॥

आरग्वधेत्यादि । आरग्वधादीनां षोडशपलप्रमितानां क्वाथः पूर्ववत्, अतएव पुटकस्यार्थे क्वाथपलाष्टकं, पिप्पल्यादिकल्कस्य पलत्रयं, मधुनः षट्पलानि, अनुक्तस्यापि सैन्धवस्य टङ्कत्रयं,

तथा तैलस्य त्रीणि पलानि, मूत्रस्य सप्तटङ्काधिकानि त्रीणि पलानि, इत्येवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

शर्करेक्षुरसक्षीरघृतयुक्ताः सुशीतलाः ॥
क्षीरवृक्षकषायाढ्या बस्तयः शोणिते हिताः ॥ ७९ ॥

शर्करेक्षुरसक्षीरेत्यादि । क्षीरवृक्षकषायाढ्याः स्फीताः प्रधाना इत्यर्थः । क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधादीनां षोड़शपलप्रमितानां क्काथः पूर्ववत्, अनुक्तमपि सैन्धवं पूर्ववत्, क्षीरादिवर्गमध्ये कथितद्रव्याणां कल्कस्य पलद्वयं, अनुक्तस्यापि मधुनः चत्वारि पलानि तथाच घृतस्य, शर्करायाः पलं, तथेक्षुरसस्य, क्षारस्य टङ्कसप्ताधिकं पलत्रितयमानमित्येवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । तदेव पित्तं तदेव रक्तमिति मनसि पर्यालोच्य पित्तमानेनायमपि बस्तिः कल्पितः ॥ ७९ ॥

शोधनद्रव्यनिःक्काथास्तत्कल्कस्नेहसैन्धवैः ॥
युक्ता खजेन मथिता बस्तयः शोधनाः स्मृताः॥८०

शोधनद्रव्येत्यादि । शोधनद्रव्याणां विरेचनपठितानां क्काथः पूर्ववत् सैन्धवं, तेषामेव शोधनद्रव्याणां कल्कस्य पलद्वयं, स्नेहस्य षट्पलानि, अनुक्तस्यापि मधुनः चत्वारि पलानि, क्षीरस्यैकं पलं, मूत्रस्य सार्धपलं तथा काञ्जिकस्यापि, इत्येवं चतुर्विंशतिपलानि भवन्ति । वस्तयः शोधनाः स्मृता इति सामान्यवाक्यत्वात् सामान्यपरिभाषामानेन अयं बस्तिः परिकल्पितः, तथा वक्ष्यमाणा अपि कल्पनीयाः, वातादिविशेषं च वीक्ष्य विशेषमानेन च प्रयोज्याः ॥ ८० ॥

त्रिफलाक्काथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः ॥
ऊषकादिप्रतीवापा बस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ ८१ ॥

त्रिफलाक्काथेत्यादि । त्रिफलाक्काथः पूर्ववत्, गोमूत्रस्य च पलं, निरूहणाङ्गत्वात् अनुक्तस्यापि सैन्धवस्याक्षं, क्षौद्रस्य चत्वारि पलानि, यवक्षारस्य कर्षत्रयं, तथा निरूहणाङ्गत्वात् स्नेहः प्राप्तो लेखनीयः तस्य चत्वारि पलानि, ऊषकादिद्रव्याणां पलद्वयमित्येवं चतुर्विंशतिः ॥ ८१ ॥

बृंहणद्रव्यनिःक्काथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ॥
सर्पिर्मांसरसोपेता बस्तयो बृंहणाः स्मृताः ॥ ८२ ॥

बृंहणेत्यादि । बृंहणद्रव्याणां विदारीगन्धादीनां कल्कपलद्वयं, मधुनः पूर्ववत्, घृतस्य षट्पलानि, सैन्धवं पूर्ववत्, मांसरसस्य सप्तटङ्काधिकं पलत्रयमित्येवं चतुर्विंशतिपलानि ॥ ८२ ॥

चटकाण्डोच्चटाक्काथाः सक्षीरघृतशर्कराः ॥
आत्मगुप्ताफलावापाः स्मृता वाजीकरा नृणाम्॥८३

चटकेत्यादि । चटका ग्रामचटकाः, उच्चटा घुर्घुराख्या, ताः षोडशपलप्रमिताः, क्काथः पूर्ववत्, अतएव पुटकस्यार्थे पलाष्टकं, क्षीरस्य पलचतुष्टयं, मधुघृते पूर्ववत्, शर्करायाः एकं पलं तथा कपिकच्छुकानां, मध्ये सैन्धवं चाल्पतरं प्रयोज्यम् । इत्येवं चतुर्विंशतिः । गयी तु चटकाण्डद्रवः, उच्चटाया क्काथ इति व्याख्याति ॥ ८३ ॥

बदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ॥
क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुताः सास्राः पिच्छिलसंज्ञिताः ॥
वाराहमाहिषौरभ्रबैडालैणेयकौक्कुटम् ॥
सद्यस्कमसृगण्डं वा देयं पिच्छिलबस्तिषु ॥ ८५ ॥

बदर्यैरावतीत्यादि । ऐरावती नागबला, श्लेष्मातकः शेलुः, धन्वनो धनुर्वृक्षः यस्य 'धामन' इति लोके प्रसिद्धिः, अङ्कुराः अग्रपल्लवाः, सास्राः सरुधिराः, बदर्यङ्कुरान् समुदायेन पलत्रयप्रमितान् चतुर्विंशतिपलप्रमितं दुग्धं दत्त्वा, चतुर्गुणं जलं निक्षिप्य क्काथयेत्, ततः क्षीरशेषं चतुर्विंशतिपलानि ग्राह्याणि; तत्र सामान्यपरिभाषोक्तत्वात् मधुनश्चत्वारि पलान्यावाप्य, द्रवत्वाद्रुधिरस्य चत्वारि पलानीति । एवं पिच्छाबस्तेः द्वात्रिंशत्पलानि भवन्ति । तथाचोक्तम्,—'पिच्छाबस्तेर्भवेत् प्रस्थः पादोनः कीर्तितो परः । चतुर्विंशतिमुष्टिश्च निरूहः समुदाहृतः" इति । एवमपरेष्वपि पुटकेषु पिच्छाबस्तिमानं कल्पनीयम् । सास्रा इति यदुक्तं तत् कस्यास्रमित्याह—वाराहेत्यादि । औरभ्रः मेषः, एणस्येदमैणेयमेणः कृष्णसार इति जेज्जटाचार्यः, ब्रह्मदेवस्तु एण्या इदमैणेयं, न पुनरेणस्येदं ऐणम् । सद्योजातं सद्यस्कं तत्कालीनं जीववतामेव ग्राह्यं जीवानुसन्धानार्थम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

प्रियङ्ग्वादिगणक्काथा अम्बष्ठाद्येन संयुताः ॥
सक्षौद्राः सघृताश्चैव ग्राहिणो बस्तयः स्मृताः॥८६॥

प्रियङ्ग्वादिगणक्काथा इत्यादि । प्रियङ्ग्वादिगणस्य षोडशपलप्रमितानि द्रव्याणि अष्टगुणे जले दत्त्वा क्काथयेत्, अतो द्वात्रिंशत्पलानि ग्राह्याणि, अतएव पुटकस्यार्थे क्काथस्याष्टौ पलानि, अम्बष्ठाद्येन इति अम्बष्ठाद्योऽत्र कल्करूपो प्रयोज्यः, तथा च वृद्धवाग्भटः "ग्राही प्रियङ्ग्वम्बष्ठाद्यौ क्काथकल्कैः क्रमेण"—इति । अतोऽम्बष्ठादिसंग्रहकारिद्रव्याणां कल्कस्य त्रीणि पलानि, मधुनश्चत्वारि, संग्राहकद्रव्यसिद्धघृतस्य षट्पलानि, अनुक्तो यद्यपीहावापः तथापि संग्राहकत्वात् तक्रस्य त्रीणि पलान्येवं चतुर्विंशतिः ॥ ८६ ॥

एतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः सिद्धाः पृथक् पृथक् ॥
समस्तेष्वथवा सम्यग्विधेयाः स्नेहबस्तयः ॥ ८७ ॥

ननु य एव निरूहयोगास्तेषु स्नेहाः केनौषधेन सिद्धा विधेया इत्याह—एतेष्वेव योगेष्वित्यादि ॥ ८७ ॥

वन्ध्यानां शतपाकेन शोधितानां यथाक्रमम् ॥
बलातैलेन देयाः स्युर्बस्तयस्त्रैवृतेन च ॥ ८८ ॥

यथाक्रमशोधितानां यैः स्नेहैः स्नेहबस्तयो देयास्तानाह—वन्ध्यानां शतपाकेनेत्यादि । यथाक्रमं स्नेहस्वेदवमनविरेचनैः शोधितानां वन्ध्यानां नारीणां तैलेन शतपाकेन त्रैवृतेन वा बस्तयः स्युः । तदेषु शतपाकमुत्पादितं वातव्याधौ, बलातैलं मूढगर्भचिकित्सिते, त्रैवृतं महावातव्याधौ । तत्र त्रिभिः स्नेहैः घृततैलवसाख्यैः वृतं निर्मितं त्रिवृतं, त्रिवृतमेव त्रैवृतम् ॥ ८८

नरस्योत्तमसत्त्वस्य तीक्ष्णं बस्तिं निधापयेत् ॥
मध्यमं मध्यसत्त्वस्य विपरीतस्य वै मृदुम् ॥ ८९ ॥

सत्त्वभेदेन बस्तिभेदं प्रतिपादयन्नाह—नरस्योत्तमेत्यादि । विपरीतस्य हीनसत्त्वस्येत्यर्थः ॥ ८९ ॥

एवं कालं बलं दोषं विकारं च विकारवित् ॥
बस्तिद्रव्यबलं चैव वीक्ष्य बस्तीन् प्रयोजयेत् ॥९०॥

एवं कालमित्यादि । काले तीक्ष्णोष्णे मृदुः, वसन्तशरदोः साधारणे काले मध्यः; एवं बले शक्त्युपचयलक्षणे श्रेष्ठे तीक्ष्णः, मध्ये मध्यः, कनिष्ठे मृदुः; कफवाते दोषे तीक्ष्णः, पित्तरक्ते मृदुः, कफपित्ते मध्यः; एवं विकारेऽपि; विकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्रूरमध्यमृदुकोष्ठेष्वपि बोद्धव्यम् ॥ ९० ॥

दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं पुनः ॥
पश्चात् संशमनीयं च दद्याद्बस्तिं विचक्षणः ॥ ९१ ॥

इदानीमुत्क्लेशनादिना वस्तिः त्रिधा भिद्यते, तेषां भेदानां कालविशेषे प्रदानमाह—दद्यादित्यादि । आदावुत्क्लेशनं, मध्ये दोषहरं, ततः पश्चात् दोषशेषस्य संशमनाय संशमनमिति । उत्क्लिष्टदोषस्य दोषहरणसंशमने कर्तव्ये । दोषहरस्य बस्तेः प्रथमपुटकदानेऽसम्यङ्निर्हरणे द्वितीयं तृतीयं वा पुटकं दद्यात्, एवं उत्क्लेशनसंशमनयोरपि । उत्क्लिष्टादिज्ञानं तु दोषाणां प्रकोपादिलक्षणेन ॥ ९१ ॥

एरण्डबीजं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ॥
हपुषाफलकल्कश्च बस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥ ९२ ॥
शताह्वा मधुकं बीजं कौटजं फलमेव च ॥
सकाञ्जिकः सगोमूत्रो बस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ ९३ ॥
प्रियङ्गु मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ॥
सक्षीरः शस्यते बस्तिर्दोषाणां शमनः परः ॥ ९४ ॥

अन्ये सुश्रुताध्यायिनः उत्क्लेशनाद्यर्थमौषधान्यत्र पठन्ति-एरण्डबीजमित्यादि । एतानि एरण्डबीजेत्यादिश्लोकत्रयेण पठितानि औषधानि उत्क्लेशनाद्यर्थं कल्कावापरूपतया, ततो द्विबस्त्युक्तकल्कावापेषु कुशाग्रबुद्धीना दोषं मानं च विमृश्य अनुचितप्रत्यागोचितस्वीकरणे समवेतानि कार्याणि यथा मिथ्यामात्रायुक्तश्च बस्तिर्न भवति इति जेज्जटाचार्यः । गयी तु दद्यादित्यादिकं व्यापन्नबस्तिविषयं मन्यते । अपरे तु धातुगतदोषहरणं मन्यन्ते; तन्न, धातुगतदोषाणामुत्क्लेशनाभावात्, एते चोत्क्लेशनाद्यर्थमुपयुज्यन्ते । एरण्डबीजेत्यादिश्लोकत्रयेण कल्कावापो यथाक्रममुक्तः । अन्ये तु हीनसत्त्वस्य बलवद्विकारेषु कोष्ठविशेषे च मृदवो बस्तयो देयाः, तैश्चाप्युत्क्लेशने दोषाणां हरणं, शेषस्य तु दोषस्य शमनमित्याहुः ॥९२—९४॥

नृपाणां तत्समानानां तथा सुमहतामपि ॥
नारीणां सुकुमाराणां शिशुस्थविरयोरपि ॥ ९५ ॥
दोषनिर्हरणार्थाय बलवर्णोदयाय च ॥
समासेनोपदेक्ष्यामि विधानं माधुतैलिकम् ॥ ९६ ॥
यानस्त्रीभोज्यपानेषु नियमश्चात्र नोच्यते ॥
फलं च विपुलं दृष्टं व्यापदां चाप्यसंभवः ॥ ९७ ॥
योज्यस्त्वतः सुखेनैव निरूहक्रममिच्छता ॥
यदेच्छति तदैवैष प्रयोक्तव्यो विपश्चिता ॥ ९८ ॥

आतुरविषयान् निर्दिश्य स्वविषयं निर्दिशन्नाह—नृपाणामित्यादि । तत्समानां राजपुरुषतुल्यपुरुषाणां वाणिज्यव्यवहारिणां वार्धुषिकाणाम् । शिशुस्थविरयोः बालवृद्धयोः । दोषनिर्हरणार्थाय स्वस्थेऽपि कालकृतदोषनिर्हरणार्थाय, बलवर्णोदयाय च अपेतसकलदोषस्य इत्यर्थः । नियमो निषेधः । अत्र माधुतैलिकविधाने । यदेच्छतीति यदा यस्मिन् काले आतुर इच्छति तदा तस्मिन् काले विपश्चिता वैद्येन एष बस्तिः प्रयोक्तव्यः । एतेन सार्वकालिकत्वमुक्तं भवति ॥ ९५—९८ ॥

मधुतैले समे स्यातां क्वाथश्चैरण्डमूलजः ॥
पलार्धं शतपुष्पायास्ततोऽर्धं सैन्धवस्य च ॥ ९९ ॥
फलेनैकेन संयुक्तः खजेन च विलोडितः ॥
देयः सुखोष्णो भिषजा माधुतैलिकसंज्ञितः ॥१००॥

मधुतैले समे स्यातामित्यादि । ततश्च तथा कल्पनीयः यथा नव प्रसृता भवन्ति; अनया कल्पनया सर्व एव माधुतैलिका कल्पनीया इति । तत्र मृदुना मांसरसकाञ्जिकादिना प्रपूरणं कुर्यात्, एवमपरेषु चतुर्षु नव प्रसृताः पूरणीयाः ॥९९॥१००॥

वचामधुकतैलं च क्वाथः सरससैन्धवः ॥
पिप्पलीफलसंयुक्तो बस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥ १०१ ॥

वचामधुकेत्यादि । वचासैन्धवपिप्पलीमूलानां प्रत्येकं कार्षिका भागाः, मधुतैलयोश्चत्वारः प्रसृताः कर्षद्वयाधिकाः, एरण्डमूलक्वाथः तावन्मात्र एव इति युक्तरथाभिधानो माधुतैलिकः ॥ १०१ ॥

सुरदारु वरा रास्ना शतपुष्पा वचा मधु ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तो बस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ १०२ ॥

सुरदार्वित्यादि । सुरदारुवरारास्नाशतपुष्पावचाहिङ्गुसैन्धवानां तुल्यमानेनैव पलं, मधुतैलयोः कर्षद्वयाधिकान्यष्टौ पलानि, एरण्डमूलक्वाथस्तावन्मात्र एव । दोषहराभिधानो माधुतैलिकः; केचिदत्र दोषस्थाने विषं पठन्ति ॥ १०२ ॥

पञ्चमूलीकषायं च तैलं मागधिका मधु ॥
बस्तिरेष विधातव्यः सशताह्वः ससैन्धवः ॥ १०३ ॥

पञ्चमूलीकषाय इत्यादि । पञ्चमूलीकषायस्य कर्षद्वयाधिकानि अष्टौ पलानि, मधुतैले अपि तावन्मात्रे, एवं मागधिकाशताह्वासैन्धवानामेकपलं; अयं च पाञ्चमूलिको माधुतैलिकः ॥ १०३ ॥

यवकोलकुलत्थानां क्वाथो मागधिका मधु ॥
ससैन्धवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥१०४॥

यवकोलकुलत्थानां पूर्ववत् क्वाथः, मधुतैलेऽपि पूर्ववत्, सैन्धवयष्ट्याह्वानामेकं पलम् । सिद्धबस्त्यभिधानोऽयं माधुतैलिकः ॥ १०४ ॥

मुस्तापाठामृतातिक्ताबलारास्नापुनर्नवाः ॥
मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाख्यगोक्षुरान् ॥ १०५ ॥
पालिकान् पञ्चमूलाल्पसहितान्मदनाष्टकम् ॥
जलाढके पचेत् क्वाथं पादशेषं पुनः पचेत् ॥ १०६ ॥
क्षीरप्रस्थेन संयुक्तं क्षीरशेषं परिस्नुतम् ॥
पादेन जाङ्गलरसस्तथा मधुघृते समम् ॥ १०७ ॥
शताह्वाफलिनीयष्टीवत्सकैः सरसाञ्जनैः ॥
कार्षिकैः सैन्धवयुतैः कल्कैर्बस्तिः प्रयोजितः॥ १०८
वातासृङ्मोहशोफार्शोगुल्ममूत्रविबन्धनुत् ॥
विसर्पज्वरविड्भङ्गरक्तपित्तविनाशनः ॥ १०९ ॥
बल्यः संजीवनो वृष्यश्चक्षुष्यः शूलनाशनः ॥
स्थापनानामयं राजा बस्तिर्मुस्तादिको मतः ॥ ११० ॥

माधुतैलिकस्याग्रतो गयदासाचार्यमते मुस्तादिबस्तिर्नास्ति, जेज्जटाचार्यस्तु मुस्तादिबस्तिं पठति व्याख्यानयति च । तद्व्याख्यानं प्रायेण मयापि संभाव्यते—मुस्तापाठेत्यादि । पञ्चमूलाल्पसहितान्यष्टादशपलानि ततो मदनस्याष्टाभिः फलैः द्विपलमित्येवं विंशतिपलप्रमितानि जलाढकेऽष्टाविंशत्यधिकशतपलप्रमिते पचेत्, ततो द्वात्रिंशत्पलप्रमितः क्वाथोऽवशिष्टो भवति, ततस्तेषां क्वाथं पादशेषं क्षीरार्धाढकसंयुक्तं दुग्धस्य द्वात्रिंशत्पलोपेतं पुनः पचेत् तावद्यावत् क्षीरशेषं प्रस्थद्वयं भवति, ततो मधुमांसरसघृतानां प्रत्येकं अष्टौ पलानि, शताह्वादीनां षड्द्रव्याणां कर्षमितानां कल्कस्य सार्धं पलं, एवं पुटकस्यार्थे सप्तपञ्चाशत्पलानि भवन्ति । अयं मुस्तादिपाचनबस्तिः जेज्जटाचार्येण तन्त्रान्तरोक्तमध्यमानेन कल्पितः । तथा च पराशरः,—"निरूहस्य प्रमाणं तु प्रस्थं पादोत्तरं स्मृतम् । मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनं च कुडवास्त्रयः"—इति । गूढपदभङ्गटिप्पणकारेण पुनस्तथा व्याख्यातम् । तथाहि,—मुस्तादिद्रव्याणां पालिकान् भागान् द्रवत्वात् द्विगुणया कल्पनया जलस्याढके अष्टाविंशत्यधिके पक्त्वा पादशेषं द्वात्रिंशत्पलप्रमाणं क्षीरार्धाढकसंयुक्तं पुनः पचेद् यावद् क्षीरशेषं चतुःषष्टिपलानि भवन्ति । ततश्च सपादप्रस्थे जाङ्गलरसस्य पञ्च पलानि मधुघृतं पृथक् सार्धद्विपलसम्मितं शताह्वादिककल्कस्य मदनफलाष्टकेन युक्तं पलद्वयं प्रक्षिप्यैकध्यं षण्णवत्या पलैः पुटकत्रयं देयम् ॥ १०५—११० ॥

अवेक्ष्य भेषजं बुद्ध्या विकारं च विकारवित् ॥
बीजेनानेन मतिमान् कुर्याद्बस्तिशतान्यपि ॥ १११ ॥

अवेक्ष्य भेषजमित्यादि । तत्र बुद्ध्या भेषजं विकारं च व्रणज्वरादिकं वातपित्तकफसंसर्गसन्निपातजं शोणितजं च । चकारेणानुक्तं शल्यादि समुच्चीयते । वातघ्नौषधनिःक्वाथा इत्यादिषु बस्तिषु उक्तेन बीजेनेत्यर्थः ॥ १११ ॥

अजीर्णे न प्रयुञ्जीत दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥
आहाराचारिकं शेषमन्यद्युक्तं समाचरेत् ॥ ११२ ॥

अजीर्णे नेत्यादि । अन्यच्छेषमाहाराचाराश्रितं कर्म कामं यथेष्टं समाचरेत् ॥ ११२ ॥

यस्मान्मधु च तैलं च प्राधान्येन प्रदीयते ॥
माधुतैलिक इत्येवं भिषग्भिर्बस्तिरुच्यते ॥ ११३ ॥
रथेष्वपि च युक्तेषु हस्त्यश्वे चापि कल्पिते ॥
यस्मान्न प्रतिषिद्धोऽयमतो युक्तरथः स्मृतः ॥ ११४ ॥
बलोपचयवर्णानां यस्माद् व्याधिशतस्य च ॥
भवत्येतेन सिद्धिस्तु सिद्धबस्तिरतो मतः ॥ ११५ ॥
सुखिनामल्पदोषाणां नित्यं स्निग्धाश्च ये नराः ॥
मृदुकोष्ठाश्च ये तेषां विधेया माधुतैलिकाः ॥ ११६ ॥

माधुतैलिकसंज्ञामाह—यस्मान्मधु च तैलमित्यादि ॥ ॥ ११३—११६ ॥

मृदुत्वात् पादहीनत्वादकृत्स्नविधिसेवनात् ॥
एकबस्तिप्रदानाच्च सिद्धबस्तिष्वयन्त्रणा ॥ ११७ ॥

कस्मादेतेषु न यन्त्रणास्तदाह—मृदुत्वादित्यादि । मृदुवीर्यैरौषधैः कल्पितो मृदुः । पादेन हीनः पादाभ्यां वा हीनः, ततश्च पादहीना नव प्रसृता भवन्ति, पादाभ्यां हीनाः षट्प्रसृता भवन्ति । अकृत्स्नविधिसेवनादिति वमनादिसंस्कारवर्जनात् । एकबस्तिप्रदानाच्चेति एकपुटकदानात्; 'एकाहं प्रणिधानाच्च' इति केचित् पठन्ति, एकाहमेव प्रणिधानं बस्तिदानमित्यर्थः । परं कालिककृते दोषकोपे कदाचित् सम्यङ्निरूढलक्षणमनवेक्ष्य द्वित्र्यादिबस्तिदानमपीति पाठविशेषाद् विशिष्टोऽर्थः, अतो नैकाहप्रणिधानादित्यपरे । तत्र शोधननिरूहवदेकाहमेव प्रणिधानं नास्त्येव, तर्हि साधारणत्वात् समधातुषु वाजीकरणादौ असकृद्दानमपीति ॥ ११७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । उपद्रवन्तीत्युपद्रवाः रोगाः, तेनात्र प्रायेण पञ्चकर्मनिमित्ताः व्यापदः, तेषां चिकित्सितं कारणगुणप्रत्यनीकं विधानम् । आतुरोपक्रममिति केचित् पठन्ति । स्नेहादीनां निरूहान्तानां उपक्रमे अग्निमान्द्यमेवावश्यम्भावि तत्सन्धुक्षणार्थं पेयादिसंसर्जनोपदेशाय, वर्ज्यानां च प्रज्ञापराधात्करणे तद्व्याधिप्रशमनाय च आतुरोपद्रवचिकित्सिताभिधानम् ॥ १॥२

स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतासृजः ॥
निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ ३ ॥
सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति ॥
अल्पो महद्भिर्बहुभिश्छादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥ ४ ॥
स चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्धते ॥
काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः ॥ ५ ॥

इदानीं स्नेहपानपूर्वकपञ्चकर्मणां सोपपत्तिकसंसर्गकरणात् व्यापदां निवारणमुद्दिशन्नाह—स्नेहपीतस्येत्यादि । निरूढस्य चेति चकारेणानुवासितमनुक्तं समुच्चिनोतीति न दोषप्रसङ्गः । तस्य क्रमेण यथा प्राकृतावस्थापन्नत्वं भवति तथा निर्दिशन्नाह—सोऽन्नैरित्यादि ॥ ३—५ ॥

हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृतः ॥

तत्रोक्तप्रमाणकारणमुद्दिशन्नाह—हृतदोषेत्यादि ॥—

त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्धाढकमाढकम् ॥६॥
तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥

तदेव कतिविधं कियत्प्रमाणमित्याह—त्रीणि चात्रेत्यादि ॥ ६ ॥—

प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला ॥ ७ ॥
द्वे चैवार्धाढके देये तिस्रश्चाप्याढके गते ॥
विलेपीमुचितादन्नाच्चतुर्थांशकृतां ततः ॥ ८ ॥
दद्यादुक्तेन विधिना क्लिन्नसिक्थामपिच्छलाम् ॥
अस्निग्धलवणं स्वच्छमुद्गयूषयुतं ततः ॥ ९ ॥
अंशद्वयप्रमाणेन दद्यात् सुस्निग्धमोदनम् ॥
ततः सघृतमण्डेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना ॥ १० ॥
त्रीनंशान् वितरेद्भोक्तुमातुरायौदनं मृदुम् ॥
ततो यथोचितं भक्तं भोक्तुमस्मै विचक्षणः ॥ ११ ॥
लावैणहरिणादीनां रसैर्दद्यात् सुसंस्कृतैः ॥

तेषु चात्र दोषनिर्हरणप्रमाणानि त्रीण्येव क्रमेणाह—प्रस्थे परिस्रुते इत्यादि । प्रस्थश्चात्र सार्धत्रयोदशपलम् । यवागूः इत्यत्रैकवचननिर्देशादेकवारमिति बोद्धव्यम् । द्वे चैवार्धाढके इत्यत्र द्वे पेये द्वौ वारौ इति बोद्धव्यम् । तिस्रश्चाप्याढके गते इत्यत्र तिस्रः पेया इति बोद्धव्यम् । विलेपीत्यादि । उचितादन्नाच्चतुर्थभागेन कृताम् । उक्तेन विधिनेति एकद्वित्रिक्रमेण । क्लिन्नसिक्थामिति पक्वतण्डुलाम् । अपिच्छिलां तण्डुलरहितां यवागूं दद्यात् भिषक् इत्यध्याहारः । अंशद्वयप्रमाणेनेत्यादि । उचितात् अर्धभागतण्डुलात् कृतं भक्तमित्यर्थः । त्रीनंशानिति त्रिभागकल्पितं सम्यग्पक्वं घृतमण्डेन समन्वितम् । तत इत्यादि ततोऽनन्तरं कृतसंज्ञेन यूषेण सह आतुराय रोगिणे ओदनं भोक्तुमुचिततण्डुलांशत्रयकृतं भोक्तुं वितरेद् दद्यादिति संबन्धः । अस्य श्लोकस्यादौ "त्रिभागान्वितं सम्यक् कृतोऽयं संमित(?)" इति पुस्तकेषु पाठो दृश्यते स च न पठनीयः, जेज्जटादिनिबन्धकारैः सर्वैरपि परिहृतत्वात् । ततो यथोचितमित्यादि यथोचितमिति अंशचतुष्टयप्रमाणं परिपूर्णमित्यर्थः । हृतदोषप्रमाणेनेत्यादिसुसंस्कृतैरित्यन्तग्रन्थेन एतदुक्तं भवति—हीनशुद्धिशुद्धस्य पुरुषस्य तावत् प्रथमेऽन्नकाले उचितभक्तकृताष्टभागां पेयां दद्यात्, तस्मिन्नेव दिने द्वितीयेऽन्नकाले प्रकृतिस्थाजरणकालोचितादन्नात् चतुर्थांशेन कृतामविपक्वतण्डुलावयवां मण्डरहितां विलेपीं दद्यात्; द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽन्नकालेऽस्निग्धालवणस्वच्छेनाकृतमुद्गयूषेणोचितादर्धभागतण्डुलकृतं सुस्निग्धमोदनं दद्यात्, तस्मिन्नेव दिने चतुर्थेऽन्नकाले हृद्येनेन्द्रियबोधिना कृतसंज्ञेन यूषेणोचिततण्डुलांशत्रयकृतमोदनं भोक्तुं दद्यात्; ततस्तृतीयेऽह्नि पञ्चमेऽन्नकाले लावैणहरिणादीनां सुसंस्कृतरसैरंशचतुष्टयप्रमाणं भक्तं भोक्तुं दद्यात्, तृतीयेऽह्नि षष्ठेऽन्नकाले प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । मध्यशुद्धिशुद्धस्य च तावदादौ द्वयोरन्नकालयोः पेयां दद्यात्, द्वितीयेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः विलेपिकां, तृतीयेऽह्नि कालद्वयेऽप्यकृतयूषं, चतुर्थेऽह्नि कालद्वयेऽपि कृतयूषं, पञ्चमेऽह्नि कालद्वयेऽपि मांसरसमित्यतः षष्ठेऽह्नि प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । उत्तमशुद्धिशुद्धस्य च तावत् प्रथमेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः पेयां दद्यात्, द्वितीयेऽह्नि प्रथमेऽन्नकाले पेयां, द्वितीये विलेपिकां; तृतीयेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः विलेपिकां; चतुर्थेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोरकृतयूषं; पञ्चमेऽह्नि प्रथमेऽन्नकालेऽकृतयूषं, द्वितीयेऽन्नकाले कृतयूषं; षष्ठेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः कृतयूषं; सप्तमेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोर्मांसरसं; अष्टमेऽह्नि प्रथमेऽन्नकाले मांसरसं, अतोऽष्टमदिवसस्य द्वितीयेऽन्नकाले प्रकृतभोजनमाहरेत् । गयी तु हीनशुद्धौ प्रथमेऽन्नकाले उचिततण्डुलाष्टभागकृता पेया, द्वितीयेऽन्नकाले तूचिततण्डुलचतुर्थभागकृता विलेपी, तृतीयेऽन्नकाले तूचिततण्डुलार्धभागकृतेन भक्तेन सह दकलावणिको यूषो रसो वा यथादोषं, चतुर्थेऽन्नकाले तूचिततण्डुलभागत्रयकृतेन भक्तेन सह कृतसंज्ञो यूषः पिप्पलीशृङ्गवेरसिद्धोऽकृतो रसो वा यथादोषं, तथा यथोचितं परिपूर्णभक्तं सुसंस्कृतेन रसेन यूषेण वा देयमिति तृतीये दिने प्रकृतिभोजनम् । एवं मध्यमोत्तमशुद्धौ पेयादीनां द्वित्रिकालदानेन यथाक्रमं पञ्चमे सप्तमे च दिने प्रकृतिभोजनम् । उक्तं च,—"पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं द्विस्त्रिरथैकशश्च । क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः—" इति ॥ ७—११ ॥—

हीनमध्योत्तमेष्वेषु विरेकेषु विधिः स्मृतः ॥ १२ ॥
एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमस्त्वयम् ॥
कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान् हीनविशोधितान् ॥१३
पेयाऽभिष्यन्दयेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥
वेदनालाभनियमशोकवैचित्र्यहेतुभिः ॥ १४ ॥
नरानुपोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत् ॥

उक्तमेव नियमयन्नाह—हीनेत्यादि । प्रस्थे परिस्रुते हीनो विरेकस्तस्मिन् पेयादिरेकैकमन्नकालं देयः, अर्धाढके परिस्रुते मध्यो विरेकस्तस्मिन्पेयादिः प्रत्येकं द्वौ द्वावन्नकालौ देयः, आढके परिस्रुते उत्तमो विरेकस्तस्मिन्पेयादिः प्रत्येकं त्रींस्त्रीनन्नकालान्देयः । एषु पूर्वोक्तेषु हीनादिविरेकेषु हृतदोषप्रमाणापेक्षया एकद्वित्रिगुणोऽयमाहारक्रमः सम्यक् प्रकीर्तितः; नतु मिथ्याहीनातियोगेनासम्यगित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—हीने विरेके चतुर्भिरन्न-

कालैः सायंप्रातिकभोजनाभ्यां द्व्यहं, मध्ये तद्द्विगुणेन चतुरहं, उत्तमे तत्त्रिगुणेन षडहमिति ॥ १२-१४ ॥—

आढकार्धाढकप्रस्थसंख्या ज्ञेया विरेचने ॥ १५ ॥
श्लेष्मान्तत्वाद्विरेकस्य न तामिच्छन्ति तद्विदः ॥
एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन ॥

कफेत्यादि । अभ्यधिष्ठानसंप्लवादत्यर्थमग्निमान्द्यहेतौ विरेचन एवाढकादिसंख्या, वमनास्थापनयोस्त्वभ्यधिष्ठानानभिभवेन तादृशाग्निमान्द्याभावान्मानियमो नास्ति; अतएव तदहरेव कुलत्थमुद्गयूषभोजनं, आस्थापने मांसरसभोजनमनुवासनं च । एतन्मतं निरस्यन्नाह—श्लेष्मान्तत्वादित्यादि । अयमभिप्रायः—विरेचनं निःशेषपित्तनिर्हरणाय युज्यते, निःशेषपित्तनिर्हरणं च तदेवानुमीयते यदा पित्तप्रवर्तनानन्तरं तत्प्रदेशस्थ आमरूपकफः प्रवर्तते । तस्मात् कफान्तिकत्वाद्विरेकस्य तां प्रस्थादिकां संख्यां विरेचनविदो नेच्छन्ति । एतेन वैगिकोऽपि निराकृतः, लैङ्गिकः पुनरेकान्तेनाविरुद्ध एव । यतो लैङ्गिकेऽपि कफान्तिकत्वमस्ति । तथाच—'वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण गच्छन्ति, एवमेव विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा' इति । अतो वैगिकमानिकौ विरेकौ गौणतया प्रतिपादितौ क्वचित् बालवृद्धादावस्थावशात् प्रयुक्तौ कर्तव्यौ । मुख्यः पुनरेकः कफान्तिक एवेत्याह—एको विरेक इत्यादि । न द्वितीयोऽस्तीति तृतीयस्य पुनः का कथा, एवं वमनमप्येकमेव । तथाच भोजः,—"तस्मान्मतिमता नित्यमात्मानं परिरक्षता । पित्तान्तं वमनं स्थाप्यं कफान्तं च विरेचनं" इति ॥ १५ ॥—

बलं यत्त्रिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥ १६ ॥
तत्रानुक्रममेकं तु बलस्थः सकृदाचरेत् ॥
द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन् वारान् दुर्बलस्तथा ॥ १७ ॥
केचिदेवं क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु ॥

एवं तर्हि तदाश्रयान्नसंसर्जनत्वमपि नास्तीति प्रकारान्तरेणैवान्नसंसर्जनत्रित्वं तदाश्रयं दर्शयन्नाह—बलं यत् त्रिविधमित्यादि । बलमत्रोपचयलक्षणमेव । यस्मात् प्रागेक एव विरेक उत्पाद्य वर्णितः तत् त्रिविधे आहारक्रमे बलं यत् त्रिविधं प्रोक्तं तत्र ज्ञेयम् । तत्र त्रिविधेऽपि बले संसर्जनं प्राप्नोति क्वचिद्दर्शयन्नाह—तत्रानुक्रममित्यादि । तत्रैव मतान्तरं दर्शयन्नाह—केचिदेवमित्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥—

संसर्गेण विवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्भजेत् ॥ १८ ॥
प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान् कटुकं ततः ॥
स्वाद्वम्ललवणान् भूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥
स्निग्धरूक्षान् रसांश्चैव व्यत्यासात् स्वस्थवत् ततः १९

अतःपरं क्रमेणैव कृतसंसर्गस्य रसावचारणक्रममाह—संसर्गेण इत्यादि । अन्नसंसर्जन क्रमविवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयात् स्निग्धान् मधुराम्ललवणान्, रूक्षान् कटुतिक्तकषायान्, व्यत्यासात् विपर्ययात्, एवमत्रोक्तपरिपाट्या भजेत् । तत्र प्रवृद्धाग्निहेतुवातपित्तस्यावजयार्थमग्नेः समीकरणार्थं च पूर्वं स्वादुतिक्तकौ, ततो वातकफजयार्थमग्नेः सन्धुक्षणार्थं च । व्यत्यासादिति यद प्रागुक्तरसप्रत्यनीकान् स्निग्धाम्ललवणकटुकान् । ततश्चाम्ललवणकटुकजनितपित्तवाताावजयार्थं स्वादुतिक्तौ । ततः भूय कषायकटुकौ ततोऽन्योन्यप्रत्यनीकरसानां स्निग्धरूक्षयोः व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिगो भिषक् । वृद्धवाग्भटस्तु आह—"दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ । स्वादुतिक्तौ ततो भूय कषायकटुकौ ततः ॥ अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः । व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥१८॥१९।

केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥
स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् ॥ २० ॥

एवं स्नेहवमनयोर्यथोक्तमन्नसंसर्जनक्रममतिदिशन्नाह—केवलमित्यादि । दोषरोगसंशमनाय [illegible] केवलं स्नेहपीतः, तथा वान्तश्च अजीर्णभुक्तनिमित्तं [illegible] जनं मात्राद्रव्याभ्याम् । ततः अनन्तरोक्तौ स्नेहपीतवान्तौ [illegible] भुञ्जीयात् ॥२०॥

कृतः सिराव्यधो यस्य कृतवमनः । [illegible] च शोधनम् ॥
स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान् भवेत् ॥ २१ ॥
त्र्यहं त्र्यहं परिहरेदेकैकं बस्तिमातुरः ॥
तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् ॥ २२ ॥

स्नेहपीतस्येत्याद्येकवाक्योक्तानां पञ्चानां स्नेहपीतादीनां मध्ये कृतशिराव्यविरिक्तयोः परिहारकालं गौरवान्निर्दिशन्नाह—कृतः शिराव्यधो यस्येत्यादि । यस्य शिराव्यधः कृतः यस्य च शोधनं विरेचनाख्यं कृतं तस्योभयस्यापि शोधनानन्तरं सप्तरात्रं कृतसंसर्गस्य सप्ताहादूर्ध्वं परिपूर्णाहारत्वेन स्वाद्वादिरसानां क्रमविपर्ययाभ्यामुपसेवया रसस्य शनैः शनैः धात्वन्तरानुक्रमतो मासेन शुक्रस्य शनैर्बलावाप्तिरुत्पद्यते । अत उक्तम्—स ना परिहरेन्मासमिति । ना पुरुषो वक्ष्यमाणं क्रोधादिकं परिहरेत् । तत्र कस्यचिदत्यन्ततीक्ष्णाग्नेर्जलसन्तानवद्रसप्रसरणेन मांसानन्तरमपि बललाभः कस्य चित् दीप्ताग्नेः शब्दसन्तानवद्रसप्रसरणेन मासादर्वागपि बललाभः स्यादत उक्तम् । *यावद्वा बलवान् भवेदिति* । चतुर्षु स्नेहपीतादिषु पूर्वोक्तोऽन्नसंसर्गकालनियमः । बस्तौ तु तादृशो नियमो नास्ति कथं दोषव्याधिबलापेक्षया बस्तेः पुनः पुनः शीलनात्, तदुक्तं—अष्टादशाष्टदशकानित्यादि । अत एकैकं बस्तिमुद्दिश्य विशिष्टं नियममाह—त्र्यहं त्र्यहमित्यादि । एकैकं बस्तिं सेवित्वा त्र्यहं वक्ष्यमाणं परिहार्यं परिहरेत् । तृतीये तु परीहार इत्यादिना विशेषेण परीहारे कृते सति अनन्तरं चतुर्थपञ्चमदिवसादौ यथायोगं योगानतिक्रमेण सम्यङ्निरूढानुवासितयोगलक्षणानतिक्रमेण समाचरेद्यथासात्म्यमुपसेवेतेत्यर्थः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—एकैकं बस्तिमनुवासनं दत्त्वा त्रीणि अहानि परिहरेत् । तृतीये तु बस्तौ गते तृतीयादनुवासनादूर्ध्वं यथायोगं यथावस्थं अग्न्यादीनवेक्ष्य चतुःपञ्चदिवसानन्तरीकृत्वा अनुवासनं योजनीयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तैलपूर्णामकृद्भाण्डसधर्माणो व्रणातुराः ॥
स्निग्धशुद्धाक्षिरोगार्ता ज्वरातीसारिणश्च ये ॥२३॥

शुद्धसमानधर्मिणोऽन्यानपि दृष्टान्तेनाह—तैलपूर्णमित्यादि। यथा तैलपूर्णममृद्भाजनं हस्तेन चाल्यमानं विशीर्यते, तथाऽयत्नेनोपचार्यमाणा ज्वरादयोऽवस्थान्तरं प्राप्यन्ते; तस्मादेतेऽपि संशुद्धवदुपक्रम्या इति तात्पर्यार्थः ॥ २३ ॥

क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति॥२४॥
मैथुनोपगमाद्घोरान् व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥
आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च ॥ २५ ॥
गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासौ च दारुणौ ॥
शुक्रवच्चापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्तते ॥ २६ ॥
लभते च दिवास्वप्नात्तांस्तान् व्याधीन् कफात्मकान्
प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् ॥२७॥
मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथारुचिम् ॥
तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति ॥ २८ ॥
उच्चैः संभाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्रुजम् ॥
आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं बाधिर्यं मूकतां तथा ॥२९
हनुमोक्षमधीमन्थमर्दितं च सुदारुणम् ॥
नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥ ३० ॥
लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान् ॥
यानयानात्तु लभते छर्दिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् ॥ ३१ ॥
तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥
चिरासनात्तथा स्थानाच्छ्रोण्यां भवति वेदना॥३२॥
अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजः ॥
सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥ ३३ ॥
शीतसंभोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये ॥
ततोऽङ्गमर्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ ३४ ॥
वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् ॥
विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति॥३५॥
असात्म्यभोजनं हन्याद्बलवर्णमसंशयम् ॥ ३६ ॥
अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥

पूर्वेषु स्नेहपीतादिषु पञ्चसु परिहार्याणामपरिहारेण किं भवतीत्याह—क्रुध्यतः कुपितमित्यादि। उपद्रवान् दाहपिपासाप्रभृतीन्। आयास्यत इत्यादि। विभ्रमं विविधं भ्रमं संमोहमदापस्मारोन्मादादिकं मानसं विकारम्। मैथुनोपगमादित्यादि। तानेव घोरान् व्याधीन् विवृण्वन्नाह—आक्षेपकमित्यादि। लभते च दिवास्वप्नात्तानित्यादि। अधिमन्थो दृष्टिरोगः। यानयानात्तु लभते इत्यादि। यानयानेनाश्वादिगमनेन रथाद्य। चिरासनादित्यादि। आसनं स्थितिभवनम्। स्थानमूर्ध्वीभवनम्। अतिचङ्क्रमणादित्यादि। शोफं वेत्यत्र स्वापं वेति पाठान्तरम्। शीतसंभोगतोयानामित्यादि। संभोगः स्रक्चन्दनादीनामुपभोगः। गयी तु शीतसंभोगतोयानामित्यत्र शीतभोजनतोयानामिति पठति। वातातपाभ्यामित्यादि। यथाक्रमं वातात् वैवर्ण्यं, आतपप्रकुपितात् पित्तात् ज्वरः। विरुद्धाध्यशनान्मृत्युमित्यादि। पयोमत्स्यादिभोजनं विरुद्धं, अध्यशनमजीर्णे भोजनं, ताभ्यां मरणं भयावहो रोगो वा। असात्म्यभोजनमित्यादि। ये अनात्मवन्तः पुरुषा अप्रमाणकं पशुवद्भुञ्जते ते अजीर्णं प्राप्नुवन्ति; किं विशिष्टं रोगानीकस्य रोगसमूहस्य मूलम्। क्रोधादिषु आयासशोकाभ्यां एकैका, चिरासनस्थानाभ्यामपि अन्ये, शीतसम्भोगतोयानां पुनरेकैका, वातातपेत्यादि द्वे, तथा विरुद्धाध्यशनाभ्यां द्वे, अन्याः सुबोध्याः, इत्येवं पञ्चदशान्तास्तु सर्वाः ॥२४—३७॥

व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥
प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥ ३८ ॥

संक्षेपेण चिकित्सितं निर्दिशन्नाह—व्यापदामित्यादि। व्यापदामुपद्रवाणां, कारणं विप्रकृष्टं क्रोधादिकं सन्निकृष्टं पित्तादिकं वीक्ष्य उपलभ्य, प्रत्यनीकेन विप्रकृष्टकारणप्रत्यनीकेन उपद्रवप्रत्यनीकेन वा बुद्धिमान् भिषक् आतुरारोग्यविषये प्रयत्नं कुर्वीत ॥ ३८ ॥

विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावकाः
शशाश्च सेव्याः समयूरतित्तिरिः ॥
सषष्टिकाश्चैव पुराणशालय-
स्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्तितम् ॥ ३९ ॥

असात्म्यभोजनं बलवर्णहरं समुद्दिष्टं, तत् किमत्र सात्म्यं यदपेक्षयाऽन्यदसात्म्यमिति तदेवाह—विरिक्तवान्तैरित्यादि। लघु यच्च कीर्तितमिति वैष्किरजाङ्गलेषु शालिषष्टिकेषु मुद्गादिषु चोक्तादन्यदपि यच्च लघु प्रोक्तं तदपि सेव्यमित्यर्थः। जेज्जटाचार्यस्त्वन्यथा व्याख्यानयति। यथा विरिक्तवान्तैरित्याद्यारम्भप्रयोजनं विरिक्तकर्षितविभक्तनियमार्थं वमनानुक्तविधिप्रापणार्थं च। यतो विरिक्तस्य प्रमाणापेक्षया यवाग्वादिक्रम एकशो द्विशस्त्रिशश्च विहितो न वान्तस्य ॥ ३९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः।

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः।

अथातो धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

अथातो धूमनस्येत्यादि। कवलशब्देनात्र चिकित्सितमालोच्य गण्डूषप्रतिसारणेऽपि गृह्येते ॥ १ ॥ २ ॥

धूमः पञ्चविधो भवति, तद्यथा—प्रायोगिकः, स्नेहनो, वैरेचनः, कासघ्नो, वामनीयश्चेति ॥ ३ ॥

कालैः सायंप्रातिकभोजनाभ्यां द्व्यहं, मध्ये तद्द्विगुणेन चतुरहं, उत्तमे तत्त्रिगुणेन षडहमिति ॥ १२–१४ ॥—

आढकार्धाढकप्रस्थसंख्या ह्येषा विरेचने ॥ १५ ॥
श्लेष्मान्तत्वाद्विरेकस्य न तामिच्छति तद्विदः ॥
एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन ॥

कफेत्यादि । अग्न्यधिष्ठानसंप्लवादत्यर्थमग्निमान्द्यहेतौ विरेचन एवाढकादिसंख्या, वमनास्थापनयोस्त्वग्न्यधिष्ठानानभिभवेन तादृशाग्निमान्द्याभावान्माननियमो नास्ति; अतएव तदहरेव कुलत्थमुद्गयूषभोजनं, आस्थापने मांसरसभोजनमनुवासनं च । एतन्मतं निरस्यन्नाह—श्लेष्मान्तत्वादित्यादि । अयमभिप्रायः—विरेचनं निःशेषपित्तनिर्हरणाय युज्यते, निःशेषपित्तनिर्हरणं च तदेवानुमीयते यदा पित्तप्रवर्तनानन्तरं तत्प्रदेशस्थ आमरूपकफः प्रवर्तते । तस्मात् कफान्तिकत्वाद्विरेकस्य तां प्रस्थादिकां संख्यां विरेचनविदो नेच्छन्ति । एतेन वैगिकोऽपि निराकृतः, लैङ्गिकः पुनरेकान्तेनाविरुद्ध एव । यतो लैङ्गिकेऽपि कफान्तिकत्वमस्ति । तथाच—'वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण गच्छति, एवमेव विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा' इति । अतो वैगिकमानिकौ विरेकौ गौणतया प्रतिपादितौ क्वचित् बालवृद्धाद्यवस्थावशात् प्रयुक्तौ कर्तव्यौ । मुख्यः पुनरेकः कफान्तिक एवेत्याह—एको विरेक इत्यादि । न द्वितीयोऽस्तीति तृतीयस्य पुनः का कथा, एवं वमनमप्येकमेव । तथाच भोजः,— "तस्मान्मतिमता नित्यमात्मानं परिरक्षता । पित्तान्तं वमनं स्थाप्यं कफान्तं च विरेचनं" इति ॥ १५ ॥—

बलं यत्त्रिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥ १६ ॥
तत्रानुक्रममेकं तु बलस्थः सकृदाचरेत् ॥
द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन् वारान् दुर्बलस्तथा ॥ १७ ॥
केचिदेवं क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु ॥

एवं तर्हि तदाश्रयान्नसंसर्जनत्वमपि नास्तीति प्रकारान्तरेणैवान्नसंसर्जनत्रित्वं तदाश्रयं दर्शयन्नाह—बलं यत् त्रिविधमित्यादि । बलमत्रोपचयलक्षणमेव । यस्मात् प्रागेक एव विरेक उत्पाद्य वर्णितः तत् त्रिविधे आहारक्रमे बलं यत् त्रिविधं प्रोक्तं तत्र ज्ञेयम् । तत्र त्रिविधेऽपि बले संसर्जनं प्राप्नोति क्वचिद्दर्शयन्नाह—तत्रानुक्रममित्यादि । तत्रैव मतान्तरं दर्शयन्नाह—केचिदेवमित्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥—

संसर्गेण विवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्भजेत् ॥ १८ ॥
प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान् कटुकं ततः ॥
स्वाद्वम्ललवणान् भूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥
स्निग्धरूक्षान् रसांश्चैव व्यत्यासात् स्वस्थवत् ततः १९

अतःपरं क्रमेणैव कृतसंसर्गस्य रसावचारणक्रममाह—संसर्गेण इत्यादि । अन्नसंसर्जन क्रमविवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयात् स्निग्धान् मधुराम्ललवणान्, रूक्षान् कटुतिक्तकषायान्, व्यत्यासात् विपर्ययात्, एवमत्रोक्तपरिपाट्या भजेत् । तत्र प्रवृद्धाग्निहेतुवातपित्तस्यावजयार्थमग्नेः समीकरणार्थं च पूर्वं स्वादुतिक्तकौ, ततो वातकफजयार्थमग्नेः सन्धुक्षणार्थं च । व्यत्यासादिति यदा प्रागुक्तरसप्रत्यनीकान् स्निग्धाम्ललवणकटुकान् । ततश्चाम्ललवणकटुकजनितपित्तवातावजयार्थं स्वादुतिक्तौ । ततः भूयः कषायकटुकौ ततोऽन्योन्यप्रत्यनीकरसानां स्निग्धरूक्षयोः व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिगो भिषक् । वृद्धवाग्भटस्तु आह—"दध्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ । स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः । व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥१८॥१९॥

केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥
स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् ॥ २० ॥

एवं स्नेहवमनयोर्यथोक्तमन्नसंसर्जनक्रममतिदिशन्नाह—केवलमित्यादि । दोषरोगसंशमनार्थमित्तपीतस्नेहः केवलं स्नेहपीतः, तथा वान्तश्च अजीर्णभुक्तनिमित्तं कृतवमनः । लघुभोजनं मात्राद्रव्याभ्याम् । ततः अनन्तरोक्तेनैव विधानेन स्वाद्वादीनश्नीयात् ॥२०॥

कृतः सिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ॥
स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान् भवेत् ॥ २१ ॥
त्र्यहं त्र्यहं परिहरेदेकैकं बस्तिमातुरः ॥
तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् ॥ २२ ॥

स्नेहपीतस्येत्याद्येकवाक्योक्तानां पञ्चानां स्नेहपीतादीनां मध्ये कृतशिराव्यविरिक्तयोः परिहारकालं गौरवान्निर्दिशन्नाह—कृतः शिराव्यधो यस्येत्यादि । यस्य शिराव्यधः कृतः यस्य च शोधनं विरेचनाख्यं कृतं तस्योभयस्यापि शोधनानन्तरं सप्तरात्रं कृतसंसर्गस्य सप्ताहादूर्ध्वं परिपूर्णाहारत्वेन स्वाद्वादिरसानां क्रमविपर्ययाभ्यामुपसेवया रसस्य शनैः शनैः धात्वन्तरानुक्रमतो मासेन शुक्रस्य शनैर्बलावाप्तिरुत्पद्यते । अत उक्तम्—स ना परिहरेन्मासमिति । ना पुरुषो वक्ष्यमाणं क्रोधादिकं परिहरेत् । तत्र कस्यचिदत्यन्ततीक्ष्णाग्नेर्जलसन्तानवद्रसप्रसरणेन मासानन्तरमपि बललाभः कस्य चित् दीप्ताग्नेः शब्दसन्तानवद्रसप्रसरणेन मासादर्वागपि बललाभः स्यादत उक्तम् । यावद्वा बलवान् भवेदिति । चतुर्षु स्नेहपीतादिषु पूर्वोक्तोऽन्नसंसर्गकालनियमः । बस्तौ तु तादृशो नियमो नास्ति कथं दोषव्याधिबलापेक्षया बस्तेः पुनः पुनः शीलनात्, तदुक्तं—अष्टादशाष्टदशकानित्यादि । अत एकैकं बस्तिमुद्दिश्य विशिष्टं नियममाह—त्र्यहं त्र्यहमित्यादि । एकैकं बस्तिं सेवित्वा त्र्यहं वक्ष्यमाणं परिहार्यं परिहरेत् । तृतीये तु परीहार इत्यादिना विशेषेण परीहारे कृते सति अनन्तरं चतुर्थपञ्चमदिवसादौ यथायोगं योगानतिक्रमेण सम्यङ्निरूढानुवासितयोगलक्षणानतिक्रमेण समाचरेद्यथासात्म्यमुपसेवेतेत्यर्थः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—एकैकं बस्तिमनुवासनं दत्त्वा त्रीणि अहानि परिहरेत् । तृतीये तु बस्तौ गते तृतीयादनुवासनादूर्ध्वं यथायोगं यथावस्थं अभ्यासीनवेक्ष्य चतुःपञ्चदिवसानन्तरीकृत्वा अनुवासनं योजनीयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तैलपूर्णाममृद्भाण्डसधर्माणो यथातुराः ॥
स्निग्धशुद्धाक्षिरोगार्ता ज्वरातीसारिणश्च ये ॥२३॥

शुद्धसमानधर्मिणोऽन्यानपि दृष्टान्तेनाह—तैलपूर्णमित्यादि । यथा तैलपूर्णाममृद्भाजनं हस्तेन चाल्यमानं विशीर्यते, तथाऽयत्नेनोपचार्यमाणा ज्वरादयोऽवस्थान्तरं प्राप्यन्ते; तस्मादेतेऽपि संशुद्धवदुपक्रम्या इति तात्पर्यार्थः ॥ २३ ॥

क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति॥२४॥
मैथुनोपगमाद्घोरान् व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥
आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च ॥ २५ ॥
गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासौ च दारुणौ ॥
शुक्रवच्चापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्तते ॥ २६ ॥
लभते च दिवास्वप्नात्तांस्तान् व्याधीन् कफात्मकान्
प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् ॥२७॥
मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथारुचिम् ॥
तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति ॥ २८ ॥
उच्चैः संभाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्रुजम् ॥
आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं बाधिर्यं मूकतां तथा ॥२९॥
हनुमोक्षमधीमन्थमर्दितं च सुदारुणम् ॥
नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥ ३० ॥
लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान् ॥
यानयानात्तु लभते छर्दिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् ॥ ३१ ॥
तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥
चिरासनात्तथा स्थानाच्छ्रोण्यां भवति वेदना॥३२॥
अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजः ॥
सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥ ३३ ॥
शीतसंभोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये ॥
ततोऽङ्गमर्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ ३४ ॥
वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् ॥
विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति॥३५॥
असात्म्यभोजनं हन्याद्बलवर्णमसंशयम् ॥ ३६ ॥
अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥

एतेषु स्नेहपीतादिषु पञ्चसु परिहार्याणामपरिहारेण किं भवतीत्याह—क्रुध्यतः कुपितमित्यादि । उपद्रवान् दाहपिपासाप्रभृतीन् । आयास्यत इत्यादि । विभ्रमं विविधं भ्रमं संमोहमदापस्मारोन्मादादिकं मानसं विकारम् । मैथुनोपगमादित्यादि । तानेव घोरान् व्याधीन् विवृण्वन्नाह—आक्षेपकमित्यादि । लभते च दिवास्वप्नात्तानित्यादि । अधिमन्थो दृष्टिरोगः । यानयानात्तु लभते इत्यादि । यानयानेनाश्वादिगमनेन रथाद्य । चिरासनादित्यादि । असनं स्थितिभवनम् । स्थानमूर्ध्वीभवनम् । अतिचङ्क्रमणादित्यादि । शोफं वेत्यत्र स्वापं वेति पाठान्तरम् । शीतसंभोगतोयानामित्यादि । संभोगः स्रक्चन्दनादीनामुपभोगः । गयी तु शीतसंभोगतोयानामित्यत्र शीतभोजनतोयानामिति पठति । वातातपाभ्यामित्यादि । यथाक्रमं वातात् वैवर्ण्यं, आतपप्रकुपितात् पित्तात् ज्वरः । विरुद्धाध्यशनान्मृत्युमित्यादि । पयोमत्स्यादिभोजनं विरुद्धं, अध्यशनमजीर्णे भोजनं, ताभ्यां मरणं भयावहो रोगो वा । असात्म्यभोजनमित्यादि । ये अनात्मवन्तः पुरुषा अप्रमाणकं पशुवद्भुञ्जते ते अजीर्णं प्राप्नुवन्ति; किं विशिष्टं रोगानीकस्य रोगसमूहस्य मूलम् । क्रोधादिषु आयासशोकाभ्यां एकैका, चिरासनस्थानाभ्यामपि थन्ये, शीतसम्भोगतोयानां पुनरेकैका, वातातपेत्यादि द्वे, तथा विरुद्धाध्यशनाभ्यां द्वे, अन्याः सुबोध्याः, इत्येवं पञ्चदशान्तास्तु सर्वाः ॥२४—३७॥

व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥
प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥ ३८ ॥

संक्षेपेण चिकित्सितं निर्दिशन्नाह—व्यापदामित्यादि । व्यापदामुपद्रवाणां, कारणं विप्रकृष्टं क्रोधादिकं सन्निकृष्टं पित्तादिकं वीक्ष्य उपलभ्य, प्रत्यनीकेन विप्रकृष्टकारणप्रत्यनीकेन उपद्रवप्रत्यनीकेन वा बुद्धिमान् भिषक् आतुरारोग्यविषये प्रयत्नं कुर्वीत ॥ ३८ ॥

विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावकाः
शशाश्च सेव्याः समयूरतित्तिरिः ॥
सषष्टिकाश्चैव पुराणशालय-
स्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्तितम् ॥ ३९ ॥

असात्म्यभोजनं बलवर्णहरं समुद्दिष्टं, तत् किमत्र सात्म्यं यदपेक्षयाऽन्यदसात्म्यमिति तदेवाह—विरिक्तवान्तैरित्यादि । लघु यच्च कीर्तितमिति वैष्किरजाङ्गलेषु शालिषष्टिकेषु मुद्गादिषु चोक्तादन्यदपि यच्च लघु प्रोक्तं तदपि सेव्यमित्यर्थः । जेज्जटाचार्यस्त्वन्यथा व्याख्यानयति । यथा विरिक्तवान्तैरित्यारम्भप्रयोजनं विरिक्तकर्षितविभक्तनियमार्थं वमनानुक्तविधिप्रापणार्थं च । यतो विरिक्तस्य प्रमाणापेक्षया यवाग्वादिक्रम एकशो द्विशस्त्रिशश्च विहितो न वान्तस्य ॥ ३९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

अथातो धूमनस्येत्यादि । कवलशब्देनात्र चिकित्सितमालोच्य गण्डूषप्रतिसारणेऽपि गृह्येते ॥ १ ॥ २ ॥

धूमः पञ्चविधो भवति; तद्यथा—प्रायोगिकः, स्नेहनो, वैरेचनः, कासघ्नो, वामनीयश्चेति ॥ ३ ॥

धूमस्य विषयभेदप्रतिपादनाय पाञ्चविध्यमाह—धूम इत्यादि । कासघ्नवामनीययोरत्रैवान्तर्भावात् त्रिविध इत्यन्ये । तत्र प्रयोगः स्वस्थस्य सततोपयोगस्तत्र साधुः प्रायोगिकः; स च श्लेष्माणमुत्क्लेशयति, उत्क्लिष्टं चापकर्षति, शमयति वातं, स्नेहनविरेचनाभ्यां तुल्यत्वात् । कासहरत्वात् कासघ्नः; स पुनरुरःकण्ठरोगहरोऽप्यावस्थिक एक एव । अभिष्यन्नशिरसि शिरोविरेचयतीति विरेचनः, विरेचन एव वैरेचनः; वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षयति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च । रूक्षस्य स्नेहाय प्रभवतीति स्नैहिकः; स च वातं शमयति, स्नेहनादुपलेपनाच्च । वामयतीति वामनीयः, स पुनरुत्क्लिष्टकफाभिपन्नकण्ठोरसः ॥ ३ ॥

तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्येण श्लक्ष्णपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेदेषा वर्तिः प्रायोगिके, स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नेहने, शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने, बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकासमर्दहिङ्गिविङ्कुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने, स्नायुचर्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च वामनीये ॥ ४ ॥

तस्य पञ्चविधस्यापि दहनबाह्याश्रयभूतवर्तिसाधनद्रव्याणि निर्दिशन्नाह—तत्रैलादिनेत्यादि । एलादिवर्गे कुष्ठतगरौ वर्ज्यौ । तथा च निमिः,—"धूमो हि वक्रकुष्ठाभ्यां विलालयति शक्तितः । मस्तिष्कं तद्धि विष्यन्नं नाशाय प्रतिपद्यते"—इति । तस्मात् कुष्ठतगरवर्जितैलादिनालेपयेत् । शरकाण्डः शरेषिका । अङ्गुलिपरिणाहं कनिष्ठिकाङ्गुलिमध्यस्थौल्यमनल्पं द्व्यङ्गुलं विहाय वर्तिः । शरकाण्डस्य सुखापकर्षणार्थं क्षौमेण वेष्टनम् । प्रायोगिकेऽष्टचत्वारिंशदङ्गुलं नेत्रं ज्ञातव्यं, सर्वधूमनेत्रेभ्यः षड्भागप्रमाणा वर्तिः कार्येति तन्त्रान्तरप्रतिपादनात् । तथा च विदेहः,—"अङ्गुल्याः परिणाहेन मध्ये स्थूलाऽन्तयोस्तनुः । धूमनेत्रस्य षड्भागं वर्तिमानं प्रचक्षते—" इति । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टेत्यादि । स्नेहफलानां शिग्रुबिभीतकादिफलानां सारः तदन्तर्गतो मज्जा । तथा नेत्रचतुर्भागेन इषीका ग्राह्या, एवं स्नैहिकादिषु चतुर्ष्वपि धूमेषु यथास्वं नेत्रात् षष्ठभागेन वर्तिप्रमाणं उक्तं भवति । प्रभृतिग्रहणेन द्राक्षाक्षकफलादिकम् । शिरोविरेचनद्रव्याणि खरमञ्जरीशिग्रुसूर्यवल्लीपीलुपिप्पलीसिद्धार्थकसुरसार्जकप्रभृतीनि । कासहरैश्चेति कासहराणि गुणोपचारीणि शास्त्रे तत्प्रतिषेधप्रोक्तानि । स्नायुचर्मेत्यादि । वामनीयद्रव्याणि मदनफलादीनि संशोधनसंशमनीयोक्तानि ॥ ४ ॥

तत्र बस्तिनेत्रद्रव्यैर्धूमनेत्रद्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति । धूमनेत्रं तु कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्रस्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत् प्रायोगिके, द्वात्रिंशत् स्नेहने, चतुर्विंशतिर्वैरेचने, षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एतेऽपि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवतः । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति ॥ ५ ॥

अत्रैव धूमनेत्रद्रव्याण्याह—तत्र बस्तिनेत्रद्रव्यैरित्यादि । बस्तिनेत्रद्रव्यैः सुवर्णरूप्यत्रपुसीसताम्रकांस्यादिभिः । अत ऊर्ध्वं नेत्रस्य दीर्घत्वच्छिद्राणां प्रमाणमाह—धूमनेत्रमित्यादि । कनिष्ठिकापरिणाहमिति कनिष्ठिकासमस्थूलम् । धूमवर्तिप्रवेशस्रोत इति यावता स्रोतसा धूमवर्तिप्रवेशो भवति तावन्मात्रस्रोतस्कम् । पृथग् दैर्घ्यमानमाह—अङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशदित्यादि । दशाङ्गुलं वा वामनीयमिति केचित् पठन्ति, तच्च गयदासेन विदेहमतानुसारिणा सम्यगिति प्रतिपादितम् । ऋजुत्रिकोषाफलितत्वं नेत्रस्य तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम् । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलमित्यादि । कलायपरिमण्डलं गुटिकामुखम् ॥ ५ ॥

अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहाक्तां प्रदीप्ताग्रां वर्तिं नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ॥ ६ ॥

**मुखेन तं पिबेत् पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् ॥
मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतं च नासया ॥ ७ ॥
मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् ॥
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥ ८ ॥**

विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत, स्नेहनं मुखनासाभ्यां, नासिकया वैरेचनं, मुखेनैवेतरौ ॥९

अथानन्तरं धूमपानविधानमाह—अथ सुखोपविष्ट इत्यादि । मुखेनेत्यादि धूमपानार्हः मुखेन पूर्वं पिबेत् पश्चान्नासिकयेति । तदुभयपीतं पञ्चप्रकारमप्युरः प्राप्तं मुखेन वमनीयं न कथमपि नासिकयेति दर्शयन्नाह—मुखपीतमित्यादि । मुखेन पीतं मुखेनैव वमेत् । प्रतिलोमेनेत्यादि । तथाच विदेहः,—"निर्वमेत्तु मुखेनैव नासया न कथञ्चन । विलोमतो गतो धूमः कुर्याद्दर्शनविभ्रमम्"—इति । विशेषतस्तु प्रायोगिकमित्यादि । शिरोरोगसंभवानां लक्षणविशेषमाश्रित्य प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत, सामान्येन पुनरुरःशिरोरोगसंभवानामुभयमार्गेणापि, तन्त्रान्तरदर्शनात्; तथाच विदेहः,—"प्रयोगपाने पूर्वं वा नासया धूममाचरेत्"—इति । पूर्वं वा नासया धूममाचरेदित्यनेन क्वचिन्मुखेनापि प्राक् पेय इत्यवगम्यते । स्नैहिकं मुखनासाभ्यामिति उरःकण्ठाश्रिते वाते मुखेन, शिरःसमाश्रिते वाते नासया, उभयमार्गे पानार्हो मुखेन पूर्वं पिबेत्पश्चान्नासिकयेति । वैरेचनिकमिति उत्क्लिष्टकफाभिव्याप्तकण्ठोरसो नासया, अनुत्क्लिष्टकफो पुनर्वैरेचनिकमपि प्रागवक्त्रेण । इतरौ कासघ्नवामनीयौ मुखेनैव पेयौ, कासस्य वामनीयस्य च रोगस्योरःकण्ठगत्वात् ॥ ६—९ ॥

तत्र प्रायोगिके वर्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्कामङ्गारेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं स्नेहनं वैरेचनिकं च कुर्यादिति । इतरयोर्व्यपेतधूमाङ्गारे स्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत, प्रशान्ते धूमे वर्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धेरेष धूमपानोपायविधिः ॥ १० ॥

तत्र प्रायोगिके वर्तिमित्यादि । स्थिरे अचले । समाहिते शोभनकारितया स्थापिते । मूलच्छिद्रेणेति मूले छिद्रं यस्य तेन मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण कर्त्रा, वर्तिं धूमवर्तिं चूर्णं वा ॥१०॥

तत्र शोकश्रमभयामर्षौष्ण्यविषरक्तपित्तमदमूर्च्छादाहपिपासापाण्डुरोगतालुशोषच्छर्दिशिरोऽभिघातोद्गारापतर्पिततिमिरप्रमेहोदराध्मानोर्ध्ववातार्ता बालवृद्धदुर्बलविरिक्तास्थापितजागरितगर्भिणीरूक्षक्षीणक्षतोरस्कमधुघृतदधिदुग्धमत्स्यमद्ययवागूपीताल्पकफाश्च न धूममासेवेरन् ॥ ११ ॥

इदानीं धूमानर्होपदेशः—तत्र शोकश्रमभयेत्यादि । तत्र शोकादिभिरूर्ध्ववातान्तैः सहार्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते॥११

अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः ॥
घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातं च दारुणम् ॥ १२ ॥

अकालपीतस्य व्यापदुद्रवं दर्शयन्नाह—अकालपीत इत्यादि ॥ १२ ॥

आद्यास्तु त्रयो धूमा द्वादशसु कालेषूपादेयाः । तद्यथा—क्षुतदन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनदिवास्वप्नमैथुनच्छर्दिमूत्रोच्चाररुषितशस्त्रकर्मान्तेष्विति । तत्र मूत्रोच्चारक्षवथुरुषितमैथुनान्तेषु स्नैहिकः, स्नानच्छर्दनदिवास्वप्नान्तेषु वैरेचनः, दन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्मान्तेषु प्रायोगिक इति॥१३

कः पुनर्धूमस्य पानकाल इत्याह—आद्यास्तु त्रयो धूमा इत्यादि ॥ १३ ॥

तत्र स्नेहनो वातं शमयति, स्नेहादुपलेपाच्च; वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च; प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति, साधारणत्वात् पूर्वाभ्यामिति ॥ १४ ॥

तेषां प्रत्येकं कार्यमाह—तत्र स्नैहिको वातमित्यादि । कुतः पुनरयं कफोत्क्लेशापकर्षणः? साधारणत्वादिति पूर्वाभ्यां स्नेहविरेचनाभ्यां तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

भवति चात्र ।

नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ॥
दृढकेशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदाननः ॥ १५ ॥

कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्रावक्षवथुतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति ॥ १६ ॥

धूमोपयोगमाह—भवति चात्रेत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥

तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ । तत्र योगो रोगप्रशमनः, अतियोगो रोगाप्रशमनस्तालुगलशोषपरिदाहपिपासामूर्च्छाभ्रममदकर्णाक्षिदृष्टिनासारोगदौर्बल्यान्यतियोगो जनयति ॥ १७ ॥

तत्र योगो रोगप्रशमन इत्यादि । दृष्टिनासयोः रोगदौर्बल्याभ्यां संबन्धः । अतियोगो जनयतीत्यस्याग्रे 'तत्र सर्पिःपानाञ्जनतर्पणानि विदध्यात्' इति केचित् पठन्ति ॥ १७ ॥

प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत मुखनासिकाभ्यां च पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति, स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिः, वैरेचनिकमादोषदर्शनात्, तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीयः, ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति ॥ १८ ॥

व्रणधूमं शरावसंपुटोपनीतेन नेत्रेण व्रणमानयेत्, धूपनाद्वेदनोपशमो व्रणवैशद्यमास्रावोपशमश्च भवति ॥ १९ ॥

विधिरेष समासेन धूमस्याभिहितो मया ॥
नस्यस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषतः ॥ २० ॥

प्रायोगिकादीनां पानमर्यादामाह—प्रायोगिकमित्यादि । मुखनासिकाभ्यामिति दोषस्थानमवेक्ष्योचितमार्गेणाददीत । त्रींस्त्रीनुच्छ्वासान्कति संख्याकानाददीतेत्याह—पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति—पर्यायः परिपाटी, उच्छ्वासत्रयेणैकः पर्यायः, तान्पर्यायान् त्रींश्चतुरो वा दोषपुरुषबलमवेक्ष्य; एतदुक्तं भवति—त्रिभिरादानविसर्गैः त्रीन् वारान् चतुरो वा धूमः पातव्यः । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थायाम् । तेन तन्त्रान्तरव्यवस्थितोऽर्थोऽत्र ज्ञातव्यः । तथाच धूमपानमात्राविधाने निमिः—"धूमपाने तु विज्ञेय उच्छ्वासस्त्रिगुणः कलाः । तिस्रः कलाश्चात्र मात्राप्रमाणं स्यात्रिमात्रिकं ॥ पिबेत् स्वस्थविधौ, मात्रां दुर्बलस्तु कलां पिबेत् । अभिष्यन्ने प्रमाणं स्यात् प्रमाणं च पिबेद्रुजि—"इति । स्नैहिकमित्यादि । यावदश्रुप्रवृत्तिरिति बलवति पुरुषे, दुर्बले च प्रायोगिकवत् । तथाच भोजः,—"प्रमाणं स्नैहिके धूमे कृशो मात्रां पिबेन्नरः। सबलस्तु पिबेत्तावद्यावदश्रुर्न गच्छति"—इति । वैरेचनिकमादोषदर्शनादिति दोषस्य च कफाख्यस्य विकृतस्य दर्शनं यावत् । अत एव तन्त्रान्तरे शोधनस्यैकस्मिन् दिने त्रिश्चतुर्वा पानं प्रतिपादितम् । तथा च तन्त्रान्तरम्—"सकृत पिबेत् स्नेहनीयं प्रयोगे सकृदेव च । द्विर्वा विरेचनीयं तु त्रिश्चतुर्वा पिबेन्नरः"—इति । विशिष्टधूमपाने पूर्वकरणीय-

माह—तिलतण्डुलेत्यादि । वमनकाल एवाकण्ठं तिलादियवागूपीतेन वामनीयो धूमः पातव्यो यावत् 'पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्ते' इत्यादिवाक्योक्तं सम्यग्वान्तलक्षणमिति । ग्रासान्तरेष्विति कवलयोः कवलानां वान्तरे, अन्तरं मध्यमित्यर्थः । 'ग्रासान्त' इत्यन्ये पठन्ति, तथा 'भोजनस्योत्तर' इत्यपरे पठन्ति। कासघ्नश्च वैरेचनिकवत् त्रिश्चतुर्वा यावद्विकृतकफहरणम् । तथा च चरकः,—"वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत्" । अतो व्रणधूपनविधानं—व्रणधूममित्यादि । समासेन संक्षेपेणेत्यर्थः ॥ १८—२० ॥

औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यम् । तद्द्विविधं शिरोविरेचनं, स्नेहनं च । तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा—नस्यं, शिरोविरेचनं, प्रतिमर्शो, अवपीडः, प्रधमनं च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनं च; नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः, शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रधमनं च; ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः ॥ २१ ॥

नासिकाभ्यामिति द्विवचनं पुटयुग्मापेक्षया । तद्द्विविधमित्यादि । नस्यमत्र 'तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां' इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपादितं ज्ञेयम् । शिरोविरेचनद्रव्यैर्यो दीयते स शिरोविरेचनः । प्रतिमर्शस्त्विहैवाग्रे वक्ष्यते । शृतशीतक्काथादीनां पिचुनाऽवपीडनादवपीडः । चूर्णस्य मुखेन नाड्या वा प्रध्मापनात् प्रधमनम् । चकारः पुनरत्र शिरोविरेचनस्यापि विकल्पः प्रतिमर्श इत्यनुक्तं समुच्चिनोति; तथा च दृढबलः- "प्रतिमर्षो भवेत् स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत्"—इति । तेषु नस्यमित्यादि ॥ २१ ॥

तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां च बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननाय वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेडतिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषापबाहुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबाधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥ २२ ॥

तत्र नस्यविधौ स्नेहः सर्पिस्तैलवसामज्जाख्यः, स च यथास्वगुणैर्वातपित्तकफहरद्रव्यैः सिद्धः स्नेह इति तत्र तैलं नस्ये वातकफहरं, पित्तरक्तहरं तु क्षीरसर्पिरिति ज्ञेयम् । तत्तु देयमित्यादि । तत् स्नैहिकं नस्यं वातपित्तहरद्रव्यैः सिद्धेन स्नेहेन देयम् । तस्य कालावधिस्तन्त्रान्तरात् । तथाच भोजः,—"एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः । सप्ताहं तु परं देयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः ॥ पक्षं विंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते" इति । अपरस्त्वाह—"त्र्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः । परं नवाहमूर्ध्वं तु नवाहात् सात्म्यतां व्रजेत् ॥ न तन्नस्यगुणं कुर्यात् सात्म्यत्वात् दोषकृन्न च । तस्मान्नस्यप्रयोगस्तु स्नैहिको न हितः सदा"—इति ॥ २२ ॥

शिरोविरेचनं श्लेष्मणाभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसामरोचकशिरोगौरवशूलपीनसार्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाज्ञानेष्वन्येषु चोर्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति ॥ २३ ॥

अथ शिरोविरेचनविषयावसरः—शिरोविरेचनमित्यादि । केचित् स्नेहेनैव पठन्ति ॥ २३ ॥

तत्रैतद्द्विविधमप्यभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां, मध्याह्ने पित्तरोगिणां, अपराह्णे वातरोगिणाम् ॥ २४ ॥

तयोर्द्वयोः स्नैहिकवैरेचनिकयोः कालावधारणमुद्दिशन्नाह—तत्रैतद्द्विविधमित्यादि । तद्द्विविधमपि नस्यं पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णेषु कफपित्तवातरोगिणां देयमिति । स्वास्थ्यवृत्तिकनस्यकालावधारणं तन्त्रान्तरात् ज्ञेयम् । तथा च वृद्धवाग्भटः,—"स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्याह्ने, शरद्वसन्तयोः पूर्वाह्णे, ग्रीष्मेऽपराह्णे, वर्षास्वादित्यदर्शने, पञ्च कर्माणि आचरतो बस्तिकर्मोत्तरकालमेव" इति ॥ २४ ॥

अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशुद्धवक्त्रस्रोतसे पाणितापपरिस्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णाम्बुतप्तं रजतसुवर्णताम्रमृत्पात्रशुक्तीनामन्यतमस्थं शुक्त्या पिचुना वा सुखोष्णं स्नेहमद्रुतमासिञ्चेदव्यच्छिन्नधारं यथा नेत्रे न प्राप्नोति ॥ २५ ॥

स्नेहेऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ॥
न कुप्येन्न प्रभाषेच्च न क्षुयान्न हसेत्तथा ॥ २६ ॥
एतैर्हि विहतः स्नेहो न सम्यक् प्रतिपद्यते ॥
ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसंभवः ॥ २७ ॥

अथानन्तरं तद्दानविधानं—अथ पुरुषायेत्यादि । स्नेहमिति स्नेहस्योपलक्षणत्वात् क्काथादिकमप्यनेनैव प्रकारेण देयम् । दत्तमात्रे च यत् कर्तव्यं तत्तन्त्रान्तरात् ज्ञेयं । तथा च वृद्धवाग्भटः,—"दत्तमात्रे नस्ये कर्णललाटकेशभूमिगण्डमन्यास्कन्धपाणिपादतलान्यनु सुखं मर्दयेत् शनैः शनैश्चोच्छिङ्घ्यात्" इति ॥ २५—२७ ॥

तस्य प्रमाणमष्टौ बिन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृताः प्रथममात्रा, द्वितीया शुक्तिः, तृतीया पाणिशुक्तिः, इत्येतास्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः ॥ २८

स्नेहस्य चाल्पमध्यमोत्तमप्रमाणमाह—तस्येत्यादि । तस्याष्टौ प्रत्येकं नासापुटयोरेवं षोडश बिन्दवः । अङ्गुष्ठसमीपवर्त्यङ्गुली प्रदेशिनी तत्पर्वद्वयच्युता । गयी तु भोजदर्शनात्तस्यैव प्रायोगिके नस्ये प्रत्येकं नासापुटयोरष्टौ बिन्दवः, स्नेहनार्थे तद्द्विगुणा शुक्तिप्रमाणा इति प्रतिपादयति । तथा च भोजः—"प्रायोगिकं स्नैहिकं च द्विविधं नस्यमुच्यते । प्रायोगिके बिन्दवोऽष्टौ स्नैहिके शुक्तिरिष्यते ॥ दोषोच्छ्रायं समासाद्य दद्यात् द्वित्रिचतुर्गुणम्"—इति ॥ २८ ॥

स्नेहनस्यं न चोपगिलेत् कथञ्चिदपि ॥ २९ ॥
शृङ्गाटकमभिप्लाव्य निरेति वदनाद्यथा ॥
कफोत्क्लेशभयाच्चैव निष्ठीवेदविधारयन् ॥ ३० ॥

नोपगिलेन्न पिबेत् । तथा हि विदेहः,—"निष्ठीवेन्न पिबेन्नस्यं व्यापदः पिबतस्त्विमाः । भवन्ति कासश्छर्दिश्च कुत्साऽन्ने वमथुस्तथा" इति । क्वचिन्नस्यपानमप्युक्तं विदेहेनैव,—"क्षीणं मांसं बलं यस्य वातार्तिश्चोर्ध्वजत्रुजा । सुदीप्ताग्निः स्नेहसात्म्यः स नस्यं नासया पिबेत् ॥ धातूंश्च तर्पयेद्देहे पीतं नस्यं तु नस्ततः"—इति । शृङ्गाटकमित्यादि ।—नासाकर्णस्रोतोक्षिजिह्वातर्पणीनां शिराणां मध्ये शृङ्गाटकः । निष्ठीवेदिति वदनप्राप्तं मुञ्चेत्, वामदक्षिणयोरिति वाक्यशेषः। तथाच वृद्धवाग्भटः,—"अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोर्निष्ठीवेत्, एकपार्श्वष्ठीवने न सर्वाः सिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते"—इति ॥ २९ ॥ ३० ॥

दत्ते च पुनरपि संस्वेद्य गलकपोलादीन् धूममासेवेत, भोजयेच्चैनमभिष्यन्दि, ततोऽस्याचारिकमादिशेत्; रजोधूमस्नेहातपमद्यद्रवपानशिरःस्नानातियानक्रोधादीनि च परिहरेत् ॥ ३१ ॥

पश्चात्कर्माह—दत्ते च पुनरपि संस्वेद्येत्यादि । धूममासेवेतेति वाक्शतानन्तरं; तथाच भोजः,—"वाक्शतादूर्ध्वमुत्थाय धूमं प्रायोगिकं पिबेत्"—इति । अभिष्यन्दि उपलेपकारि । आचारिकमिति आचारप्राप्तं युक्तमित्यर्थः । अयुक्तांश्च रजोधूमेत्यादि ॥ ३१ ॥

तस्य योगातियोगानां विज्ञानं भवति ॥ ३२ ॥
लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नप्रबोधनम् ॥
विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ ३३ ॥
कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ॥
लक्षणं मूर्ध्न्यतिस्निग्धे रूक्षं तत्रावचारयेत् ॥ ३४ ॥
अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणां च रूक्षता ॥
रोगाशान्तिश्च तत्रेष्टं भूयो नस्यं प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥

गयी तु अयोगेन लक्षणेन प्रतिपादितस्य प्रायोगिकनस्यस्य स्वस्थविषयस्योपयोगे वातवैगुण्येन स भवति, तथा योगे वातवैगुण्यं तदवस्थाश्च विषये (?) ॥ ३२—३५ ॥

चत्वारो बिन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथाबलम् ॥
शिरोविरेकस्नेहस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

स्नेहनस्यविशेषमुद्दिशन्नाह—चत्वारो बिन्दव इत्यादि । प्रत्येकमेव नासापुटयोर्हीनमध्योत्तमेष्वेषु दोषपुरुषबलकेषु चतुःषडष्टबिन्दवः स्नैहिकस्य शिरोविरेचनस्य । तथा च विदेहः, "चतुरश्चतुरो बिन्दूनेकैकस्मिन् समाचरेत् । एषा लघ्वी मता मात्रा तथा शीघ्रं विरेचयेत् ॥ अध्यर्धां द्विगुणां वापि त्रिगुणां वा चतुर्गुणां । यथाव्याधि विदित्वा तु मात्रां समवचारयेत्"—इति ॥ ३६ ॥

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ॥
शुद्धहीनातिसंज्ञानि विशेषांस्तांश्च चिन्तकैः ॥ ३७ ॥
लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिनिर्जयः ॥
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ ३८ ॥
कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः ॥
मूर्ध्नि हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ ३९ ॥
मस्तुलुङ्गागमो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः ॥
शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढविरेचिते ॥ ४० ॥
हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ॥
सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्यं निषेचयेत् ॥ ४१ ॥
एकान्तरं द्व्यन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ॥
एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते ॥ ४२ ॥
मारुतेनाभिभूतस्य वात्यन्तं यस्य देहिनः ॥
द्विकालं चापि दातव्यं नस्यं तस्य विजानता ॥ ४३ ॥

नस्ये इत्यादि । सर्पिर्नस्ये निषेचयेदिति पित्तप्रकृतौ, वातप्रकृतौ तु पक्वतैलमेव ॥ ३७—४३ ॥

अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभिष्यन्दसर्पदष्टविसंज्ञेभ्यो दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवपिष्यावपीड्य, शर्करेक्षुरसक्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् ॥ ४४
कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम् ॥
शृताः स्नेहाः शिरःशुद्ध्यै कल्कस्तेभ्यो यथा हितः ४५

यद्यप्यवपीडादौ प्रतिमर्शः पूर्वमुद्देशसूत्रे प्रतिपादितः, तथापि सर्वदोषयोज्यतया परिहार्यरहितत्वेन (पश्चात् दोषं करिष्यतीति ?) सर्वदोषोपयोज्यमपरिहारं चावपीडमाह—अवपीड इत्यादि । अभिष्यन्दः मेदःकफव्याप्तशिराः । पिप्पलीविडङ्गादिशिरोविरेचनद्रव्याणामेकतमं प्राप्य पिष्ट्वा कल्कमथवैषां क्वाथेनाक्तं पिचुनक्तकमवपीड्य शिरोविरेचनवत् यथाक्रमं चतुःषडष्टबिन्दुप्रमाणं हीनादिमात्रामवपीड्य दद्यात् । तस्य च तन्त्रान्तरे विषार्तादीनां संज्ञाप्रबोधनत्वेन रक्तपित्तादीनां स्तम्भनत्वेन द्वैविध्यम् । तथा च विदेहः,—"विषाभिभूतसंन्यासमूर्च्छामोहापतन्त्रके । मदापस्मारकामार्तिचित्तक्रोधभयादिषु । मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसाम् । संज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीडं प्रयोजयेत् ॥ शिरोविरेचनस्नेहचूर्णमस्य (?) तद्विरेचनम् । क्षौद्रादिकल्कपिष्टं च स्तम्भनं त्ववपीडनं" इति ॥ ४४—४५ ॥

चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां चूर्णं प्रधमेत् ॥४६

प्रधमनप्रयोगविषयावधारणं— चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानामित्यादि। अत्राह विदेहः,—"नाडी षडङ्गुलायामा द्विमुखी च तया धमेत्। त्रिश्चूर्णं मुचुटीमात्रमेव प्रधमने विधिः॥ शुक्तिप्रमाणं जिघ्रेद्वा बद्धं सूक्ष्मेण वाससा"—इति। तर्जन्यङ्गुष्ठाग्रमात्रं प्राज्ञं चूर्णं मुचुटीमात्रम्। गयी तु प्रतिमर्शानन्तरमवपीडप्रधमने प्राह॥ ४६॥

नस्येन परिहर्तव्यो भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायी गर्भिणी पीतस्नेहोदकमद्यद्रवोऽजीर्णी दत्तबस्तिः क्रुद्धो गरार्तस्तृषितः शोकाभिभूतः श्रान्तो बालो वृद्धो वेगावरोधितः शिरःस्नातुकामश्चेति; अनार्तवे चाभ्रे नस्यधूमौ परिहरेत्॥४७

अतः परं नस्यानर्होपदेशः—नस्यनेत्यादि। अनार्तवे च इत्यादि चकारादार्तवे व्याधौ॥ ४७॥

तत्र हीनातिमात्रातिशीतोष्णसहसाप्रदानातिप्रविलम्बितशिरस उच्छिङ्घतो विचलतोऽभ्यवहरतो वा प्रतिषिद्धप्रदानाच्च व्यापदो भवन्ति तृष्णोद्गारादयो दोषनिमित्ताः क्षयजाश्च॥ ४८॥

इदानीं नस्यव्यापदः कारणसहिताः प्रतिपादयति—तत्र हीनातिमात्रातिशीतोष्णेत्यादि। दोषनिमित्ता इति दोषोत्क्लेशनिमित्ताः, क्षयजाश्चेति दोषक्षयजाः॥ ४८॥

भवतश्चात्र।

नस्ये शिरोविरेके च व्यापदो द्विविधाः स्मृताः॥
दोषोत्क्लेशात् क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ४९

उक्तमेवार्थं पद्येन स्पष्टीकुर्वन्नाह—भवतश्चात्रेत्यादि। यथाक्रममिति स्नैहिकनस्यभेदेन दोषोत्क्लेशजाः, शिरोविरेचनेन क्षयजा व्यापदो भवन्तीति॥ ४९॥

दोषोत्क्लेशनिमित्तास्तु जयेच्छमनशोधनैः॥
अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं हितम्॥ ५०॥

दोषोत्क्लेशनिमित्ता इत्यादि। शमनशोधनैरिति तत्राल्पे शमनं, प्रभूते शोधनम्॥ ५०॥

प्रतिमर्शश्चतुर्दशसु कालेषूपादेयः; तद्यथा—तल्पोत्थितेन, प्रक्षालितदन्तेन, गृहान्निर्गच्छता, व्यायामव्यवायाध्वपरिश्रान्तेन, मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते, भुक्तवता, छर्दितवता, दिवास्वप्नोत्थितेन, सायं चेति॥ ५१॥

तत्र तल्पोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्शो रात्रावुपचितनासास्रोतोगतमलमुपहन्ति मनः प्रसादं च करोति, प्रक्षालितदन्तेनासेवितो दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यं चापादयति, गृहान्निर्गच्छता सेवितो नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजो धूमो वा नाबाधते, व्यायाममैथुनाध्व परिश्रान्तेनासेवितः श्रममुपहन्ति, मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितो दृष्टेर्गुरुत्वमपनयति, कवलाञ्जनान्ते सेवितो दृष्टिं प्रसादयति, भुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुतां चापादयति, वान्तेनासेवितः स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामापादयति, दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितो निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति, सायं चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधं चेति॥ ५२॥

ईषदुच्छिङ्घतः स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते॥
नस्ये निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः॥५३॥
उच्छिङ्घेन्न पिबेन्नस्यं निष्ठीवेन्मुखमागतम्॥

प्रतिमर्श इत्यादि। प्रतिमर्शप्रमाणमाह—ईषदित्यादि। वृद्धवाग्भटे चान्यथा प्रतिमर्शप्रमाणम्। तथा च,—"प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिन्दुद्वितयमिष्यते। बिन्दुर्वा येन चोत्क्लेशो नानुक्लिष्टस्य जायते॥ निहितो यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलभ्यते"—इति। शिरोविरेचनस्नेहवत् प्रतिमर्शस्नेहोऽपि नाभ्यवहरणीय इति दर्शयितुमाह—उच्छिङ्घेदित्यादि॥५१—५३॥

नस्येन रोगाः शाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः॥
इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च॥५४॥
हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकबाहूरसां बलम्॥
वलीपलितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसंभवः॥ ५५॥

इदानीं सामान्येन नस्यफलमाह—नस्येन रोगा इत्यादि॥ ५४॥ ५५॥

तैलं कफे सवाते स्यात् केवले पवने वसाम्॥
दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुते॥ ५६॥
चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेवं प्रकीर्तितः॥
श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विधीयते॥ ५७॥

अतः स्नेहान् प्रत्यनीकेन विभजति—तैलं कफे सवाते स्यादित्यादि॥ ५६॥ ५७॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि कवलग्रहणे विधिम्॥
चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ॥ ५८॥
स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः॥
पित्ते कट्वम्ललवणै रूक्षोष्णैः शोधनः कफे॥ ५९॥
कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णै रोपणो व्रणे॥
चतुर्विधस्य चैवास्य विशेषोऽयं प्रकीर्तितः॥ ६०॥

ततो नस्यमभिधाय शिरोरोगावजये एकानां (?) कवलग्रहमुद्दिशन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि। दोषभेदेन त्रिषु स्नैहिकादीनभिधाय रोपणो व्रण इत्यनेन शोणितं चतुर्थमभिहितम्॥ ५८—६०॥

तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलशुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणम-

भिप्रतसमुपस्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशो धारयेत् ॥ ६१ ॥

मुखस्यात्र कफस्थानत्वात् कफहरं संशोधनमेव कवलं त्रिकटुकादिद्रव्यैः दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि ॥ ६१ ॥

सुखं संचार्यते या तु मात्रा सा कवले स्मृता ॥
असंचार्या तु या मात्रा गण्डूषः स प्रकीर्तितः॥६२॥

तत्र गण्डूषकवलयोः भेदमाह—सुखमित्यादि ॥ ६२ ॥

तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्णकपोलत्वं नासास्रोतोनयनपरिस्रावश्च भवति तदा विमोक्तव्यः पुनश्चान्यो ग्रहीतव्य इति ॥ ६३ ॥

कियन्तं कालं व्याप्य धारणीयस्तदाह—तावच्च धारयितव्य इत्यादि । दोषोऽत्र कफः नासास्रोतः नासारन्ध्रं ॥ ६३ ॥

एवं स्नेहपयःक्षौद्ररसमूत्राम्लसंभृताः ॥
कषायोष्णोदकाभ्यां च कवला दोषतो हिताः॥६४॥

नासाशोधनकवलस्य विधानं स्नेहादिष्वपि निर्दिशन्नाह—एवमित्यादि। दोषत इति दोषव्याधिप्रत्यनीकभावेन। दोषग्रहणेन व्याधिः परिगृह्यते, कार्ये कारणोपचारात् ॥ ६४ ॥

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ॥
इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ६५ ॥
हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसज्ञानमेव च ॥
अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्लमाः ॥ ६६ ॥
शोधनीये विशेषेण भवन्त्येवं न संशयः ॥

इदानीं योगादिलक्षणमुद्दिशन्नाह—व्याधेरित्यादि । अत्र स्थानत्वेन शोधनीयमेव प्रधानं, तेन व्याधेरपचय इत्यादिकं शुद्धिलक्षणं विशेषेण शोधनीयस्य, सामान्येन पुनः स्नैहिकादीनामपि; मुखपाकादि तु शोधनीयस्यैव, शेषाणां तु द्रव्यगुणादूह्यम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥—

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥ ६७ ॥
सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥
कवलस्य विधिर्ह्येष समासेन प्रकीर्तितः ॥ ६८ ॥

आगन्तुकस्य क्षारादिदाहस्य कवलमुद्दिशन्नाह—तिला नीलोत्पलमित्यादि । एतैः व्यस्तैः समस्तैश्च क्षारादिदाहे केवलः । कवलस्येत्यादि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥
कल्को रसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ॥६९॥
अङ्गुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं मुखरोगिणाम् ॥

त्र्यव्यादिग्रहणगृहीतस्य प्रतिसारणस्य समासेन विधानमुद्दिशन्नाह—विभज्येत्यादि । रसक्रिया फाणिताकृतिः । भेषजं रसवीर्यगुणविपाकैः वातादिदोषान् तदारब्धरोगांश्च प्रविभज्य कल्कादिभेदेन चतुर्विधं प्रतिसारणम् । अङ्गुल्यग्रप्रणीतत्वेन कोलास्थिमात्रत्वं प्रतिसारणस्य सूचयति । "कोलास्थिमात्रेण पिण्डेन यथादोषं यथाव्याधि पञ्च सप्त वा वारान् हीनमध्यमोत्तमेषु व्याधिषु च प्रतिसारणं कुर्वीत । न चैनमतिघर्षयेत् । अतिघर्षणादोषचोषदाहक्लेदश्वयथुतृष्णाभक्तच्छन्दवाक्सङ्गा भवन्ति, असम्यक्प्रतिसारणात्पैच्छिल्यगुरुत्वानन्नाभिलाषप्रमोहविकारानुपशयाः, सम्यक्प्रतिसारणाद्वैशद्यं लाघवं क्षवथुरप्रसेकोऽन्नाभिलाषश्च"–इति ॥ ६९ ॥—

तस्मिन् योगमयोगं च कवलोक्तं विभावयेत् ॥७०॥
तानेव शमयेद् व्याधीन् कवलो यानपोहति ॥
दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ ७१ ॥

इति भगवता श्रीधन्वन्तरिणोपदिष्टायां तच्छिष्येण महर्षिणा सुश्रुतेन विरचितायां सुश्रुतसंहितायां चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ।

तस्मिन् योगमित्यादि । योगादन्योऽयोगो हीनयोगोऽतियोगश्च । अयोगं चेति चकारेण योगायोगातियोगचिकित्सितं समुच्चीयते। दोषघ्नमिति दोषेण येन वातादिना मुखरोगारम्भः। अत्र च कृष्णात्रेयः,—"सप्तवर्षमुपादाय नस्यकर्म चतुर्विधम् । प्रतिमर्शोऽथ वमनं जन्मप्रभृति शस्यते । धूमो द्वादशवर्षस्य कवलः पञ्चमे ततः । दोषव्याधिबलावस्थां वीक्ष्य चैतान् प्रयोजयेत्"– इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां समस्तनिबन्धार्थज्ञापिकायां सुश्रुतटीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

समाप्तं चेदं चिकित्सितस्थानम् ।

निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यासमुल्लसिता

सुश्रुतसंहिता ।

अथ कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

धन्वन्तरिः काशिपतिस्तपोधर्मभृतां वरः ॥
सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् शशासाहतशासनः ॥ ३ ॥
रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वे कृत्यतां गताः ॥
सिसृक्षवः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम् ॥ ४ ॥
विषैर्निहन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः ॥
स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित्सुभगेच्छया ॥ ५
विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः ॥
तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥ ६ ॥

सिसृक्षवः स्रष्टुमिच्छवः । क्रोधेन विषं क्रोधविषम् । न केवलं रिपवः स्वे चात्मीया भृत्याः कृत्यतां गताः विद्वेषं गताः । तथा च कृत्यशब्दार्थोऽमरकोषे,—"कृत्यं क्रियादेवतयोस्त्रिषु विद्विष्टकार्ययोः"—इति । विवरं छिद्रं प्राप्य तादृशं नृपतिं बधक्षमं स्त्रियो दुष्टचित्ता विविधान् योगान् संयोगविषाणि प्राप्य कदाचिदज्ञानात् सुभगेच्छया वा विविधान् योगान् सिसृक्षवो दातुमिच्छन्त्यो राजानं निहन्युः । विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः । उक्तं च—"हन्ति स्पृशन्ती स्वेदेन गम्यमाना च मैथुने । पक्वं वृन्तादिव फलं प्रशातयति मेहनम्"—इति । कृत्यतां गता इत्यत्र 'विकृतिं गताः' इत्यन्ये पठन्ति ॥ ३–६ ॥

यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्ववत्प्रथितं नृणाम् ॥
न विश्वस्यात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् ॥ ७ ॥

न परं पूर्वोक्तेभ्यो रिपुप्रभृतिभ्यो राजा रक्षणीयोऽपि तु राज्ञा कस्यापि विश्वासो न विधेयः, कुत इत्याह—यस्माच्चेत्यादि । अश्ववदिति आशुतमगत्या अश्वा उच्यन्ते, एतेन शीघ्रसंचारित्वोपलक्षणार्थं चेतोऽनित्यत्वमुक्तं, यस्मादश्वस्येव शीघ्रसंचारित्वं नानाभावेन चेतसः तस्मात् कदाचिदपि कस्यापि विश्वासं न विदध्यान्महीपतिः । वैद्यविषये च विश्वासहेतुः सूत्रस्थाने 'विसृजत्यात्मनात्मानम्'—इत्यादिश्लोकेनाभिहितः ॥ ७ ॥

कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम् ॥
अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥ ८ ॥
क्रोधपारुष्यमात्सर्यमायालस्यविवर्जितम् ॥
जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥ ९ ॥
मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ॥
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षमालस्यवर्जितम् ॥ १० ॥
पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ॥
महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ११ ॥

स च वैद्यो गुणवानेव विश्वासभाजनमिति वैद्यस्य गुणान् निर्दिशन्नाह—कुलीनमित्यादि । कुलीनो हि अदुष्टबीजक्षेत्रतया नाकार्येषु प्रवर्तते, कुलमत्रायुर्वेदाध्यायि कुलं द्विजातिक्षत्रियवैश्यभेदेन त्रिविधं, कुलगुणसम्पन्नशूद्रेण सह चतुर्विधमित्यन्ये । स्निग्धः स्नेहेन मित्रभावेन राज्ञा सह व्यवस्थितः, एतेन मित्रमिव सर्वथा रक्षति । सुभृतं सम्यग्भृतं यथाच शरीरयात्रा भवति । तथाचोक्तं,—"सूपौदनं घृतव्यञ्जनं दृढममलिनं च वास"—इति । सततोत्थितः अहोरात्रमध्ययनाध्यापनतदर्थचिन्तानृपशरीरस्वास्थ्यापादानेषु तत्परो नित्याभियुक्त इति । परगुणविध्वंसो मात्सर्यम् । माया परबन्धनबुद्धिः । अनुरक्तं सदातुरलग्नं रागयुक्तं, पटुं वक्तारं, प्रगल्भं धृष्टं, दक्षं चतुरं, आलस्यवर्जितं द्विरुक्तमत्यन्तनिषेधार्थं, पूर्वोक्तैर्गुणैः 'तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थः' इत्यादिकैः । महानसे रसवत्याम् । तद्विद्यपूजितमिति तद्विद्यैः पाकनिष्ठिततत्त्वज्ञानैः भिषग्भिः पूजितम् । गयी तु अलुब्धमशठं भक्तमित्यादिकं नित्यं सन्निहितागदमित्यन्तं न पठति, पुनरुक्तदोषत्वात् ॥ ८–११ ॥

प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि ॥
सजालकं गवाक्षाढ्यमात्मवर्गनिषेवितम्[1] ॥ १२ ॥
विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् ॥
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥ १३ ॥
तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ॥

तदेव महानसं कीदृशं कार्यमित्याह—प्रशस्तेत्यादि । प्रशस्ता दिगाग्नेयी, देशस्तु प्रशस्तः गुणसंपदा शस्तः, महत्

[1] 'आप्तवर्गनिषेवितम्' इति पाठान्तरम् ।

विस्तीर्णं, शुचि अनुपहतं, सजालकं जालकसहितं, गवाक्षाढ्यं वातायनसमृद्धं, विकक्षसृष्टसंसृष्टं विगततृणस्थानसंपर्कं, एतेन रसवतीसमीपे तृणसंचयो न करणीय इत्युक्तं भवति, सवितानं वितानकसहितं, कृतार्चनं कृताग्निपूजनम् । महानसव्यापारिणमाह—तत्राध्यक्षमित्यादि । अध्यक्षं अधिपतिम् । वैद्यगुणान्वितं वैद्यगुणैः कुलीनधार्मिकत्वादिभिर्युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥—

शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः ॥ १४ ॥
संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ॥
स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः ॥ १५ ॥
तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्मिणः ॥

शुचय इत्यादि । दक्षिणाः अभिजाताः कुलीना इति यावत् । दक्षाश्चतुराः । विनीताः विनययुक्ताः शक्तिमन्त इत्यर्थः । संविभक्ताः विभज्य कर्मणि नियोजिताः । स्थिरा अचपलाः । दृढं संयमिनः सोपशमा इत्यर्थः । सुसंयताः सुष्ठु लौल्यादिदोषरहिताः, आयत्तपरिधानादिका वा इत्यर्थः । आज्ञाविधेया आदेशकारिणः। परिकर्मिणः सूपकारादयः॥ १४ ॥ १५ ॥—

आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥ १६ ॥
तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ॥

महानसे वैद्यस्य सावधानत्वं सहेतुकमाह—आहारस्थितय इत्यादि ॥ १६ ॥—

माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः ॥ १७ ॥
भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्येऽत्र केचन ॥

तेषां परिकर्मिणां वैद्याधीनत्वमाह—माहानसिकवोढार इत्यादि । महानसे नियुक्ता माहानसिका रसवतीपतय इत्यर्थः; वोढारो वोढ्रादयो कर्मकराः काहारादयो वा । सौपा उपकरणभूतद्रव्यस्य साधका सूपव्यञ्जनादिकारकाः, औदनिकाः उपकार्यभूतभक्तस्य साधकाः, पौपिकाः पूपादिभक्ष्याणां साधकाः इत्यर्थः । अन्येऽत्र केचनेति वेसवारकारकादयः ॥ १७ ॥—

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ॥ १८ ॥
विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ॥ १९ ॥
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत् ॥ २० ॥
वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते ॥
क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि ॥ २१ ॥
आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ॥ २२ ॥
वर्तते विपरीतं तु विषदाता विचेतनः ॥

तदधिकृतस्यैव विषदातृज्ञानमुद्दिशन्नाह—इङ्गितज्ञ इत्यादि । इङ्गितज्ञो वैद्यः । एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः । विवक्षन् वक्तुमिच्छन् । अपार्थं निरर्थकम् । त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षत इति स्वपापकर्मोपलम्भभयेन अन्यमन्यमीक्षते इति । क्षामः क्षीणः । विवर्णः मलिनवर्णः । हस्तेन केशान् आलभेत स्पृशेत् । असकृत् अनेकवारम् । दीनः विलक्षः । निर्यियासुर्निर्यातुमिच्छुः । अपद्वारैरसन्मार्गैः ॥ १८—२२ ॥—

केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया ॥ २३ ॥
असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः ॥
तस्मात् परीक्षणं कार्यं भृत्यानामादृतैर्नृपैः ॥ २४ ॥

विषदपरीक्षणे च राज्ञा आदरपरेण भवितव्यमितीममर्थं सहेतुकं प्रतिपादयन्नाह—केचिदित्यादि । असतामपि असाधूनामपि । आदृतैः उत्सुकैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने ॥
उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने ॥ २५ ॥
स्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च ॥
पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ॥ २६ ॥
विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु ॥
लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम् ॥ २७ ॥

येष्वधिष्ठानेषु विषं प्रयच्छन्ति तान्यदूषितानि रक्षितुं, दूषितेषु चिकित्सार्थं च लक्षणानि निर्देष्टुकामः प्राह—अन्न इत्यादि । दन्तकाष्ठसहचरितं जिह्वानिर्लेखनं मुखशोधनकषायश्च दन्तकाष्ठग्रहणेन गृह्यते । अवलेखने कङ्कतिकादौ केशप्रसाधने । उत्सादने उद्वर्तने । परिषेके स्नाने । कषायोऽत्र रोध्रादिकस्तैलापनयनाय । स्रक्षु पुष्पमालासु । कवचं सन्नाहम् । पादपीठेषु पादाधारेषु । विषजुष्टेषु चान्येषु इत्यनेन शिरोभ्यङ्गशिरस्त्राणादयो गृह्यन्ते ॥ २५–२७ ॥

नृपभक्ताद्बलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये ॥
तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः ॥ २८ ॥
हुतभुक् तेन चान्नेन भृशं चटचटायते ॥
मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः ॥ २९ ॥
भिन्नार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च नचिराच्चोपशाम्यति ॥
चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु ॥ ३० ॥
दृष्ट्वान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः ॥
कोकिलः स्वरवैकृत्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति ॥ ३१ ॥
हृष्येन्मयूर उद्विग्नः क्रोशतः शुकसारिके ॥
हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ॥ ३२ ॥
पृषतो विसृजत्यश्रुं विष्ठां मुञ्चति मर्कटः ॥
सन्निकृष्टांस्ततः कुर्याद्राजा तान् मृगपक्षिणः ॥ ३३ ॥
वेश्मनोऽथ विभूषार्थं रक्षार्थं चात्मनः सदा ॥

न्यस्तविषलिङ्गमुद्दिशन्नाह[1]—नृपभक्तादित्यादि । नृपभक्तात् राजभोजनात् । हुतभुगित्यादि । हुतभुक् वह्निः, तेन सविषेणान्नेन चटचटायत इति शब्देन विषज्ञानं, मयूरकण्ठप्रतिम इति रूपेण विषज्ञानं; तीक्ष्णधूमश्चेति गन्धेन विषज्ञानं; रसेन

---

१ 'रसरूपादिभिस्तल्लिङ्गमुद्दिशन्नाह' इति पाठान्तरम् ।

विषज्ञानं विनश्यन्ति मक्षिकावायसादय इत्यनेनाभिहितम् । एवं शब्दादिभिः पञ्चभि(चतुर्भि)र्विषज्ञानं प्रतिपाद्य अपरेणापि प्रकारेण चकोरादिपक्षिस्वरचक्षुरादिविकारेण विषज्ञानमुद्दिशति—चकोरस्येत्यादि । अक्षिवैराग्यं रूपग्रहणे अलसत्वमिति गयी, विगतरागे अक्षिणी भवत इति संग्रहारुणौ । जीवजीवकः पक्षिविशेषः 'कुरिच' इति लोके । मदमृच्छति हर्षं यातीत्यर्थः । हृष्येन्मयूर उद्विग्न इति उद्विग्नश्चलितः सन् मयूरो हृष्येत् तुष्येदित्यर्थः; विजिरिह चलनार्थो, न भयार्थः; परस्परविरोधात् । क्रोशतः शुकसारिके इति भयाद्रोदनशब्दं कुरुत इत्यर्थः । हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थमिति अतिशयेन शब्दायत इत्यर्थः । भृङ्गराजस्तु कूजतीति भृङ्गराजो भ्रमरको धूम्याटसदृशः पक्षिराज इति लोके, कूजति अव्यक्तं शब्दायते । पृषतश्चित्रबिन्दुः 'चित्तउमे' इति लोके ॥ २८—३३ ॥

उपक्षिप्तस्य चान्नस्य बाष्पेणोर्ध्वं प्रसर्पता ॥ ३४ ॥
हृत्पीडा भ्रान्तनेत्रत्वं शिरोदुःखं च जायते ॥
तत्र नस्याञ्जने कुष्ठं लामज्जं नलदं मधु ॥ ३५ ॥
कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दनैश्च प्रलेपनम् ॥
हृदि चन्दनलेपस्तु तथा सुखमवाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

विषदूषितस्यान्नस्य भोक्तुं दत्तस्य बाष्पोष्मणान्तर्गतेन बाह्येन च किं स्यात्तदाह—उपक्षिप्तस्येत्यादि । उपक्षिप्तस्य भोक्तुं दत्तस्य अन्नस्य बाष्पेणोर्ध्वं प्रसर्पता गच्छता हृत्पीडादिकं जायते । नलदं मांसी, लामज्जं उशीरभेदः । अन्तः प्रविष्टे बाष्पे नस्याञ्जनयोर्विषयः । कुर्यादित्यादि । चन्दनं रक्तं शुक्लं च । एतौ लेपौ बाह्येन बाष्पस्पर्शेन जाते हृत्पीडादौ ज्ञेयौ । उपक्षिप्तस्येत्यत्र उखाक्षिप्तस्येति केचित् पठन्ति; उखा स्थाली ॥ ३४—३६ ॥

पाणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशातं करोति च ॥
अत्र प्रलेपः श्यामेन्द्रगोपासोमोत्पलानि च ॥ ३७ ॥

पाणिप्राप्तमित्यादि—नखशातं नखपातनम् । श्यामा श्यामालता, प्रियङ्गुरित्यपरे; इन्द्रा इन्द्रवारुणी; गोपा सुगन्धमूला सारिवा; इन्द्रगोप इत्यन्ये पठन्ति, तत्रेन्द्रगोपः कीटविशेषः; सोमा गुडूची, सोमलतेत्यन्ये; उत्पलं नीलोत्पलम् ॥ ३७ ॥

स चेत् प्रमादान्मोहाद्वा तदन्नमुपसेवते ॥
अष्ठीलावत्ततो जिह्वा भवत्यरसवेदिनी ॥ ३८ ॥
तुद्यते दह्यते चापि श्लेष्मा चास्यात् प्रसिच्यते ॥
तत्र बाष्पेरितं कर्म यच्च स्याद्दान्तकाष्ठिकम् ॥ ३९ ॥

स चेदित्यादि । अष्ठीला दीर्घवर्तुलपाषाणविशेषः, अन्ये पुनरष्ठीलवदिति पठन्ति, अष्ठीलाशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्तीति मन्तव्यम् । बाष्पेरितं कर्मेति यत् सविषबाष्पसंपर्के 'कुर्यात् शिरीषरजनी' इत्यादिभिः प्रोक्तं कर्म; दान्तकाष्ठिकमपि धातकीपुष्पादिभिः प्रतिसारणं, तच्च प्रतिसारणमप्रच्छिते शोफे विधेयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मूर्च्छां छर्दिमतीसारमाध्मानं दाहवेपथू ॥
इन्द्रियाणां च वैकृत्यं कुर्यादामाशयं गतम् ॥ ४० ॥
तत्राशु मदनालाबुबिम्बीकोशातकीफलैः ॥
छर्दनं दध्युदश्विद्भ्यामथवा तण्डुलाम्बुना ॥ ४१ ॥

मूर्च्छामित्यादि । अलाबुस्तिक्तालाबुः; कोशातकी घोषकः घुसेण्डिकेति लोके । उदश्वित् तक्रम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

दाहं मूर्च्छामतीसारं तृणामिन्द्रियवैकृतम् ॥
आटोपपाण्डुतां कार्श्यं कुर्यात् पक्वाशयं गतम् ॥ ४२ ॥
विरेचनं ससर्पिष्कं तत्रोक्तं नीलिनीफलम् ॥
दध्ना दूषीविषारिश्च पेयो वा मधुसंयुतः ॥ ४३ ॥

दाहमित्यादि । आटोपं वातादीनामप्रवृत्तिम् । तत्रोक्तमिति तत्र भेषजकल्पे । नीलिनीफलं नीलाञ्जनिकाफलं यस्य श्रीफलेति लोके प्रसिद्धिः । दध्नेत्यादि । दूषीविषारिर्वक्ष्यमाणः, दूषीविषारिश्चाक्षप्रमाणः, दधि पानयोग्यप्रमाणं ज्ञेयं । मधु अष्टमाषकप्रमितं प्रक्षिप्यम् । दध्ना दूषीविषारिः पातव्यः । वाशब्दश्च प्रथमोक्तविरेचनयोगापेक्षया समुच्चये ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

द्रवद्रव्येषु सर्वेषु क्षीरमद्योदकादिषु ॥
भवन्ति विविधा राज्यः फेनबुद्बुदजन्म च ॥ ४४ ॥
छायाश्चात्र न दृश्यन्ते दृश्यन्ते यदि वा पुनः ॥
भवन्ति यमलाश्छिद्रास्तन्व्यो वा विकृतास्तथा ॥ ४५ ॥

द्रवद्रव्येषु क्षीरादिषु यत् स्थूलं लक्षणं तदाह—द्रवद्रव्येष्वित्यादि । विविधा राज्यो नानाप्रकारा लेखाः । विविधा राज्यः श्रीवाग्भटेन व्याख्याताः, तथाच,—"नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यते । श्यावा पीता सिता तक्रे घृते पानीयसन्निभा । काला मद्याम्भसोः क्षौद्रे हरित्तैलेऽरुणोपमा" इति । फेनेत्यादि । फेनस्य बुद्बुदस्य चोत्पत्तिरित्यर्थः । यमला युग्माः । छिद्राः सशुषिराः । तन्व्यः सूक्ष्माः । गयी तु तन्व्य इत्यत्र 'अन्या' इति पठित्वा व्याख्याति—अन्यतरेषां पश्वानामिव छायाः । विकृताः सौम्यस्यापि रौद्राः, रौद्रस्यापि सौम्याः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

शाकसूपान्नमांसानि क्लिन्नानि विरसानि च ॥
सद्यः पर्युषितानीव विगन्धानि भवन्ति च ॥ ४६ ॥
गन्धवर्णरसैर्हीनाः सर्वे भक्ष्याः फलानि च ॥
पक्वान्याशु विशीर्यन्ते पाकमामानि यान्ति च ॥ ४७ ॥

शाकेत्यादि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः; तेन तिक्तानि च भवन्तीत्यर्थः । गन्धवर्णरसैरित्यादि । गन्धवर्णरसैरित्यत्र स्पर्शग्रहणं लुप्तनिर्दिष्टं द्रष्टव्यं, तेन स्पर्शेनापि हीना भवन्तीत्यर्थः । पक्वान्याशु विशीर्यन्त इति पक्वानि फलान्याशु शीघ्रं विशीर्यन्ते पूतिभावं गच्छन्ति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

विशीर्यते कूर्चकस्तु दन्तकाष्ठगते विषे ॥
जिह्वादन्तौष्ठमांसानां श्वयथुश्चोपजायते ॥ ४८ ॥
अथास्य धातकीपुष्पपथ्याजम्बूफलास्थिभिः ॥

सक्षौद्रैः प्रच्छिते शोफे कर्तव्यं प्रतिसारणम् ॥४९॥
अथवाऽङ्कोठमूलानि त्वचः सप्तच्छदस्य वा ॥
शिरीषमाषका वापि सक्षौद्राः प्रतिसारणम् ॥५०॥

विशीर्येत इत्यादि । कूर्चको दन्तकाष्ठस्याग्रिमो भागः । विशीर्येते शुष्यति । अथास्य धातकीत्यादिको योगः, प्रतिसारणं घर्षणं; अथवा अङ्कोठेत्यादि द्वितीयो योगः; शिरीषमाषका वापी इत्यादि तृतीयो योगः; सप्तच्छदत्वचः पृथग्योग इति गयी, तदा चत्वारो योगाः । शिरीषमाषकाः शिरीषबीजानि ॥ ४८—५० ॥

जिह्वानिर्लेखकवलौ दन्तकाष्ठवदादिशेत् ॥

जिह्वेत्यादि । जिह्वानिर्लेखनस्य कवलस्य च विषदूषितस्य लिङ्गानि चिकित्सितं च दन्तकाष्ठस्येव ब्रूयात् ॥—

पिच्छिलो बहुलोऽभ्यङ्गो विवर्णो वा विषान्वितः ५१
स्फोटजन्मरुजास्रावत्वक्पाकः स्वेदनं ज्वरः ॥
दरणं चापि मांसानामभ्यङ्गे विषसंयुते ॥ ५२ ॥
तत्र शीताम्बुसिक्तस्य कर्तव्यमनुलेपनम् ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठमुशीरं वेणुपत्रिका ॥ ५३ ॥
सोमवल्ल्यमृता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥
कपित्थरसमूत्राभ्यां पानमेतच्च युज्यते ॥ ५४ ॥

पिच्छिल इत्यादि। अभ्यङ्गोऽत्राभ्यञ्जनद्रव्यं तैलादि। बहलो घनः । वेणुपत्रिका वंशपत्राणि; अन्ये वेणुपत्रिकां वंशसदृशपत्रिकां द्रव्यान्तरमाहुः । सोमवल्ली गुडूची । अमृता अमृतासङ्गः खर्परिकातुत्थकं, उत्तरपदलोपात् । श्वेता श्वेतस्यन्दः । कालीयकं दारुहरिद्रा । त्वचं वराङ्गम् । इदमनुलेपनं शीततोयेन । मूत्रं गोमूत्रम् । एतच्चेति चन्दनादिकम् ॥ ५१—५४ ॥

उत्सादने परीषेके कषाये चानुलेपने ॥
शय्यावस्त्रतनुत्रेषु ज्ञेयमभ्यङ्गलक्षणैः ॥ ५५ ॥

उत्सादन इत्यादि । तनुत्रे सन्नाहे । उत्सादनादिषु सप्तसु अभ्यङ्गलक्षणानुवादेन लिङ्गसंज्ञं चिकित्सितमपि तत्रोक्तमेव वेदितव्यम् ॥ ५५ ॥

केशशातः शिरोदुःखं खेभ्यश्च रुधिरागमः ॥
ग्रन्थिजन्मोत्तमाङ्गेषु विषजुष्टेऽवलेखने ॥ ५६ ॥
प्रलेपो बहुशस्तत्र भाविताः कृष्णमृत्तिकाः ॥
ऋष्यपित्तघृतश्यामापालिन्दीतण्डुलीयकैः ॥ ५७ ॥
गोमयस्वरसो वापि हितो वा मालतीरसः ॥
रसो मूषिकपर्ण्या वा धूमो वाऽऽगारसंभवः ॥५८॥

केशशात इत्यादि । ऋष्यपित्तघृतश्यामादिस्वरसैः सप्ताहं भावितया कृष्णमृदा बहुशः प्रलेपो हित इत्यर्थः । ऋष्यो नीलाण्डः 'रोह' इति प्रसिद्धः । कोऽलखण्डलमनलिकामध्यगतजलं पित्तम्[1] । श्यामा प्रियङ्गुः, पालिन्दी त्रिवृत्, मूषिकपर्णी द्रवन्ती; द्रव्यान्तरमित्यन्ये । प्रलेपशब्दो गोमयस्य रसो वेत्यत्र हितशब्देन सह संबन्धनीयः; तेन गोमयरसादिप्रलेपो वा हितो भवतीति संबन्धः स्यात् ॥ ५६—५८ ॥

शिरोऽभ्यङ्गः शिरस्त्राणं स्नानमुष्णीषमेव च ॥
स्रजश्च विषसंसृष्टाः साधयेदवलेखनात् ॥ ५९ ॥

इदानीं शिरोगतावलेखनप्रसङ्गेन शिरोगतानामन्येषामपि लिङ्गं चिकित्सितं च दर्शयन्नाह—शिरोऽभ्यङ्ग इत्यादि । अवलेखनादिति अवलेखनोक्तलिङ्गचिकित्सितात् ॥ ५९ ॥

मुखालेपे मुखं श्यावं युक्तमभ्यङ्गलक्षणैः ॥
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः कण्टकैश्चोपचीयते ॥ ६० ॥
तत्र क्षौद्रघृतं पानं प्रलेपश्चन्दनं घृतम् ॥
पयस्या मधुकं फञ्जी बन्धुजीवः पुनर्नवा ॥ ६१ ॥

मुखालेप इत्यादि । पयस्याऽर्कपुष्पी । फञ्जी भार्गी । बन्धुजीवः मध्याह्नपुष्पकः । तत्र मुखालेपे अतुल्ययोर्मधुघृतयोः पानं, श्वेतचन्दनघृतादिभिः पुनर्नवान्तैर्लेपः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अस्वास्थ्यं कुञ्जरादीनां लालास्रावोऽक्षिरक्तता ॥
स्फिक्पायुमेढ्रमुष्केषु यातुश्च स्फोटसंभवः ॥६२॥
तत्राभ्यङ्गवदेवेष्टा यातृवाहनयोः क्रिया ॥

इदानीं कुञ्जरादीनां विषजुष्टानां लक्षणं चिकित्सितं चोद्दिशन्नाह—अस्वास्थ्यमित्यादि । यातुः आरोहकस्य । यातृवाहनयोः क्रियेति अत्र यातृशब्द आरोहकपर्यायः ॥ ६२ ॥—

शोणितागमनं खेभ्यः शिरोरुक्कफसंस्रवः ॥ ६३ ॥
नस्यधूमगते लिङ्गमिन्द्रियाणां च वैकृतम् ॥
तत्र दुग्धैर्गवादीनां सर्पिः सातिविषैः शृतम् ॥६४॥
पाने नस्ये च सश्वेतं हितं समदयन्तिकम् ॥

शोणितागमनमित्यादि । सश्वेतं वचासहितं; गयी तु श्वेतां कटभीमाह । समदयन्तिकं मल्लिकासहितम् । गवादीनां क्षीरैरतिविषाकल्कसिद्धं घृतं पाने हितं नस्ये च । मदयन्तिकाश्वेताकल्केन सिद्धं हितमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥—

गन्धहानिर्विवर्णत्वं पुष्पाणां म्लानता भवेत् ॥६५॥
जिघ्रतश्च शिरोदुःखं वारिपूर्णे च लोचने ॥
तत्र बाष्पेरितं कर्म मुखालेपे च यत् स्मृतम् ॥६६॥

गन्धहानिरित्यादि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

कर्णतैलगते श्रोत्रवैगुण्यं शोफवेदने ॥
कर्णस्रावश्च तत्राशु कर्तव्यं प्रतिपूरणम् ॥ ६७ ॥
स्वरसो बहुपुत्रायाः सघृतः क्षौद्रसंयुतः ॥
सोमवल्करसश्चापि सुशीतो हित इष्यते ॥ ६८ ॥

कर्णेत्यादि । बहुपुत्रा शतावरी; बहुपत्रायाः इति केचित् पठन्ति, ते च व्याख्यानयन्ति—बहुपत्रा मयूरशिखा । सोमवल्कः कट्फलः, तद्रसः कर्णपूरणे ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अश्रूपदेहो दाहश्च वेदना दृष्टिविभ्रमः ॥
अञ्जने विषसंसृष्टे भवेदान्ध्यमथापि च ॥ ६९ ॥
तत्र सद्योघृतं पेयं तर्पणं च समाचरम् ॥

1 'काकखण्डलकस्थगिकामध्यगतनालजलं' इति पाठान्तरम् ।

अञ्जनं मेषशृङ्गस्य निर्यासो वरुणस्य च ॥ ७० ॥
मुष्ककस्याजकर्णस्य फेनो गोपित्तसंयुतः ॥
कपित्थमेषशृङ्ग्योश्च पुष्पं भल्लातकस्य वा ॥ ७१ ॥
एकैकं कारयेत् पुष्पं बन्धूकाङ्कोठयोरपि ॥

अश्रूपदेहेत्यादि। उपदेहो मलवृद्धिः। सद्यो घृतं इत्यत्र जेज्जटस्तु सद्य एव घृतं पेयमिति व्याख्यानयति। समागधमिति आवर्तितक्षीरसाधितपिप्पलीकल्कसिद्धं घृतं तर्पणमिति वृद्धवाग्भटः। तर्पणमक्षितर्पणं तदेव सपिप्पलीकं पेयं पानार्हम्। तथैव मेषशृङ्गीरसेनाञ्जनम्। एवं वरुणादीनां रसेन पृथक् पृथक् अञ्जनं मुष्ककः कालमुष्ककः। अजकर्णः सर्जः पूर्वदेशे प्रसिद्धः। फेनः समुद्रफेनः। गोपित्तं गोरोचना। कपित्थादीनां प्रत्येकं पुष्पमञ्जनं, न समुदितानाम् ॥ ६९—७१ ॥—

शोफः स्त्रावस्तथा स्वापः पादयोः स्फोटजन्म च ७२
भवन्ति विषजुष्टाभ्यां पादुकाभ्यामसंशयम् ॥
उपानत्पादपीठानि पादुकावत् प्रसाधयेत् ॥ ७३ ॥

शोफ इत्यादि। स्वापः स्पर्शाज्ञानम्। उपानदित्यादि। पादुकावत् प्रसाधयेत् लक्षणतः प्रतीकारतश्च ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

भूषणानि हतार्चींषि न विभान्ति यथा पुरा ॥
स्वानि स्थानानि हन्युश्च दाहपाकावदारणैः ॥ ७४॥
पादुकाभूषणेषूक्तमभ्यङ्गविधिमाचरेत् ॥

भूषणानीत्यादि। हतार्चींषि तेजोरहितानि ॥ ७४ ॥—

विषोपसर्गो बाष्पादिर्भूषणान्तो य ईरितः ॥ ७५ ॥
समीक्ष्योपद्रवांस्तस्य विदधीत चिकित्सितम् ॥
महासुगन्धिमगदं यं प्रवक्ष्यामि तं भिषक् ॥ ७६ ॥
पानालेपननस्येषु विदधीताञ्जनेषु च ॥
विरेचनानि तीक्ष्णानि कुर्यात् प्रच्छर्दनानि च ॥७७॥
सिराश्च व्यधयेत् क्षिप्रं प्राप्तं विस्रावणं यदि ॥
मूषिकाऽजरुहा वापि हस्ते बद्धा तु भूपतेः ॥७८॥
करोति निर्विषं सर्वमन्नं विषसमायुतम् ॥

आवस्थिकीं क्रियां निर्दिशन्नाह—विषोपसर्ग इत्यादि। महासुगन्धिमित्यादि। महासुगन्धिस्तु 'चन्दनागरुकुष्ठ' इत्यादि यावत् 'महासुगन्धिनामैष पञ्चाशीत्यङ्गसम्भवः' इति। विदधीताञ्जनेषु चेति बहुवचनात् गुडिकाचूर्णरसक्रियारूपेषु; चकारेण परिषेककवलादिष्वपि। आशयानुरोधेन चिकित्सां निर्दिशन्नाह—विरेचनानीत्यादि। प्राप्तं युक्तम्। इदानीं प्रभावकृतं चिकित्सितं निर्दिशन्नाह—मूषिकेत्यादि। अजरुहालक्षणमुशनसा प्रोक्तम्,—"कन्दः श्वेतः सपिण्डको भेदे चाञ्जनसन्निभः। गन्धलेपनपानैस्तु विषं जरयते नृणाम्॥ दष्टानां विषपीतानां ये चान्ये विषमोहिताः। विषं जरयते तेषां तस्मादजरुहा स्मृता॥ मूषिका लोमशा कृष्णा भवेत् सापि च तद्गुणा"—इति ॥ ७५—७८ ॥—

हृदयावरणं नित्यं कुर्याच्च मित्रमध्यगः ॥ ७९ ॥
पिबेद्घृतमजेयाख्यममृताख्यं च बुद्धिमान् ॥
सर्पिर्दधि पयः क्षौद्रं पिबेद्वा शीतलं जलम् ॥८०॥
मयूरान्नकुलान् गोधाः पृषतान् हरिणानपि ॥
सततं भक्षयेच्चापि रसांस्तेषां पिबेदपि ॥ ८१ ॥

शरीरे विषव्याप्तिप्रतिषेधमभिधायेदानीं चित्ते विषव्याप्तिप्रतिषेधमाह—हृदयावरणमित्यादि। हृदयावरणं हृदयप्रच्छादनं हृदयरक्षाकारिभिः मूषिकाजरुहामृताजेयपुराणघृतदूषीविषारिमहासुगन्धिसिम्बीयूषतीक्ष्णविषघ्नधारणादिभिः। मधुकं कुष्ठमित्यादिकं अजेयाख्यं, अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीरित्याद्यमृतं घृतं, सर्पिरादीनि प्रत्येकं चत्वारि पञ्च वा हृदयावरणानि पिबेदिति ॥ ७९—८१ ॥

गोधानकुलमांसेषु हरिणस्य च बुद्धिमान् ॥
दद्यात् सुपिष्टां पालिन्दीं मधुकं शर्करां तथा ॥८२॥
शर्करातिविषे देये मायूरे समहौषधे ॥
पार्षते चापि देयाः स्युः पिप्पल्यः समहौषधाः ८३
सक्षौद्रः सघृतश्चैव शिम्बीयूषो हितः सदा ॥
विषघ्नानि च सेवेत भक्ष्यभोज्यानि बुद्धिमान् ॥८४॥

गोधादिमांसानां संस्कारयौगिकं विशेषं निर्दिशन्नाह—गोधेत्यादि। मधु अक्षमात्रं दद्यात्। पालिन्दी त्रिवृत्। शर्केत्यादि। मयूरस्य मांसे तस्य रसे च सुपिष्टे शर्करातिविषे सशुण्ठ्यौ देये। पार्षत इत्यादि। पृषतस्य मांसे रसे च पिप्पल्यः सनागराः सुपिष्टा देयाः। सक्षौद्र इत्यादि। अनुक्तानि चोद्दिशन्नाह—विषघ्नानीत्यादि। विषघ्नानीति विषघ्नैर्द्रव्यैः सह सिद्धानि ॥ ८२—८४ ॥

पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसाम्बुभिः ॥
छर्दयेद्गुप्तहृदयो भक्षितं यदि वै विषम् ॥ ८५ ॥

आवृतगुप्तहृदयस्य पीतविषस्य निर्दिशन्नाह—पिप्पलीत्यादि। शर्करेक्षुरसाम्बूनि त्रीणि द्रवाणि, पिप्पलीमधुकं कल्कं, क्षौद्रमिति प्रक्षेपः। गुप्तहृदयो विषघ्नैः प्रच्छादितं हृदयं यस्य सः ॥ ८५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतटीकायां कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अन्ने पाने च प्रायेण स्थावरविषावचारणात्तद्विज्ञानीयारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ॥
दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥ ३ ॥

तत्र विषस्य चिकित्साविशेषार्थं स्वरूपभेदेनाश्रयभेदेन च द्वैविध्यं प्रतिपादयति—स्थावरेत्यादि। आद्यं प्रथमं; अदनीयमाद्यं इत्यन्ये, तन्नेच्छति गयी ॥ ३ ॥

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च ॥
निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥ ४ ॥

तान्येव स्थावरस्य दशाधिष्ठानानि निर्दिशन्नाह—मूलमित्यादि ॥ ४ ॥

तत्र, क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघाटविद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि; विषपत्रिकालम्बावरदारुकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पत्रविषाणि; कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहाकरम्भककर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि; वेत्रकादम्बवल्लीजकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि; अन्त्रपाचककर्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाणि; कुमुदघ्नीस्नुहीजालक्षीरीणि त्रीणि क्षीरविषाणि; फेणाश्म(भस्म) हरितालं च द्वे धातुविषे; कालकूटवत्सनाभसर्षपपालककर्दमकवैराटकमुस्तकशृङ्गीविषप्रपुण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि; इत्येवं पञ्चपञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

गयी तु गर्गरस्थाने 'लम्बा' इति पठति। विषपत्रिकेत्यादि। गयी तु वल्लीजस्थाने नाराचं पठति । कुमुद्वतीत्यादि । मूलादिविषाणां यत्नपरैरपि ज्ञातुमशक्यत्वात् तानि हिमवत्प्रदेशे किरातशबरादिभ्यो ज्ञेयानि ॥ ५ ॥

चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ॥
षट् चैव सर्षपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥ ६ ॥

तेषां कन्दविषाणां अवान्तरभेदान् दर्शयन्नाह—चत्वारीत्यादि ॥ ६ ॥

उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ॥
जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु ॥ ७ ॥
मुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ॥
भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं मोह एव च ॥ ८ ॥
त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ॥
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥ ९ ॥
फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ॥
हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥ १० ॥
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ११
स्पर्शाज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च ॥
ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता ॥ १२ ॥
सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च ॥
ग्रीवादौर्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमताविह ॥ १३ ॥

१ 'अनन्तां' इति पाठान्तरम् ।

प्रसेकः कर्दमाख्येन विड्भेदो नेत्रपीतता ॥
वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥ १४ ॥
गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ॥
शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहोदरविवृद्धयः ॥ १५ ॥
पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्ष्णोर्वृद्धिस्तथोदरे ॥
वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्दिर्हिक्काशोफप्रमूढताः ॥ १६ ॥
चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ॥
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ॥ १७ ॥
कर्कटेनोत्पतत्यूर्ध्वं हसन्दन्तान्दशत्यपि ॥

तत्र नवानां मूलाद्यधिष्ठानानां समासेन चिकित्सार्थं सामान्यं लक्षणं निर्दिशन्नाह—उद्वेष्टनमित्यादि । उद्वेष्टनमङ्गमोटनम् । जृम्भाङ्गोद्वेष्टनेत्यादि । उद्वेष्टनं पूर्वं व्याख्यातम् । मुष्कशोफ इत्यादि । एषां नवानां सामान्यं धर्ममुद्दिशन्नाह—प्रायेणेत्यादि । उपयोगदिवसादन्यो दिवसपक्षमासादिः कालः तेषु घ्नन्तीत्येवंशीलानि कालघातीनि । कन्दजानीत्यादि । तीक्ष्णानि तीक्ष्णविषाणि, अतः सद्यः प्राणहराणि । विस्तरमिति प्रत्येकं लक्षणं कथयामीति तात्पर्यार्थः । स्पर्शाज्ञानमित्यादि । अङ्गसादोऽङ्गग्लानिः । पुण्डरीकेणेत्यादि । प्रमूढता प्रकर्षेणाचैतन्यम् । चिरेणोच्छ्वसितीत्यादि । हासं कुर्वन् पुरुषो दन्तान् खादति ॥ ७–१७ ॥—

कन्दजान्युग्रवीर्याणि प्रत्युक्तानि त्रयोदश ॥ १८ ॥
सर्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ॥

मूलादिविषेभ्यः कन्दजानां धर्मान्तरेण विशेषं निर्दिशन्नाह—कन्दजानीत्यादि । उग्रवीर्याणि उत्कटशक्तीनि; गयी तु अग्रवीर्याणीति पठति, व्याख्यानयति च—अग्राणि उरूणि वीर्याणि गुणविशेषा येषां तानि तथाविधानि प्रत्युक्तानि ॥ १८ ॥—

रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च ॥ १९ ॥
विकाशि विशदं चैव लघ्वपाकि च तत् स्मृतम् ॥
तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम् ॥
मतिं च मोहयेत्तैक्ष्ण्यान्मर्मबन्धान् छिनत्ति च ॥
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च ॥ २१ ॥
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं भजेत् ॥
क्षपयेच्च विकाशित्वाद्दोषान्धातून्मलानपि ॥ २२ ॥
वैशद्यादतिरिच्येत दुश्चिकित्स्यं च लाघवात् ॥
दुर्हरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥ २३ ॥

तान्येव दशगुणानि निर्दिशन्नाह—रूक्षमित्यादि । तीक्ष्णं राजिकामरिचादिवत् । सूक्ष्मं सूक्ष्ममार्गानुप्रवेशि । आशु शीघ्रं प्रहणनकारि । व्यवायि सकलं देहं व्याप्य पाककारि । विकाशि प्रसर्पदपसर्पद्वाऽनुबन्धशैथिल्यकारि । विशदं अपिच्छिलम् । लघु लघुगुणयुक्तम् । अपाकीति आहारपाचकानलेन पक्तुमशक्यम् । तेष्वपि दशसु गुणेषु मध्ये कुतो गुणात् किं करोतीत्याह—तद्रौक्ष्यादित्यादि । विकरोति शरीरावयवान् विकृताकारं नयतीत्यर्थः ।

व्यवायात् प्रकृतिं भजेदिति व्यवायादखिलदेहव्याप्तिलक्षणात् प्रकृतिं स्वभावं अखिलदेहव्याप्तिरूपं भजेत् । विकाशित्वादिति हिंसनशीलत्वात् । क्षपयेद् विनाशयेत् । कसधातुर्गत्यर्थोऽपि विपूर्वो हिंसार्थः । वैशद्यादतिरिच्येत न सज्यते क्वचिदपि सक्तं न भवेदित्यर्थः। असक्तगति वैशद्यादिति केचित् पठन्ति तत्रापि स एवार्थः । दुश्चिकित्स्यं च लाघवादिति इदं हि लघुत्वादुत्प्लुत्य मनो धावति अस्थिरं च भवति, तस्मात् संशमनभेषजाप्राप्त्या दुश्चिकित्स्यं भवति । संशमनेनासाध्यतां विषस्य निर्दिश्य संशोधनेनाप्याह—दुर्हरं चेति ।—चकारो भिन्नक्रमे परं लाघवात् दुर्हरमपाकित्वाच्च; तस्मादेवापाकित्वाच्चिरं क्लेशयति परं यद्विषं द्वित्रिगुणं अदशगुणं वा; पूर्णदशगुणं सद्यो व्यापादकमेव ॥ १९—२३ ॥

स्थावरं जङ्गमं यच्च कृत्रिमं चापि यद्विषम् ॥
सद्यो व्यापादयेत् तत्तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम् ॥२४॥

यत् स्थावरं जङ्गमकृत्रिमं वा
देहादशेषं यदनिर्गतं तत् ॥

कन्दजमेव दशगुणान्वितं न भवति किन्त्वन्यदपीति दर्शयन्नाह—स्थावरमित्यादि । स्थावरं जङ्गमं कृत्रिमं वा देहादशेषं यदनिर्हृतं सद्यो व्यापादयेत् तद्दशगुणान्वितं ज्ञेयम् । यद्यपि कन्दजानि परित्यज्यान्येषां गुणसामर्थ्याभावेन कालघातित्वमुक्तं तथापि येषां दशगुणत्वं तानि आशुघातीनि भवन्ति॥२४॥—

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥ २५ ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥
वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्
कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ॥ २६ ॥

स्थावरमपि दशगुणमेतैः कारणैर्हतवीर्यं सत् संज्ञान्तरं लभते इत्याह—जीर्णमित्यादि । जीर्णादिभिः हेतुभिः गुणविप्रहीनं गुणैर्द्व्यादिभिर्हीनं दशगुणमेव वा मन्दशक्तिकं दूषीविषतां प्राप्नोति। तामेव गुणहीनतां कार्येण दर्शयन्नाह—वीर्याल्पेत्यादि । न निपातयेन्न निवारयेत् सद्यश्चिरेण वा मन्दीभूतोष्णादिगुणविशेषेण विलीनश्लेष्मणा आवृतत्वाच्च मारयेदित्यर्थः । वर्षगणानुबन्धि चिरकालानुबन्धीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवैरस्यमुखः पिपासी ॥
मूर्च्छन्वमन् गद्गदवाग्विषण्णो
भवेच्च दुष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥ २७ ॥
आमाशयस्थे कफवातरोगी
पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥
भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो
विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ २८ ॥

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥
कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु
यात्याशु पूर्वं शृणु तत्र रूपम् ॥ २९ ॥

तेन गरेण ये दोषा भवन्ति तान् दर्शयन्नाह—तेनार्दित इत्यादि । केचित् वमन्नित्यत्र भ्रमन्निति पठन्ति । गद्गदवाक्यो-ऽस्पष्टवचनः । एतत् सर्वस्थानगतस्य सामान्यं लक्षणम् । स्थानविशेषेण विशिष्टं निर्दिशन्नाह—आमाशयस्थ इत्यादि । ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो ध्वस्तकेशशरीरः । 'भवेत् समुत्क्लस्तशिरोरुहाङ्ग' इति केचित्; तत्र सम्यक् उत्क्लस्तशिरोरुहाण्यङ्गानि यस्य सः तथा । यथोक्तान् व्याधिसमुद्देशीयोक्तान् । धातुप्रभवान् विकारान् अन्नाश्रद्धारोचकादीन् करोति ॥ २७—२९ ॥

निद्रा गुरुत्वं च विजृम्भणं च
विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दः ॥

निद्रेत्यादि । विश्लेषः सन्धीनां प्रसारणादावप्रवृत्तिः । हर्षो रोमहर्षः । अङ्गमर्दो वेदनाविशेषः ॥—

ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
वरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥ ३० ॥
धातुक्षयं पादकरास्यशोफं
दकोदरं छर्दिमथातिसारम् ॥
वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा
कुर्यात् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा ॥ ३१ ॥
उन्मादमन्यज्जनयेत् तथान्य-
दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ॥
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ३२ ॥

तत इत्यादि । ततः पूर्वरूपात् परतः । अन्नमदाविपाकाविति अन्नेन भुक्तेन मदो हर्षक्षयोऽन्नमदः, अविपाकः पाकाभावः । तांस्तान् विकारान् पूर्वोक्तान् आमाशये कफवातजान्, पक्वाशये पित्तानिलजान्, रसादिधातुगतांश्च विकारान् जनयेत् ॥ ३०—३२ ॥

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ॥
यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

दूषीविषनिरुक्तिमुद्दिशन्नाह—दूषितमित्यादि । देश आनूपः प्रभूतानिलशीतवर्षः, कालः शीतानिलदुर्दिनादिः, अन्नं सुरातिलकुलत्थादि, अन्नस्योपलक्षणत्वात् व्यवायव्यायामक्रोधादिभिरपीत्यर्थः । अभीक्ष्णशः पुनःपुनः ॥ ३३ ॥

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् ॥
श्यावा जिह्वा भवेत्स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते ॥३४॥
द्वितीये वेपथुः सादो दाहः कण्ठरुजस्तथा ॥
विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ ३५ ॥
तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ॥
दुर्वर्णे हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ ३६ ॥

पक्वाशयगते तोदो हिक्का कासोऽन्त्रकूजनम् ॥
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ ३७ ॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ॥
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ ३८ ॥
षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं चाप्यतिसार्यते ॥
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥ ३९ ॥

स्थावरस्य प्रथमादिवेगलक्षणं दर्शयन्नाह—स्थावरस्योपयुक्तस्येत्यादि । सन्निरोधः सम्यङ्निरोधः, उच्छ्वासस्येति शेषः ॥ ३४—३९ ॥

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ॥
अगदं मधुसर्पिभ्यां पाययेत समायुतम् ॥ ४० ॥
द्वितीये पूर्ववद्वान्तं पाययेत्तु विरेचनम् ॥
तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥ ४१ ॥
चतुर्थे स्नेहसंमिश्रं पाययेतागदं भिषक् ॥
पञ्चमे क्षौद्रमधुककाथयुक्तं प्रदापयेत् ॥ ४२ ॥
षष्ठेऽतीसारवत् सिद्धिरवपीडश्च सप्तमे ॥
मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ४३

तेषामेव यथाक्रमं चिकित्सितमुद्दिशन्नाह—प्रथम इत्यादि । अगदं मधुसर्पिभ्यामित्यत्रान्यत्र चाविशेषेणागदश्रुत्या दूषीविषारिरेव प्रयोक्तव्यः । द्वितीय इत्यादि । तत्र विरेचनं घृतमधुशीतविषघ्नौषधिसंपृक्तं; गयी तु वान्तं नरं विरेचनं पाययेत् पूर्ववत्, तेन मधुयुक्तमेवेति व्याख्यानयति । तृतीय इत्यादि । अगदोऽत्र दूषीविषारिमधुसर्पिर्युक्तो दातव्यः । नस्यं विषघ्नं संज्ञाप्रबोधनं च । अञ्जनमपि विषघ्नं चक्षुष्यं संज्ञाप्रबोधनं तथा अतीक्ष्णं च । चतुर्थ इत्यादि । अगदमत्रापि दूषीविषारिः । स्नेहोऽत्र गव्यं घृतं, विषघ्नत्वात्तस्य; स्नेहग्रहणेन पूर्वप्रस्तुतं मधु निवर्तते । पञ्चम इत्यादि । अगदमिह दूषीविषारिनामाध्याहरणीयम् । षष्ठ इत्यादि । सप्तमे वेगे असाध्यरूपेऽपि प्रत्याख्याय प्रतिक्रियां कुर्यात् । चकारोयं भिन्नक्रमे, तेन सप्तमे चेति योजनात् षष्ठेऽप्यवपीडः । वाशब्दाश्चानुक्तसमुच्चये, तेनानुक्तसशोणितचर्मदानं शाखाललाटशिराताडनादिजङ्गमविषोक्तं च समुच्चीयते ॥ ४०—४३ ॥

वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्मणि शीतलाम् ॥
यवागूं सघृतक्षौद्रामिमां दद्याद्विषापहाम् ॥ ४४ ॥
कोषातक्योऽग्निकः पाठासूर्यवल्ल्यमृताभयाः ॥
शिरीषः किणिही शेलुर्गिर्याह्वा रजनीद्वयम् ॥ ४५ ॥
पुनर्नवे हरेणुश्च त्रिकटुः सारिवे बला ॥
एषां यवागूर्निःक्वाथे कृता हन्ति विषद्वयम् ॥ ४६ ॥

वेगान्तरेषु कालघातिनः प्रतीकारविधिमाह—वेगान्तर इत्यादि । प्रकृताद्वेगादन्यो वेगो वेगान्तरम् । अन्यतमे एकतमे । कृते कर्मणि प्रथमादिवेगोक्ते इत्यर्थः । कोषातक्य इत्यादि । कोशातकी घोषकः; अग्निकोऽजमोदः, मोरट इत्यन्ये; सूर्यवल्ली पटोलसदृशपत्रा, यस्याः पत्ररसेनाक्तं मांसं [illegible] भवति, अन्ये सूर्यावर्तमाहुः; किणिही कटभी; शेलुः श्लेष्मान्तकः; गिर्याह्वा श्वेतस्यन्दः; पुनर्नवे सितपीतपुष्पे; कोशातक्यादीनां क्वाथेन षडङ्गकल्पनाकल्पितेन यवागूः कल्पनीया । 'सारिवे बला' इत्यत्र 'सारिवोत्पले' इत्यन्ये पठन्ति ॥ ४४—४६ ॥

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ॥
पुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सिता ॥ ४७ ॥
विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुर्ध्यामकं तथा ॥
हरिद्रे द्वे बृहत्यौ च सारिवे च स्थिरा सहा ॥ ४८ ॥
कल्कैरेषां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम् ॥
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ४९

मधुकमित्यादि । पुन्नागः तुङ्गः पूर्वदेशे प्रसिद्धः; एलवालुकं स्वनामप्रसिद्धं; नागपुष्पं नागकेशरं; ध्यामकं कत्तृणं; स्थिरा शालिपर्णी; मधुकादीनां कल्कं पादिकं, चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतं साधयेत्, तस्याजेयमिति संज्ञा । सर्वाणि स्थावरजङ्गमकृत्रिमाणि । अजितं क्वचित् न जितं अजितं; क्वचित् क्वचिदपि स्थावरादावित्यर्थः ॥ ४७—४९ ॥

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ॥
पाययेतागदं नित्यमिमं दूषीविषापहम् ॥ ५० ॥
पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी सावरः परिपेलवम् ॥
सुवर्चिका ससूक्ष्मैला तोयं कनकगैरिकम् ॥ ५१ ॥
क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ॥
नाम्ना दूषीविषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥ ५२ ॥

धातुदूषकस्य दूषीविषस्य चिकित्सां वक्तुमाह—दूषीविषार्तमित्यादि । दूषीविषस्य विषत्वेऽपि स्वेदो न निषिध्यते । येन मन्दवीर्यतया कफावरणाद्विषवेगेनानुबन्धित्वमस्य, अतः स्वेदेन कफस्यावरकस्य उपशान्तावपहार्यं विषं कोष्ठगतं शोधनेन सकलमेव ह्रियते । अन्ये 'दूषीविषार्तं सुस्निग्धं' इति पठन्ति । तेषामपि स्निग्धश्रुत्या स्वेदोऽप्याक्षिप्तः । कथंचिदेवानिर्हृतस्य विषविशेषस्य संशमनार्थं अन्यत्रापि स्थावरजङ्गमविषदूषितधातूनां वा प्रसादनार्थं संशमनमुद्दिशन्नाह—पाययेदित्यादि । ध्यामकं कत्तृणं; सावरः रोध्रः; परिपेलवं वन्यकः, कैवर्तमुस्तकमन्ये; तोयं बालकं; सुवर्णगैरिकं दक्षिणापथे प्रसिद्धम् । अन्यत्रापि स्थावरजङ्गमयोस्तीक्ष्णयोरपीत्यर्थः । अन्येषु वक्ष्यमाणेषु ज्वरादिष्वपीत्यन्ये ॥ ५०—५२ ॥

ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्रसंक्षये ॥
शोफेऽतिसारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि च ॥ ५३ ॥
उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युरुपद्रवाः ॥
यथास्वं तेषु कुर्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियाम् ॥ ५४ ॥

दूषीविषेण ये उपद्रवाः स्युस्तच्चिकित्सितमाह—ज्वर इत्यादि । ये चान्ये उपद्रवास्तदुक्ताः । यथास्वं यथस्य विहितम् । तच्च विषघ्नैरौषधैः युक्तं कर्तव्यम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

1 'अभीक्ष्णं' इति पाठान्तरम् ।

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥
दूषीविषमसाध्यं तु क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ५५ ॥

इदानीं साध्ययाप्यप्रत्याख्येयत्वं दर्शयन्नाह—साध्यमित्यादि ॥ ५५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश ॥
समासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

तत्र, दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्तवमुखसन्दंशविशर्धितगुदास्थिपित्तशूकशवानीति ॥ ४ ॥

तान्येवाधिष्ठानानि निर्दिशन्नाह—तत्र दृष्टिनिःश्वासेत्यादि । निःश्वासः फूत्कारः, विशर्धितं पायुकृतः कुत्सितशब्दः, शूकं कीटलोम, कीटानां सर्पाणां च विगतप्राणानां देहः शवः । वृद्धवाग्भटश्च विशर्धितगुदस्थाने स्पर्शशोणिते पठति ॥३॥४॥

तत्र, दृष्टिनिःश्वासविषा दिव्या सर्पाः, भौमास्तु दंष्ट्राविषाः, मार्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः, चिपिटपिच्चटककषायवासिकसर्षपवासिकतोटकवर्चःकीटकौण्डिन्यकाः शकृन्मूत्रविषाः, मूषिकाः शुक्रविषाः, लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंशनखशुक्रार्तवविषाः, वृश्चिकविश्वम्भरवरटीराजिवमत्स्योच्चिटिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्चारविषाः, चित्रशिरःसरावकुर्दितशतदारुकारिमेदकशारिकामुखा मुखसन्दंशविशर्धितमूत्रपुरीषविषाः, मक्षिकाकणभजलायुका मुखसन्दंशविषाः, विषहतास्थिसर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि, शकुलीमत्स्यरक्तराजीवरकीमत्स्याश्च पित्तविषाः, सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्गवरटीशतपदीशूकवलभिकाशृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः, कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः; शेषास्त्वनुक्ता मुखसन्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादि । दिवि भवा दिव्याः, भूमौ भवा भौमाः; एतच्च प्रायिकं, सर्वेऽपि सर्पा दंष्ट्रायतनविषाः; तथाहि वाग्भटे— "सर्वे एते सर्पा दंशविषा भवन्ति मलदशनदंष्ट्रानखशुक्रलालाश्वासेन्द्रियमूत्रपुरीषपुच्छैः"(?) इति । मार्जारेत्यादि । अत्र मार्जारेत्यनेव व्याला व्याघ्रादयोऽभिप्रेताः । मकरो जलजन्तुरित्येके; अन्ये आग्नेयकीटपठितं मकराकारत्वेन मकरं कर्कटवृश्चिकं सन्मन्ये । पाकमत्स्योऽपि आग्नेयेष्वेव पठितः कीटविशेषः । गोधा पञ्चनखी सौम्यकीटपठिता; कृष्णशब्दस्य लोपात् कृष्णगोधा इत्यन्ये । प्रचलाकं सौम्यकीटपठितं कीटविशेषमाहुः । गृहगोधिका कोष्ठागारी कोष्ठगृहकारिका, चतुष्पदकीटाः प्रतिसूर्यकादयः । तथा अन्ये मशकमक्षिकादयश्च कीटाः । चिपिटपिच्चिटकेत्यादि । एते कीटविशेषा देशान्तरे लोकतो ज्ञेयाः । मूषिका इत्यादि । आरशब्देनात्र वृश्चिकलाङ्गूलादिस्थितः कण्टको भण्यते, तस्य च स्थूलशूकरूपत्वाच्छूकग्रहणेनैव ग्रहणं, अत एव दृष्टिनिःश्वासेत्यादिसूत्रे पृथङ्नोदाहृतमारग्रहणम् । गयदासस्त्वत्र 'आलालविषा' इति पठति, व्याख्यानयति च–आलालं लाला । चित्रशिर इत्यादि । वरटीमत्स्ययोः स्थाने केचिदेकमेव वरटीमत्स्यं पठन्ति । गतासवो गतप्राणाः ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र ।

राज्ञोऽरिदेशे रिपवस्तृणाम्बु-
मार्गान्नधूमश्वसनान् विषेण ॥
संदूषयन्त्येभिरतिप्रदुष्टान्
विज्ञाय लिङ्गैरभिशोधयेत्तान् ॥ ६ ॥

राज्ञ इत्यादि । अरिदेशे प्रविष्टस्य राज्ञोऽपि रिपवः शत्रवस्तृणादीन् सन्दूषयन्ति । श्वसनो वायुः । एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैरित्यर्थः ॥ ६ ॥

दुष्टं जलं पिच्छिलमुग्रगन्धि
फेनान्वितं राजिभिरावृतं च ॥
मण्डूकमत्स्यं म्रियते विहङ्गा
मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति ॥ ७ ॥
मज्जन्ति ये चात्र नराश्वनागा-
स्ते छर्दिमोहज्वरदाहशोफान् ॥
ऋच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान्
दुष्टं जलं शोधयितुं यतेत ॥ ८ ॥

दुष्टमित्यादि । राजिभिः कृष्णाभिः । विहङ्गा इत्यादि । सानूपचरा अनूपचरसहिताः विहङ्गाः पक्षिणो विषवेगेन मत्ताः सन्तो भ्रमन्ति । ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । यतेत यत्नं कुर्वीत ॥ ७ ॥ ८ ॥

धवाश्वकर्णासनपारिभद्रान्
सपाटलान् सिद्धकमोक्षकौ च ॥
दग्ध्वा सराजद्रुमसोमवल्कां-
स्तद्भस्म शीतं वितरेत् सरःसु ॥ ९ ॥
भस्माञ्जलिं चापि घटे निधाय
विशोधयेदीप्सितमेवमम्भः ॥

१ 'जङ्गमविषविज्ञानीयं कल्पं' इति पाठान्तरम् ।

२ जङ्गमस्य त्वाश्रयाः षोडश—'दृष्टिनिःश्वासस्पर्शमुखनखास्थिमूत्रपुरीषशुक्रार्तवलालाशूकपित्तशोणितशवानि' इति । (वृ. वा. उ. स्था. अ. ४०)

३ 'रोगान्' इति पाठान्तरम् ।

तदेव दुष्टवारिप्रशोधनौषधं दर्शयन्नाह—धवाश्वेत्यादि। अश्वकर्णः पूर्वदेशे प्रसिद्धो गन्धमुण्डोऽश्वत्थसदृशः, असनो बीजकः, पारिभद्रः फलभद्रो रक्तकुसुमः कण्टकी रोहिणीसदृशपत्रः पूर्वदेशे प्रसिद्धः, राजद्रुमः किरमालकः, सोमवल्कः कट्फलः। वितरेत् निःक्षिपेत्। सरःसु इति बहुवचनमवहज्जलोपलक्षणं; बहुजलानां दूषणमेव दुष्करम्। सामान्यजनार्थं सरसां संशोधनमभिधाय विशिष्टजनार्थमुद्धृतजलस्य शोधनं दर्शयन्नाह—भस्माञ्जलिमित्यादि। अञ्जलिं चतुःपलं, तं च घटे द्रोणप्रमिते जले निधाय निःक्षिप्य ईप्सितं वाञ्छितं शोधयेत्। जेज्जटाचार्यस्तु घटं घर्घरीमित्याह ॥ ९ ॥—

क्षितिप्रदेशं विषदूषितं तु
शिलातलं तीर्थमथेरिणं वा ॥ १० ॥
स्पृशन्ति गात्रेण तु येन येन
गोवाजिनागोष्ट्रखरा नरा वा ॥
तच्छूनतां यात्यथ दह्यते च
विशीर्यते रोमनखं तथैव ॥ ११ ॥
तत्राप्यनन्तां सह सर्वगन्धैः
पिष्ट्वा सुराभिर्विनियोज्य मार्गम् ॥
सिञ्चेत् पयोभिस्तु मृदन्वितैस्तं
विडङ्गपाठाकटभीजलैर्वा ॥ १२ ॥

क्षितिप्रदेशमित्यादि। तीर्थं नद्यादिघट्टम्। ईरिणं ऊषरम्। अनन्तां सर्वगन्धैः सह संयोज्य सुराभिः पिष्ट्वा मार्गं सिञ्चेदिति संबन्धः। सुराभिरिति बहुवचनात् मधुगुडपिष्टकृताभिः। अनन्ता मृदिह कृष्णा प्राधान्यकल्पनया। अन्ये त्वेवं पठन्ति "तत्राप्यनन्तां सह सर्वगन्धैर्वचां तु पिष्ट्वा सुरया च मार्गम्। सिञ्चेत्तथा मृत्सहिताभिरद्भिर्मार्गस्तथान्यो यदि तेन गच्छेत्" इति। 'पयोभिस्तु मृदन्वितैः' इत्यत्र 'वल्मीकमृदन्विताभिः' इति केचित् पठन्ति, विषघ्नत्वाद्वल्मीकस्य ॥ १०—१२ ॥

तृणेषु भक्तेषु च दूषितेषु
सीदन्ति मूर्च्छन्ति वमन्ति चान्ये ॥
विड्भेदमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते
तेषां चिकित्सां प्रणयेद्यथोक्ताम् ॥ १३ ॥
विषापहैर्वाप्यगदैर्विलिप्य
वाद्यानि चित्राण्यपि वादयेत ॥
तारः सुतारःससुरेन्द्रगोपः
सर्वैश्च तुल्यः कुरुविन्दभागः ॥ १४ ॥
पित्तेन युक्तः कपिलाह्वयेन
वाद्यप्रलेपो विहितः प्रशस्तः ॥
वाद्यस्य शब्देन हि यान्ति नाशं
विषाणि घोराण्यपि यानि सन्ति ॥ १५ ॥

तृणेष्वित्यादि। सीदन्ति अङ्गग्लानियुक्ता भवन्ति। प्रणयेदित्यादि। अङ्गसादादिषु यथोक्तां चिकित्सां विषापहैर्द्रव्यैर्युक्तां वितरेत्। अगदैर्वा दुन्दुभिस्वनीयोक्तैः, वाद्यानि भेरीपटहादीनि विलिप्य वादयेत्। अपरमपि वाद्यलेपमाह—तार इत्यादि। तारो रूप्यं, सुतारः पारदः, सुरेन्द्रं सुवर्णं, कुटज मन्ये, गोपा सारिवा, कुरुविन्दो मुस्ता, निशानपाषाण इत्यन्ये, उत्तमलोहितरत्नं कुरविन्द इत्येके ॥ १३—१५ ॥

धूमेऽनिले वा विषसंप्रयुक्ते
खगाः श्रमार्ताः प्रपतन्ति भूमौ ॥
कासप्रतिश्यायशिरोरुजश्च
भवन्ति तीव्रा नयनामयाश्च ॥ १६ ॥
लाक्षाहरिद्रातिविषाभयाब्द-
हरेणुकैलादलवल्ककुष्ठम् ॥
प्रियङ्गुकां चाप्यनले निधाय
धूमानिलौ चापि विशोधयेत ॥ १७ ॥

लाक्षेत्यादि। लाक्षादिद्रव्यं वह्नौ निधाय धूमं विशोधयेत्। प्रियङ्गुकां चेत्यत्र मधूलिकां केचित् पठन्ति, गुडूचिकामिति च ब्रुवन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रजामिमामात्मयोनेर्ब्रह्मणः सृजतः किल ॥
अकरोदसुरो विघ्नं कैटभो नाम दर्पितः ॥ १८ ॥
ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्राद्ब्रह्मणस्तेजसोनिधेः ॥
क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निपपातातिदारुणः ॥ १९ ॥
स तं ददाह गर्जन्तमन्तकाभं महाबलम् ॥
ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्धताद्भुतम् ॥ २० ॥
ततो विषादो देवानामभवत्तं निरीक्ष्य वै ॥
विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते ॥ २१ ॥
ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः ॥
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ २२ ॥

चिकित्सोपयोगिविषस्य मूर्तिस्वरूपमाह—प्रजामित्यादि। आत्मयोनेः आत्मा परमपुरुषो योनिः कारणं यस्य सः तथा तस्य; एतेनेश्वरादिकारणं निरस्य स्वयंभूत्वमुक्तम्। किलेत्यागमसंवादे। तत इत्यादि। विग्रहवान् शरीरवान्। निःपपात निःसृतः। स तमित्यादि। स क्रोधः पुरुषरूपः, तं कैटभं, ददाह भस्मीकृतवान्। किंविशिष्टं कैटभं? गर्जन्तमित्यादिविशेषणयुक्तम्। तत्तेजः तस्य मूर्तिमतः क्रोधस्य तेज इत्यर्थः। तत इत्यादि। वाक्कायचित्तावसादो विषादः। तत इत्यादि। विन्यस्तवान् विनिःक्षिप्तवान् ॥ १८—२२ ॥

यथाव्यक्तरसं तोयमन्तरीक्षान्महीगतम् ॥
तेषु तेषु प्रदेशेषु रसं तं तं नियच्छति ॥ २३ ॥
एवमेव विषं यद्यद्द्रव्यं व्याप्यावतिष्ठते ॥
स्वभावादेव तं तस्य रसं समनुवर्तते ॥ २४ ॥

विषस्य नानावीर्यहेतुभूतमुद्दिशन्नाह—यथाऽव्यक्तरसमि-

१ 'मार्गोऽस्ति नान्यो' इति पाठान्तरम्।

त्यादि । यथा जलमेकरसमप्यन्तरीक्षात् पतितं भूमिगतं तेषु तेषु प्रदेशेषु आकाशगुणभूयिष्ठादिषु रसं तं तं नियच्छति निश्चयेन ददाति, एवमेव विषं यद्यद्द्रव्यं व्याप्य अवतिष्ठते स्वभावादेव तस्य तस्य रसं समनुवर्तते ॥ २३ ॥ २४ ॥

विषे यस्माद्गुणाः सर्वे तीक्ष्णाः प्रायेण सन्ति हि ॥
विषं सर्वमतो ज्ञेयं सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २५ ॥
ते तु वृत्तिं प्रकुपिता जहति स्वां विषार्दिताः ॥
नोपयाति विषं पाकमतः प्राणान् रुणद्धि च ॥२६॥
श्लेष्मणावृतमार्गत्वादुच्छ्वासोऽस्य निरुध्यते ॥
विसंज्ञः सति जीवेऽपि तस्मात्तिष्ठति मानवः ॥ २७

विषे यस्मादित्यादि । यस्माद्विषे ये गुणाः सन्ति ते सर्वे स्वभावतः सर्वोच्छादकधातुविरोधेन तीक्ष्णा आशुकारिणः, प्रायेण तेजोरूपक्रोधात्मकत्वाद्विषस्य; अतः सर्वमेव विषं सर्वदोषप्रकोपणम् । ते तु वृत्तिमित्यादि । ते प्रकुपिता वातादयो विषार्दिताः विषपीडिताः सन्तः स्वां वृत्तिं वातः प्रस्पन्दनादिकां, रागपक्त्यादिकां पित्तं, सन्धिसंश्लेष्मादिकां कफः त्यजन्ति; तेन च पित्तस्य पक्त्यभावाद्विषं पाकं न याति, अतोऽपक्वं विषं प्राणान् रुणद्धि, विषविलीनेन श्लेष्मणा निरुद्धोच्छ्वासत्वात् जीवेऽपि प्राणेऽपि सति विसंज्ञो विगतसम्यक्ज्ञानो मानवस्तिष्ठति ॥ २५—२७ ॥

शुक्रवत् सर्वसर्पाणां विषं सर्वशरीरगम् ॥
क्रुद्धानामेति चाङ्गेभ्यः शुक्रं निर्मन्थनादिव ॥ २८॥
तेषां बडिशवद्दंष्ट्रास्तासु सज्जति चागतम् ॥
अनुद्धृत्ता विषं तस्मान्न मुञ्चन्ति च भोगिनः ॥२९॥

शुक्रवदित्यादि । सर्वसर्पाणां विषं सर्वशरीरगम् । क्रुद्धानामित्यादि। क्रुद्धानां सर्पाणामङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो विषमागच्छति, किमिव ? शुक्रं निर्मन्थनादिव, निर्मन्थनं विशिष्टस्त्रीवराङ्गविलोडनहेतुरेव हर्ष उच्यते । तेषामित्यादि । बडिशं मत्स्यबन्धनयन्त्रम् । सज्जति सङ्गं याति संबद्धं भवतीत्यर्थः । अनुद्धृत्ता अननुयोजिता अनुच्छलिता इति यावत्; कर्षणकृतपराभृत्त्या हि दंष्ट्राणां अधोमुखत्वेति । भोगिनः सर्पाः ॥ २८ ॥ २९ ॥

यस्मादत्यर्थमुष्णं च तीक्ष्णं च पठितं विषम् ॥
अतः सर्वविषेषूक्तः परिषेकस्तु शीतलः ॥ ३० ॥
मन्दं कीटेषु नात्युष्णं बहुवातकफं विषम् ॥
अतः कीटविषे चापि स्वेदो न प्रतिषिध्यते ॥ ३१ ॥
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥

यस्मादित्यादि । कीटेषु विषं मन्दं नात्युष्णं बहुवातकफं भवति; अपिशब्दात् कीटेष्वपि केषुचिदुग्रविषेषु न स्वेदः अपि तु शीतलमेव चिकित्सितम् । तथा च वक्ष्यति,—'कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत्समुपाचरेत्'—इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥—

स्वभावादेव तिष्ठेत्तु प्रहारादंशयोर्विषम् ॥ ३२ ॥
व्याप्य सावयवं देहं दिग्धविद्धाहिदष्टयोः ॥
लौल्याद्विषान्वितं मांसं यः खादेन्मृतमात्रयोः॥३३॥
यथाविषं स रोगेण क्लिश्यते म्रियतेऽपि वा ॥
अतश्चाप्यनयोर्मांसमभक्ष्यं मृतमात्रयोः ॥ ३४ ॥
मुहूर्तात्तदुपादेयं प्रहारादंशवर्जितम् ॥

इदानीं दिग्धविद्धाहिदष्टयोः प्रहारादंशदेशमांसमभक्ष्यं मुहूर्तोर्ध्वं तदुपादेयमुद्दिशन्नाह—स्वभावादित्यादि । दिग्धविद्धाहिदष्टयोः प्राणिनोरिति शेषः । अत्र दिग्धविद्धः विषलिप्तकाण्डादिहतः, अहिदष्टः सर्पदष्टः, यथाविषं विषानुसारेणेत्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥—

सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ॥ ३५ ॥
आध्मातोऽत्यर्थमुष्णास्रो विवर्णः सादपीडितः ॥
उद्वमत्यथ फेनं च विषपीतं तमादिशेत् ॥ ३६ ॥
न चास्य हृदयं वह्निर्विषजुष्टं दहत्यपि ॥
तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद्व्याप्य तिष्ठति॥३७॥

इदानीं विषपीतस्य प्राणैः परित्यज्यमानस्य मृतस्य लक्षणमाह—सवातमित्यादि । अस्रं नयनजलम् । विवर्णः अत्यर्थं कृष्णश्यामपीतवर्णः । सादोऽङ्गग्लानिः । विवर्ण इति मृतस्य लक्षणं, शेषं सर्वं म्रियमाणस्य लक्षणम् । अस्य विषपानमृतस्य विषजुष्टं हृदयं वह्निरपि न दहति; कुतो हृदयमेव विषजुष्टं ? हि यस्मात्तद्विषं चेतनास्थानं हृदयं स्वभावात् व्याप्य तिष्ठति; अतएव च विषपानमृतस्य हृदयं अदाह्यं, विषव्याप्तत्वात् ॥ ३५—३७ ॥

अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ॥
याम्ये सपित्र्ये परिवर्जनीया
ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥ ३८ ॥

इदानीं वर्ज्यप्रहारादंशहृदयप्रसङ्गेन विशिष्टदेशादिद्वारेण वर्जनीयान् दष्टानाह—अश्वत्थेत्यादि । याम्ये भरण्यां, पित्र्ये मघायां, ऋक्षे नक्षत्रे ॥ ३८ ॥

दर्वीकराणां विषमाशुघाति
सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥
अजीर्णपित्तातपपीडितेषु
बालप्रमेहेष्वथ गर्भिणीषु ॥ ३९ ॥
वृद्धातुरक्षीणबुभुक्षितेषु
रूक्षेषु भीरुष्वथ दुर्दिनेषु ॥

दर्वीकराणामित्यादि । दर्वीकराणां फणिनां, सर्वाण्यशेषविषाणि, उष्णे उष्णकाले, द्विगुणीभवन्ति द्विगुणशक्तीनि भवन्ति; 'सर्वाणि चोर्ध्वे द्विगुणीभवन्ति' इति केचित् पठन्ति, ऊर्ध्वे ऊर्ध्वदेशे इत्यर्थः । अजीर्णपित्तादिष्वपि द्विगुणत्वमाह—अजीर्णेत्यादि ॥ ३९ ॥—

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति
राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति ॥ ४० ॥

शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥
जिह्वा सिता यस्य च केशशातो
नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः ॥ ४१ ॥
कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे
हन्वोः स्थिरत्वं च स वर्जनीयः ॥
वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्रा-
द्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ॥ ४२ ॥
दंष्ट्रानिपाताः सकलाश्च यस्य
तं चापि वैद्यः परिवर्जयेत्तु ॥ ४३ ॥
उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ॥
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च
जह्याच्च तं कर्म न तत्र कुर्यात् ॥ ४४ ॥

शङ्क्षेत्यादि । लताभिरभिहतेऽङ्गे राज्यो रेखा नोच्छलन्ति । जिह्वेत्यादि । सिता श्वेता, असिता कृष्णा वा भवतीत्यर्थः । केशशातः केशच्यवनम् । नासावभङ्गो नासास्रोतोवैगुण्यं, तच्चानुनासिकवाक्यत्वेन ज्ञेयम् । कण्ठभङ्गः स्वरसादः । दंशो भक्षितस्थानम् । हन्वोर्मुखसन्ध्योः । स्थिरत्वं अचलनम् । वर्तिरित्यादि वर्तिः कफवर्तिः । उन्मत्तेत्यादि । उन्मत्तं वातुलम् । अत्यर्थमुपद्रुतं उपद्रवबहुलम् । सारिष्टं मरणलक्षणसहितम् । अवेगिनं लहरीवर्जितम् । जह्यात् त्यजेत् ॥ ४०—४४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः सर्पदष्टविषविज्ञानीयं कल्पं व्याख्यास्यामः॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

जङ्गमविषाश्रयेषु महाविषत्वेन सर्पस्यैवात्र प्राधान्यात्तद्दष्टविज्ञानं प्रतिपादयितुकामः प्राह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

धन्वन्तरिं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥
पादयोरुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥ ३ ॥

पादयोरुपसंगृह्य पादपतनं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्पसंख्यां विभागं च दष्टलक्षणमेव च ॥
ज्ञानं च विषवेगानां भगवन् ! वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

किं परिपृच्छतीत्याह—सर्पसंख्यामित्यादि । संख्या गणना, विभागो विशेषभागः पृथक्करणम् । अर्हसि योग्यो भवसि॥४॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजां वरः ॥
असंख्या वासुकिश्रेष्ठा विख्यातास्तक्षकादयः ॥ ५ ॥
महीधराश्च नागेन्द्रा हुताग्निसमतेजसः ॥
ये चाप्यजस्रं गर्जन्ति वर्षन्ति च तपन्ति च ॥ ६ ॥
ससागरा गिरिद्वीपा यैरियं धार्यते मही ॥
क्रुद्धा निःश्वासदृष्टिभ्यां ये हन्युरखिलं जगत् ॥७॥
नमस्तेभ्योऽस्ति नो तेषां कार्यं किञ्चिच्चिकित्सया ।
ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दशन्ति च मानुषान् ॥८॥
तेषां सङ्ख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

तस्य तद्वचनमित्यादि । वासुकिश्रेष्ठाः वासुकिः श्रेष्ठो येषां ते तथा । अस्ति नो तेषां कार्यं किञ्चिच्चिकित्सयेति तेषां तक्षकादीनां चिकित्सया किंचित् कार्यं नास्ति । ये तु दंष्ट्रेत्यादि । अनुपूर्वशः अनुक्रमेण ॥ ५—८ ॥—

अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा ॥९॥
दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च[1] ॥
निर्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥१०॥
दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ॥
तेषु दर्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः ॥११॥
द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ॥
निर्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा ॥ १२ ॥
वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रा मण्डलिराजिलाः ॥

अशीतिरित्यादि । सा अशीतिः । दर्वीकराः फणावन्तः, मण्डलिनः फणवर्जिताः विविधमण्डलैः चित्रिताः, राजिमन्तो रेखायुक्ताः फणवर्जितगण्डमालादयः, निर्विषा विषरहिताः दुन्दुभिगोरादयः; केचित् 'निर्'शब्दमीषदर्थे व्याख्यानयन्ति, तेन निर्विषा ईषद्विषाः; यथा अनुदरा कन्येति । वैकरञ्जाः सङ्कीर्णजाताः, पृथग्जातीयसार्पिणीपृथग्जातीयसर्पाभ्यां जाताः वैकरञ्जाः । एष्वेव निर्विषवैकरञ्जयोरन्तर्भावात् कथमशीतिः पूर्यत इत्याह—तेष्वित्यादि । चित्रामण्डलिराजिलाः वैकरञ्जोद्भवाः सप्त भवन्ति, तत्र मण्डलिनश्चत्वारः राजिलास्त्रयः । तत्रायमेव पाठो न्याय्यः जेज्जटगयदासप्रभृतिभिः अङ्गीकृतत्वात् ॥ ९—१२ ॥—

पादाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा ॥१३
ते दशन्ति महाक्रोधास्त्रिविधं[2] भीमदर्शनाः ॥
...

संक्षेपेण विभागं प्रतिपाद्य दष्टस्य दंशनपूर्वकत्वात् दंशनलक्षणं प्रतिपादयितुकामो दंशस्य कारणानि निर्दिशन्नाह—पदाभिमृष्टेत्यादि । अभिमृष्टाः मर्दिताः, दुष्टाः स्वभावदुष्टाः, क्रुद्धाः कुपिताः, अपिशब्दोऽत्रानुक्तसमुच्चये, तेन अत्रासन्नभीतशङ्कितक्रान्तादयो ग्राह्याः । ते दशन्ति महाक्रोधास्त्रिविधं भीमदर्शना इति सर्पा महाक्रोधाः प्रचण्डकोपाः अतएव भीमदर्शनास्त्रिविधं यथा भवत्येवं दशन्ति भक्षयन्ति ॥ १३ ॥—

सर्पितं रदितं चापि तृतीयमथ निर्विषम् ॥
सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥१४॥

१ 'राजिमन्तस्तथैव च' इति पाठान्तरम् ।
२ 'त्रिविधं भीमदर्शनाः' इति पाठान्तरम् ।

पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥
निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्धृत्य करोति हि ॥ १५॥
चञ्चुमालकयुक्तानि वैकृत्यकरणानि च ॥
सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक्॥१६
राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा ॥
विज्ञेयं रदितं तच्च ज्ञेयमल्पविषं च तत् ॥ १७ ॥
अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः ॥
पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ॥ १८ ॥
सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः ॥
कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ॥१९॥
व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु ॥
तथातिवृद्धबालाभिदष्टमल्पविषं स्मृतम् ॥ २० ॥

अतएव दंशत्रैविध्यमुद्दिष्टं निर्दिशन्नाह—सर्पितमित्यादि । तेषां लक्षणमाह—पदानीत्यादि । चञ्चुमालकयुक्तानीति उपरि पिडकासदृशैराचितानीत्यर्थः; गयी तु चञ्चुमालिकासर्पदष्टस्थानस्य पार्श्वे वटप्ररोहाग्रतुल्या विषोत्पन्ना अङ्कुरा भवन्ति इति व्याख्यानयति । वैकृत्यकरणानि विकारभावविधायकानि । संक्षिप्तानीत्यादि। संक्षिप्तानि सूक्ष्माणि । सर्पितं अत्यवगाढम् । राज्य इत्यादि । राज्यो रेखाः, रदितं विलिखितं अनवगाढं, अत एवाल्पविषम् । अशोफमित्यादि । प्रकृतिस्थस्येति कायवाक्चित्तेषु स्वेन भावेन अवस्थितस्य । पदं पदानि वेति एकं पदं बहूनि वा पदानीत्यर्थः । सर्पस्पृष्टस्येत्यादि । तुशब्दश्चार्थे, तेन कण्टकादिविद्धेऽपि शङ्काविषं भवति ॥ १४—२० ॥

सुपर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते ॥
विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम् ॥ २१ ॥

सर्पावस्थाविशेषतोऽल्पविषत्वमुद्दिशन्नाह—सुपर्णेत्यादि । सुपर्णो गरुडः । भूता स्वनामप्रसिद्धाः ॥ २१ ॥

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥
ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥२२॥
मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥
ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ २३ ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च राजिभिः ॥
चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः२४॥

इदानीं चिकित्सोपयोगिदर्वीकरादिलिङ्गमुद्दिशन्नाह—रथाङ्गेत्यादि । रथाङ्गं चक्रं, लाङ्गलं हलं, धारिण इति यतो रथाङ्गादीनामाकृतिं धारयन्ति । मण्डलैरित्यादि । पृथवो विस्तीर्णाः ॥ २२—२४ ॥

मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः ॥
सुगन्धयः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः २५
क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः ॥
सूर्यचन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजम् ॥ २६ ॥
कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा ॥
धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः२७॥
महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः ॥
भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्तिताः ॥२८॥

इदानीं ब्राह्मणादिजातिपरिज्ञानायाह—मुक्तारूप्येत्यादि । सूर्यादिवत्तेषां लक्ष्म चिह्नं तथा अम्बुजः शङ्खः । तथा च वृद्धवाग्भटः,— "भोगेऽर्धचन्द्रश्रीवत्सशङ्खचक्रहलाङ्किताः–" इति । द्वीपी चित्रकः ॥ २५—२८ ॥

कोपयन्त्यनिलं जन्तोः सर्पाः फणिनः सर्व एव तु ॥
पित्तं मण्डलिनश्चापि कफं त्वनेकराजयः ॥ २९ ॥
अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् ॥
ज्ञेयौ दोषौच दम्पत्यो–

अपत्यमित्यादि । असमानवर्णाभ्यां सर्पसर्पिणीभ्यां यदपत्यं वैकरञ्जाख्यं तद्द्विदोषकरलक्षणं द्विदोषकराणि लक्षणानि यत्र तद्द्विदोषकरलक्षणं; एतेन वैकरञ्जस्य द्विदोषकर्तृत्वमुक्तम् । अपत्ये यौ द्विदोषौ तौ कयोरित्याह—ज्ञेयाविति । ज्ञेयौ ज्ञातव्यौ । दम्पत्योः पितृमात्रोरित्यर्थः ॥ २९ ॥—

विंशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ३० ॥

रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि ॥
शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्वीकराः स्मृताः॥३१॥

एषां मध्ये के कस्मिन् काले विचरन्तीत्याह—विशेष इत्यादि । पश्चिमे यामे चतुर्थे प्रहर इत्यर्थः । चित्रा अत्र राजिमन्तः । शेषेषु प्रहरेषु रजन्या एवेति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

दर्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा ॥
राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥ ३२ ॥

तेषां दर्वीकरादीनामुग्रविषत्वे वयोऽवस्थामुद्दिशन्नाह—दर्वीकरा इत्यादि । दर्वीकरादयो मृत्युहेतवो जायन्ते भवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः कृशाः ॥
वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः ३३

तेषामेवाल्पविषत्वे हेतुमाह—नकुलाकुलितेत्यादि । नकुलेन आकुलिता कदर्थिताः; वारिविप्रहता वारिणा जलेन विशेषेण प्रहता अभिभूताः; मुक्तत्वचः मुक्तकञ्चुकाः, तथा भीताः सर्पा अल्पविषाः भवन्ति ॥ ३३ ॥

तत्र दर्वीकराः—कृष्णसर्पो, महाकृष्णः, कृष्णोदरः, श्वेतकपोतो, महाकपोतो, बलाहको, महासर्पः, शङ्खपालो, लोहिताक्षो, गवेधुकः, परिसर्पः, खण्डफणः, ककुदः, पद्मो, महापद्मो, दर्भपुष्पो, दधिमुखः, पुण्डरीको, भ्रूकुटीमुखो, विष्किरः, पुष्पाभिकीर्णो, गिरिसर्पः, ऋजुसर्पः, श्वेतोदरो, महाशिरा, अलगर्दो, आशीविष इति ॥ ३४ ॥

मण्डलिनस्तु—आदर्शमण्डलः, श्वेतमण्डलो,

रक्तमण्डलः, चित्रमण्डलः, पृषतो, रोध्रपुष्पो, मलिन्दको, गोनसो, वृद्धगोनसः, पनसो, महापनसो, वेणुपत्रकः, शिशुको, मदनः, पालिन्दिरः, पिङ्गलतन्तुकः, पुष्पपाण्डुः, षडङ्गो, अग्निको, बभ्रुः, कषायः, कलुषः, पारावतो, हस्ताभरणः, चित्रक, एणीपद इति ॥ ३५ ॥

राजिमन्तास्तु—पुण्डरीको, राजिचित्रो, अङ्गुलराजिः, बिन्दुराजिः, कर्दमकः, तृणशोषकः; सर्षपकः, श्वेतहनुः, दर्भपुष्पः, चक्रको, गोधूमकः, किक्किसाद इति ॥ ३६ ॥

निर्विषास्तु—गलगोली, शूकपत्रो, अजगरो, दिव्यको, वर्षाहिकः, पुष्पशकली, ज्योतीरथः, क्षीरिका, पुष्पको, अहिपताको, अन्धाहिको, गौराहिको, वृक्षेशय इति ॥ ३७ ॥

तत्र दर्वीकरा इत्यादि ॥ ३४—३७ ॥

वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः; तद्यथा—माकुलिः, पोटगलः, स्निग्धराजिरिति । तत्र, कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः; राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः; कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो, द्वयोर्मातृवदित्येके ॥ ३८ ॥

तज्जातमेव व्यतिकरं विवृण्वन्नाह—अत्र कृष्णसर्पेणेत्यादि । वैपरीत्येनेवेति गोनसेन पुंसा कृष्णसर्पिण्यां स्त्रियामित्यर्थः । राजिलेनेत्यादि । वैपरीत्यं पूर्वव्याख्यावत् ज्ञेयम् । कृष्णसर्पेणेत्यादि । एषां मध्ये ये अप्रसिद्धाः सर्पभेदास्ते सर्वे नानादेशवासिभ्यः सर्पहेलिकादिभ्यो ज्ञेयाः । तेषां व्यतिकरजानां समतया द्विविधत्वे प्राप्ते दम्पत्योरेकस्य विषमुत्कर्षं भवतीति दर्शयन्नाह—तेषामित्यादि । आद्यस्य माकुलेः, पितृवत्कृष्णसर्पवत् । द्वयोः पोटगलस्निग्धराजिकयोः; तत्र पोटगलस्य माता गोनसी, स्निग्धराजिकस्य माता राजिमती ॥ ३८ ॥

त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकपोटगलपुष्पाभिकीर्णदर्भपुष्पवेल्लितकाः सप्त; तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत्, शेषा मण्डलिवत्, एवमेतेषां सर्पाणामशीतिर्व्याख्याता॥३९॥

वैकरञ्जेभ्यस्त्रिभ्यो जातानां दिव्येलकप्रभृतीनां विषं केषामनुयायी भवतीति दर्शयन्नाह—त्रयाणामित्यादि ॥ ३९ ॥

तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः, उभयलक्षणा मन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति ॥ ४० ॥

सर्पाणां पुरुषादिलक्षणमुद्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि ॥ ४० ॥

तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः । किं कारणं ! विषं हि निशितनिस्त्रिंशाशनिहुतवहदेश्यमाशुकारिमुहूर्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति, न चावकाशोऽस्ति वाक्समूहमपसर्तुं, प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्वत्र त्रैविध्यं भवति, तस्मात् त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः; एतच्चातुरहितमसंमोहकरं च, अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावरोधः ॥ ४१ ॥

निशितनिस्त्रिंशः तीक्ष्णः खड्गः, अशनिः वज्रं, हुतवहो वह्निः, देश्यं तुल्यं; आशुकारि शीघ्रव्यापकम् । अतिपातयति शीघ्रं मारयतीत्यर्थः । न चावकाश इत्यादि अवकाशो- विलम्बः । उपसर्तुं अनुसर्तुम् । प्रत्येकमपीत्यादि । तस्मात् प्रतिसर्पदष्टलक्षणं न कृतमिति भावः । एतत् त्रैविध्यं असंमोहकरं चेति अभ्रान्तिजनकं वैद्यस्येति शेषः ॥ ४१ ॥

तत्र, दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनवदनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदनाकटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णालालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति; मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति; राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरोधस्तमः- प्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति ॥ ४२ ॥

दर्वीकरादिसर्पभेदानां सामान्यलक्षणोपदेशेन विशिष्टलक्षणमवबुध्यते, तत्सामान्यं त्रैविध्यलक्षणमुद्दिशन्नाह—तत्र दर्वीकरेत्यादि । दर्वीकरविषेण त्वङ्नखादिकृष्णत्वादिलक्षणानि भवन्तीति संबन्धः । स्वरावसादः स्वरभङ्गः, घुर्घुरको मार्जारशब्दानुकारी अव्यक्तो ध्वनिविशेषः, जडता निस्पन्दता, शूलोद्वेष्टनं शूलेन कृत्वा अङ्गमोटनं; तास्ता वातवेदनास्तोदनभेदनादिकाः । मण्डलीत्यादि । परिधूपनं सर्वाङ्गसन्तापः, मदः पूगफलखादनेनेव मत्तत्वं, मांसानामवशातनं शटितत्वात्पतनं, दंशकोथः दंशस्य पूतिभावः, पीतरूपदर्शनं सर्वं वस्तु पीताभं पश्यति; तास्ताश्च पित्तवेदना ऊषचोषादिकाः । राजिमद्विषेणेत्यादि । आदंशशोफः आसमन्ततो दंशस्य शोफ इत्यर्थः, प्रसेकः क्षरणं, घुर्घुरकोऽव्यक्तः शब्दविशेषः । तम अन्धकारः; तास्ताः कण्ड्वाद्याः ॥ ४२ ॥

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षते, अधस्तात् स्त्रिया सिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे, नपुंसकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षी भवति, गर्भिण्या पाण्डुमुखो ध्मातश्च, सूतिकया कुक्षिशूलार्तो सरुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति, ग्रासार्थिनाऽन्नं काङ्क्षति, वृद्धेन चिरात् मन्दा वेगाश्च, बालेनाशु मृदवश्च, निर्विषेणाविषलिङ्गं, अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके, ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न विषात्। तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राशनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति ॥ ४३ ॥

अधुना पुरुषाद्यभिदष्टलक्षणमाह—पुरुषाभिदष्टेत्यादि । प्रेक्षते इति पूर्वस्मादधस्तादित्यनेन संबन्धनीयम् । नपुंसकाभिदष्टेत्यादि । सूतिका प्रसूता । मेहति मूत्रयति । वृद्धेन दष्टस्य चिरकालेन वेगास्ते च मन्दा भवन्ति । बालेनेत्यादि । अन्धेन अहिना दष्टस्य अन्धत्वं च दृश्यते इत्येके, अन्ये पुनरविषप्रकरणादविष एवायमित्याहुः । अन्धाहिः जलबिलशायीति प्रसिद्धः, अपरे पुनरपरमेवान्धाहिमाहुः । ग्रसनादित्यादि । ग्रसनात् गिलनात् शरीरहरः प्राणहरश्च भवति, न विषात् । तत्र सद्य इत्यादि ॥ ४३ ॥

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति। तत्र, दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति, तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति; द्वितीये मांसं दूषयति, तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति; तृतीये मेदो दूषयति, तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणं च; चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति, तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति; पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निं च दूषयति, तेन पर्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति; षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीं चात्यर्थं दूषयति, तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीडा मूर्च्छा च भवति; सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानं चात्यर्थं कोपयति कफं च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति, तेन श्लेष्मवर्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति। तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं पीततामुपैति, तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति; द्वितीये मांसं दूषयति, तेनात्यर्थं पीततापरिदाहौ दंशे श्वयथुश्च भवति; तृतीये मेदो दूषयति, तेन पूर्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च; चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति; पञ्चमे परिदाहं सर्वगात्रेषु करोति, षष्ठसप्तमयोः पूर्ववत्। राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति, तत् प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति, तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति; द्वितीये मांसं दूषयति, तेन पाण्डुताऽत्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति; तृतीये मेदो दूषयति, तेन चक्षुर्ग्रहणं दन्तक्लेदः स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति; चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति; पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरं च करोति; षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति ॥ ४४ ॥

वेगो विषवेगो विषगतिः । तत्र दर्वीकराणामित्यादि । पञ्चमे इत्यादि । ग्रहणी पित्तधरा कला । पूर्ववदिति दर्वीकरविषस्य षष्ठसप्तमयोर्वेगयोर्यानि लक्षणानि तानि भवन्तीत्यर्थः । एवं राजिमतामपि षष्ठसप्तमवेगयोरतिदेशार्थो बोद्धव्यः ॥ ४४ ॥

भवन्ति चात्र ।

धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः संपरिकीर्तिताः ।
तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् ॥ ४५ ॥

कुतः पुनः सप्तैव वेगा इत्याह—भवन्तीत्यादि । धात्वन्तरेषु धातुमध्येषु, धातुग्रहणमाशयोपलक्षणं, तेनायमर्थः—धात्वाशयान्तरमर्यादा याः कलाः सप्त प्रागुक्ता गर्भव्याकरणे तास्वेकैकामतिक्रम्य सप्तसु धातुषु सप्तवेगा भवन्ति । तद्यथा—रसरक्तयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य रक्ते प्रथमवेगः, रक्तमांसयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य द्वितीयः, मांसमेदसोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य तृतीयः, मेदःकफयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य चतुर्थः, कफपुरीषयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य पञ्चमः, पुरीषपित्तयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य षष्ठः, पित्तशुक्रयोरन्तरस्थां कलामतिक्रम्य सप्तम इति । यैव कला पुरीषधरा सैवास्थिधरेति पञ्चमे अस्थिन्यनुप्रविशतीत्यविरुद्धं; एवं यैव पित्तधरा सैव मज्जधरेति षष्ठे मज्जानमनुप्रविशतीत्यविरुद्धम् ४५

येनान्तरेण तु कलां कालकल्पं भिनत्ति हि ॥
समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥ ४६ ॥

वेगमभिधाय वेगान्तरमाह—येनान्तरेणेत्यादि । येनान्तरेण येन कालेन, कलामुक्तलक्षणां, कालकल्पं मृत्युसदृशं विषं, भिनत्ति विदारयति, समीरणेन उह्यमानं वायुना प्रेर्यमाणं, तत्तु वेगान्तरं भूतस्य भविष्यतश्च वेगस्य मध्यभूतः कालः तावत्प्रमाण इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः ॥
लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि॥४७
तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवं च भज्यते ॥
चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून्॥४८॥
केचिद्वेगत्रयं प्राहुरन्तश्चैतेषु तद्विदः ॥ ४९ ॥
ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम् ॥
द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति ॥ ५० ॥

केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि ॥
मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्तते ॥ ५१ ॥

मनुष्यस्य सप्तविषवेगप्रसङ्गेन पशुपक्षिष्वपि वेगप्रसंख्यामुद्दिशन्नाह—चतुष्पात्स्वित्यादि । हृष्टाङ्गः उद्धर्षितशरीरः, केचिद्वेगत्रयमित्याहुः । केचिदाचार्या 'ध्यायति प्रथमे' इत्यादि पाठं न पठन्ति ॥ ४७—५१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः सर्पदष्टविषचिकित्सितं कल्पं याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः ॥
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥ ३ ॥
प्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन वै ॥
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ ४ ॥

सर्पदष्टचिकित्सितं द्विविधं सामान्यं विशिष्टं च; तत्र सामान्यमेव प्रथमं निर्दिशन्नाह—सर्वैरित्यादि । शाखा हस्तपादकम् । अरिष्टाः वस्त्रादिभिर्मन्त्रपुरस्कृतैर्बन्धाः । प्लोतेत्यादि । प्लोतं वस्त्रं, चर्मान्तं चर्मैकदेशः, वल्कं वृक्षादित्वक्, मृदुना कोमलेन, अन्यतमेन एकतमेन, प्लोतेन चर्मान्तेन वल्कलेन वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ॥
आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥ ५ ॥

अरिष्टामभिधाय दाहमुद्दिशन्नाह—दहेदित्यादि । उत्कृत्य छित्वा दहेदिति, अत्र मण्डलिदंशं वर्जयित्वेति शेषः । न जायते न संभवति । सर्वत्रैव सर्वस्मिन् देहे । पूजिताः श्लाघिताः । दाहस्य पुनरुपादानमुत्कर्तनमन्तरेणापि दाहविधानार्थम् ॥ ५ ॥

प्रतिपूर्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत् ॥
स दष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम् ॥६॥

प्रतिपूर्येत्यादि । वस्त्रैरित्युपलक्षणं, तेन कृष्णवल्मीकमृत्पांशुनापि प्रतिपूर्याचूषणं हितं, विषहरत्वाद्वल्मीकस्य । स दष्टव्येत्यादि । दष्टेन पुरुषेण हस्ताभ्यामुपसंगृह्य पुच्छे वक्त्रे च सर्पः सम्यग् दष्टव्यः, तदभावे लोष्टो वा दष्टव्यः । तद्भक्षणं तु तत्रैव संक्रमणहेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ मण्डलिना दष्टं न कथंचन दाहयेत् ॥
स पित्तबाहुल्यविषाद् दंशो दाहाद्विसर्पते ॥ ७ ॥

केनचिद्दष्टे दाहनिषेधमाह—अथ मण्डलिना दष्टमित्यादि ॥ ७ ॥

अरिष्टामपि मन्त्रैश्च बध्नीयान्मन्त्रकोविदः ॥
सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता ॥ ८ ॥

न केवलं प्लोतादिभिः परमरिष्टेत्याह—अरिष्टामित्यादि । मन्त्रकोविदो मन्त्रज्ञः पुरुषः । एवं केवलैरपि मन्त्रैररिष्टां बध्नीयात् । न परं मन्त्रैरेवारिष्टेत्याह—सा त्विति । सा पुनररिष्टा मन्त्ररहितैरपि रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी विषप्रतीकारहेतुः । एतेन मन्त्रतन्त्राभ्यां तु विषप्रतीकारः ॥ ८ ॥

देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः ॥
भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम् ॥९॥
विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ॥
यथा निवार्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥ १० ॥

मन्त्रस्य शक्तिं दर्शयन्नाह—देवब्रह्मर्षिभिरित्यादि । देवर्षिविहितत्वेन सत्यमयाः, ब्रह्मर्षिविहितत्वेन तपोमयाः । प्रोक्ताः कथिताः, न तु कृताः, मन्त्राणां नित्यत्वात् । अन्ये तु सत्यब्रह्मतपोमया इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—देवा इन्द्रादयः, ब्रह्मा स्वनामप्रसिद्धः, ऋषयः देवर्षि-ब्रह्मर्षि-राजर्षयः । तत्र देवकृतत्वेन सत्यप्रत्ययाः, ब्रह्मकृतत्वेन ब्रह्ममयाः, त्रिविधर्षिकृतत्वेन तपोमयाः; मन्त्राः कुरुकुल्लाभेरुण्डादयः परतन्त्राभिहिता इह तु नोपदिष्टाः ॥ ९ ॥ १० ॥

मन्त्राणां ग्रहणं कार्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना ॥
मिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना ॥ ११ ॥
गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः ॥
पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः ॥ १२ ॥

मन्त्रग्रहणविधानमाह—मन्त्राणामित्यादि । अत्र मधु मद्यं क्षौद्रं च द्वितयमपि वर्जनीयम् । यताहारेण संयताहारेण हविष्यैकाहारेणेत्यर्थः । शुचिना बाह्याभ्यन्तरपवित्रेण । माल्यं माला, उपहारो धूपदीपादिकं पूजोपकरणं, बलिः सपशुनैवेद्यम् । होमश्चेति चकारेण ध्यानेनापीत्यनुक्तं समुच्चीयते ॥११-१२॥

मन्त्रास्त्वविधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः ॥
यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥१३॥

विधिहीनगृहीतस्य हीनस्वरादेर्वा मन्त्रस्य असिद्धौ अगदक्रमो योज्य इत्याह—मन्त्रास्त्वित्यादि । अविधिना स्त्रीमांसमधुवर्जनादिविधिं विना; प्रोक्ता गुरुणेति शेषः ॥ १३ ॥

समन्ततः सिरां दंशाद्विध्येत्तु कुशलो भिषक् ॥
शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विसृते विषे ॥१४॥
रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ॥
तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया ॥ १५ ॥
समन्तादगदैर्दंशं प्रच्छयित्वा प्रलेपयेत् ॥
चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत् ॥ १६ ॥

यतो रक्तमेव प्राप्य विषं विकारकार्यतस्तदपकर्षमाह—समन्तत इत्यादि । समन्ततः सर्वत्र, वाशब्दोऽत्र समुच्-

यार्थे। विसृते प्रसृते। प्रलेपयेत् रक्तसेचनावशिष्टविषप्रशमाय महागदादिभिः। चन्दनेत्यादि। चन्दनोशीरक्वाथेनेत्यर्थः, अन्ये तु चन्दनोशीरकल्कमिश्रितजलेनेत्याहुः॥ १४—१६॥

पाययेतागदांस्तांस्तान् क्षीरक्षौद्रघृतादिभिः॥
तदलाभे हिता वा स्यात् कृष्णा वल्मीकमृत्तिका॥१७
कोविदारशिरीषार्ककटभीर्वापि भक्षयेत्॥

पाययेदित्यादि। रक्तावसेचनपूर्वं हृदयावरणार्थं तांस्तान् महागदादीन् अक्षमात्रापरिमितेन क्षीरादिभिर्यथादोषं पातुं प्रयोजयेत्। आदिशब्दात् दधितक्रयोर्ग्रहणम्। कोविदारः काञ्चनारः। कटभी श्वेतस्यन्दः॥ १७॥—

न पिबेत्तैलकौलत्थमद्यसौवीरकाणि च॥ १८॥
द्रवमन्यत्तु यत्किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुद्वमेत्।
प्रायो हि वमनेनैव सुखं निर्ह्रियते विषम्॥ १९॥

विषे कानपि द्रवान् निरस्यन्नाह—न पिबेत्तैलकौलत्थेत्यादि। कुलत्थानामयं कौलत्थो यूषः, सौवीरकं काञ्जिकम्॥ १८॥ १९॥

फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत्॥
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक्॥ २०॥
नस्यकर्माञ्जने युञ्ज्यात्तृतीये विषनाशने॥
वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूमथ दापयेत्॥ २१॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः॥
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूं चापि कीर्तिताम्॥२२॥
सप्तमे त्ववपीडेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत्॥
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात्, तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्ध्नि च॥२३॥
कृत्वा काकपदं चर्म सासृग्वा पिशितं क्षिपेत्॥

अत ऊर्ध्वं दर्वीकरादिवेगविशेषेण वैशेषिकं चिकित्सितमाह—फणिनामित्यादि। शोणितं हरेदिति शिरया प्रच्छनेन शृङ्गेण वा। अगदं दर्वीकरविषोदितम्। वान्तं चतुर्थ इत्यादि। वमनमिह सार्वकामिकादिभिरगदैः। पूर्वोक्तां यवागूमिति स्थावरविषविषये वमनादिकर्मभिः कोशातक्यादिद्रव्यैः कृतां अन्नसंसर्जनार्थम्। एवं पञ्चमषष्ठयोः शोधनं कृते अन्नसंसर्जनार्थं कीर्तितां यवागूम्। सप्तमे तु प्रत्याहृत्य तोयावपीडनादिकम्॥ २०—२३॥

पूर्वे मण्डलिनां वेगे दर्वीकरवदाचरेत्॥ २४॥
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां द्वितीये पाययेत च॥
वामयित्वा यवागूं च पूर्वोक्तामथ दापयेत्॥ २५॥
तृतीये शोधितं तीक्ष्णैर्यवागूं पाययेद्धिताम्॥
चतुर्थे पञ्चमे वापि दर्वीकरवदाचरेत्॥ २६॥
काकोल्यादिर्हितः षष्ठे पेयश्च मधुरो गणः॥
हितोऽवपीडे त्वगदः सप्तमे विषनाशनः॥ २७॥

पूर्वे मण्डलिनामित्यादि। पूर्वे मण्डलिनां वेगे दर्वीकरवदित्यनेनातिदिष्टं शोणितमोक्षणं जलौकाभिः, अगदं मण्डलिविषोदितमेव। द्वितीये वामयित्वेति वमनद्रव्यक्वाथेन। शोधितं विरिक्तं तीक्ष्णैर्विरेचनद्रव्यैः। पेयश्चेत्यत्र चकारेण शोधनं तीक्ष्णमपि समुच्चीयते। मधुरोऽगद इति महागदादिषु योऽतीक्ष्णः स पेयः। सप्तमे वेगे प्रत्याहृत्य विषप्रत्यनीकागदावपीडेनोपचरेत्॥ २४—२७॥

पूर्वे राजिमतां वेगेऽलाबुभिः शोणितं हरेत्॥
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं पाययेत च॥ २८॥
वान्तं द्वितीये त्वगदं पाययेद्विषनाशनम्॥
तृतीयादिषु त्रिष्वेवं विधिर्दर्वीकरो हितः॥ २९॥
षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडश्च सप्तमे॥

अथ राजिमतामित्यादि। अवपीडोऽत्र सार्वकामिकागदेन। अवपीडश्चेति चकारेण नष्टसंज्ञाविधानं वक्ष्यमाणं सूच्यते॥ २८॥ २९॥—

गर्भिणीबालवृद्धानां सिराव्यधनवर्जितम्॥ ३०॥
विषार्तानां यथोद्दिष्टं विधानं शस्यते मृदु॥

चिकित्सितस्य क्वचिदेव कंचिद्विशेषमुद्दिशन्नाह—गर्भिणीत्यादि॥ ३०॥—

रक्तावसेकाञ्जनानि नरतुल्यान्यजाविके॥ ३१॥
त्रिगुणं महिषे सोष्ट्रे गवाश्वे द्विगुणं तु तत्॥
चतुर्गुणं च नागानां,

सप्तवेगप्रसङ्गेन पशुवेगविशेषस्योक्तत्वाच्चिकित्सिते मात्रायां विशेषमुद्दिशन्नाह—रक्तेत्यादि। रक्तावसेकस्य महती मात्रा प्रस्थप्रमाणा; प्रस्थश्चात्र सार्धत्रयोदशपलप्रमाणः॥ ३१॥—

केवलं सर्वपक्षिणाम्॥ ३२॥
परिषेकान् प्रदेहांश्च सुशीतानवचारयेत्॥
माषकं त्वञ्जनस्येष्टं द्विगुणं नस्यतो हितम्॥
पाने चतुर्गुणं पथ्यं वमनेऽष्टगुणं पुनः॥ ३३॥

पक्षिणां चिकित्सितमुद्दिशन्नाह—केवलमित्यादि। परिषेकप्रदेहौ केवलं नरविषहरद्रव्येण कार्यौ, नतु रक्तावसेकाञ्जनानीत्यर्थः। अञ्जनादीनां प्रमाणमाह—माषकमित्यादि। इदमञ्जनादिप्रमाणं गयदासजेज्जटाभ्यामङ्गीकृतम्। वयं तु वृद्धवाग्भटोक्तसुश्रुतोक्तवाक्यदर्शनादञ्जनादिषु विषविषये महतीं मात्रां मन्यामहे। तथाच तयोर्वाक्यम्,—"गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः। उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा"—इति; सुश्रुते च,—"अहोरात्रादसंदुष्टा या मात्रा परिजीर्यते। सा च कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी"—इति, तन्त्रान्तरेऽपि—"विषजुष्टहता ये च कासश्वासहताश्च ये। तरुणा बलवन्तश्च वामयेदुत्तमेन तान्"—इति। एतदुद्देशेन कल्कादीनां महत्या मात्रया अत्र युक्तिरवसीयते। महत्या मात्रया च कल्कमोदकचूर्णानां पलं मात्राप्रमाणम्। तथा च,—"कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्याच लेहतः। कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्ष-

या"–इति। क्वाथस्य पलचतुष्टयं प्रमाणं; तथाच "क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशेषं तु पेयं पलचतुष्टयम्"—इति। वमनविषये क्वाथस्य नव प्रस्थाः प्रमाणं; तथाच, "नवप्रस्था तु ज्येष्ठा स्यान्मध्यमा षट् प्रकीर्तिता । निष्क्वाथस्य त्रयः प्रस्था मागधास्तु कनीयसी"—इति। वमनविषये कल्कस्य पलत्रयं प्रमाणम्। तथा च,—"त्रिपलं ज्येष्ठमाख्यातं कनीयस्तु पलं भवेत् । मध्यमं द्वे पले विद्यादिति मे निश्चिता मतिः"—इति । नस्याञ्जनयोर्मात्रा नस्याञ्जनविधावेव या महती प्रतिपादिता इति ॥ ३३ ॥

देशप्रकृतिसात्म्यर्तुविषवेगबलाबलम् ॥
प्रधार्य निपुणं बुद्ध्या ततः कर्म समाचरेत्॥ ३४ ॥

देशेत्यादि । देशो भूमिः आतुरश्च; तत्र भूदेशोऽश्वत्थदेवतायतनश्मशानादिकः, आतुरशरीरे च मर्मदेशः; प्रकृतिः कायिकी मानसी च; तत्र कायिकी वातादिकृता, मानसी च सत्त्वादिजा । प्रधार्य आलोच्य, बुद्ध्या निपुणं यथा भवत्येवं कर्म समाचरेत् ॥ ३४ ॥

वेगानुपूर्व्या कर्मोक्तमिदं विषविनाशनम् ॥
कर्मावस्थाविशेषेण विषयोरुभयोः शृणु ॥ ३५ ॥

वेगानुपूर्व्येत्यादि । वेगानुपूर्व्या वेगानामनुक्रमेणेत्यर्थः । उभयोः स्थावरजङ्गमयोः ॥ ३५ ॥

विवर्णे कठिने शूने सरुजेऽङ्गे विषान्विते ॥
तूर्णं विस्रावणं कार्यमुक्तेन विधिना ततः ॥ ३६ ॥
क्षुधार्तमनिलप्रायं तद्विषार्तं[1] समाहितः ॥
पाययेत रसं सर्पिः शुक्तं[2] क्षौद्रं तथा दधि ॥ ३७ ॥

विवर्णेत्यादि । तूर्णं त्वरितम् । विस्रावणं रक्तमोक्षणम् । क्षुधार्तमित्यदि । तद्विषार्तमिति वाताधिकविषवेदनार्तम् । अत्र मांसरसादिपानं विषवेगप्राप्तौ सत्यां सुखेन वमनार्थम् ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥

तृड्दाहघर्मसंमोहे पैत्तं पैत्ते विषातुरे ॥
शीतैः संवाहनस्नानप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३८ ॥

तृड्दाहेत्यादि । घर्म इत्युष्णकाले, संमोहे मूर्च्छायाम् । पैत्ते पित्तले । पैत्तं पित्तजनकं विषम् । संवाहनं सुखकरस्पर्शः । प्रदेहः प्रलेपः ॥ ३८ ॥

शीते शीतप्रसेकार्ते श्लैष्मिकं कफकृद्विषम् ॥
वामयेद्वमनैस्तीक्ष्णैस्तथा मूर्च्छामदान्वितम् ॥ ३९ ॥

कफविषातुरस्य चिकित्सामाह—शीते शीतप्रसेकार्तमित्यादि । शीते शीतकाले । श्लैष्मिकं पुरुषम् ॥ ३९ ॥

कोष्ठदाहरुजाध्मानमूत्रसङ्गरुगन्वितम् ॥
विरेचयेच्छकृद्वायुसङ्गपित्तातुरं नरम् ॥ ४० ॥

आमाशयगतस्य कफस्य वमनमुद्दिश्य पच्यमानपक्वाशयगतयोः पित्तवातयोः विरेचनशब्देन विरेकबस्ती निर्दिशन्नाह—कोष्ठेत्यादि । कोष्ठदाहादौ तु विरेचनशब्दो विरेचन एव वर्तते ॥ ४० ॥

शूनाक्षिकूटं निद्रार्तं विवर्णाविललोचनम् ॥
विवर्णं चापि पश्यन्तमञ्जनैः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
शिरोरुग्गौरवालस्यहनुस्तम्भगलग्रहे ॥
शिरो विरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे ॥४२॥

शूनाक्षिकूटमित्यादि । अक्षिकूटौ भ्रुवोरधोभागः । आविलं दूषिकास्राभ्यां मलिनं, विवर्णं विविधवर्णम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

नष्टसंज्ञं विवृताक्षं भग्नग्रीवं विरेचनैः ॥
चूर्णैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैर्विषार्तं समुपाचरेत् ॥ ४३ ॥
ताडयेच्च सिराः क्षिप्रं तस्य शाखाललाटजाः ॥
तास्वप्रसिच्यमानासु मूर्ध्नि शस्त्रेण शस्त्रवित् ॥४४॥
कुर्यात्काकपदाकारं व्रणमेवं स्रवन्ति ताः ॥
सरक्तं चर्म मांसं वा निक्षिपेच्चास्य मूर्धनि ॥ ४५ ॥
चर्मवृक्षकषायं वा कल्कं वा कुशलो भिषक् ॥
वादयेच्चागदैर्लिप्त्वा दुन्दुभींस्तस्य पार्श्वयोः ॥ ४६॥
लब्धसंज्ञं पुनश्चैनमूर्ध्वं चाधश्च शोधयेत् ॥
निःशेषं निर्हरेच्चैवं विषं परमदुर्जयम् ॥ ४७ ॥
अल्पमप्यवशिष्टं हि भूयो वेगाय कल्पते ॥
कुर्याद्वा सादवैवर्ण्यज्वरकासशिरोरुजः ॥ ४८ ॥
शोफशोषप्रतिश्यायतिमिरारुचिपीनसान् ॥
तेषु चापि यथादोषं प्रतिकर्म प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
विषार्तोपद्रवांश्चापि यथास्वं समुपाचरेत् ॥

नष्टसंज्ञमित्यादि । विवृताक्षं व्यावर्तितनेत्रम् । सरक्तमिति सरक्तं हि मांसादिकं शिरसि निक्षिप्तं विषसंक्रामकं भवति । चर्मवृक्षः पूर्वदेशे नौवृक्षः । कषायोऽत्र निर्यासः । असावपि प्रयोगो विषसंक्रमणहेतुः । दुन्दुभीन्निःस्वानान् । विषं निर्हरेत्कुत इत्याह—अल्पमित्यादि । भूयः पुनरपि वेगाय कल्पते वेगार्थं भवति । सादोऽङ्गग्लानिः । प्रतिश्यायस्थाने जेज्जटाचार्यः स्तैमित्यं पठति, अत्र स्तैमित्यं निश्चलता ॥ ४३—४९ ॥—

अथारिष्टां विमुच्याशु[1] प्रच्छयित्वाङ्कितं तथा ॥५०॥
दिह्यात्तत्र विषं स्कन्नं भूयो वेगाय कल्पते ॥

अरिष्टास्थापनबन्धनविषदूषितशोणितस्य चिकित्सां दूष्यविषप्रत्यनीकामुद्दिशन्नाह—अथारिष्टामित्यादि । अथानन्तरम् । तथा अङ्कितं देशं प्रच्छयित्वा दिह्यात् अगदैरिति शेषः; अन्यथा तत्र विषं स्कन्नं स्त्यानीभूतं भूयो वेगाय कल्पते पुनर्वेगार्थं प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥—

एवमौषधिभिर्मन्त्रैः क्रियायोगैश्च यत्नतः ॥ ५१ ॥
विषे हृतगुणे देहाद्यदा दोषः प्रकुप्यति ॥

१ 'तद्विषार्तिसमन्वितम्' इति पाठान्तरम् ।
२ 'तक्रं' इति पाठान्तरम् ।

१ 'विमुच्याप्सु' इति पाठान्तरम् ।

तदा पवनमुद्वृत्तं स्नेहाद्यैः समुपाचरेत् ॥ ५२ ॥
तैलमत्स्यकुलत्थाम्लवर्जैर्विषहरायुतैः ॥
पित्तज्वरहरैः पित्तं कषायस्नेहबस्तिभिः ॥ ५३ ॥
कफमारग्वधाद्येन सक्षौद्रेण गणेन तु ॥
श्लेष्मघ्नैरगदैश्चैव तिक्तरूक्षैश्च भोजनैः ॥ ५४ ॥

एवमौषधीभिर्मन्त्रैः क्रियायोगैश्चेति औषधिभिर्महागदादिनिर्दिष्टाभिः, मन्त्रैः कुरुकुल्लादिनिर्दिष्टैः, क्रियायोगैः दूष्यभूतशोणितहरबहिःपरिमार्जनसेचनालेपनादिभिः, तथैवान्तःपरिमार्जनवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनाख्यैः। विषे हृतगुणे अपहृतविषादजननतीक्ष्णादिगुणे। दोषोऽनिलादिः। उद्वृत्तं उच्चलितं परस्थानमिति यावत्। स्नेहाद्यैरिति आद्यशब्दान्मृदुसंशोधनस्वादुभोजनाङ्गविमर्दनादिभिः। पित्तज्वरहरैरित्यादि। समुपाचरेदित्यनुवर्तते। कफमारग्वधाद्येनेत्यादि ॥५२—५४॥

वृक्षप्रपातविषमपतितं मृतमम्भसि ॥
उद्बद्धं च मृतं सद्यश्चिकित्सेन्नष्टसंज्ञवत् ॥ ५५ ॥

वृक्षप्रपातो नदीतटादिः, विषमो निम्नोन्नतप्रदेशः, वृक्षादिपतितं प्राणिनं; मृतमम्भसि अम्भसि मृतं, उद्बद्धं न उल्लम्बितं च मृतं, सद्यो झटिति नष्टसंज्ञवत् चिकित्सेत्। तत्र मृतशब्दो मृत्युसमीपे वर्तमानो गृह्यते न पुनर्मृत एव, तस्य निष्फलचिकित्सितत्वात्। केचिदाचार्या अमुं पाठं न मन्यन्ते, ये तु मन्यन्ते तन्मतानुसारेण लिखितोऽयमित्यदोषः ॥ ५५ ॥

गाढं बद्धेऽरिष्टया प्रच्छिते वा
तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैर्वा विशेषैः ॥
शूने गात्रे क्लिन्नमत्यर्थपूति
ज्ञेयं मांसं तद्विषात् पूति कष्टम् ॥ ५६ ॥
सद्यो विद्धं निस्रवेत् कृष्णरक्तं
पाकं यायाद्दह्यते चाप्यभीक्ष्णम् ॥
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति
शीर्णं मांसं यात्यजस्रं क्षताच्च ॥ ५७ ॥
तृष्णा मूर्च्छा भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च
यस्य स्युस्तं दिग्धविद्धं व्यवस्येत् ॥
पूर्वोद्दिष्टं लक्षणं सर्वमेत-
ज्जुष्टं यस्यालं विषेण व्रणाः स्युः ॥ ५८ ॥
लूतादष्टा दिग्धविद्धा विषैर्वा
जुष्टा ये स्युस्ते व्रणाः पूतिमांसाः ॥

गाढमित्यादि। ज्ञेयं ज्ञातव्यम्। तन्मांसं विषात् पूति पूतिसंज्ञकं, कष्टं कृच्छ्रसाध्यकम्। सद्यो विद्धमित्यादि। अभीक्ष्णं पुनः पुनः, क्लिन्नं आर्द्रीभूतं, अत्यर्थं पूति अतिशयेन दुर्गन्धं, शीर्णं शटितं, अजस्रं अनवरतं, भ्रान्तिः वस्तूनामन्यथा प्रतीतिः, स्युर्भवेयुः, दिग्धविद्धं विषलिप्तबाणताडितं, व्यवस्येत् जानीयात्। पूर्वोद्दिष्टमित्यादि। यस्य प्राणिनोऽलं अत्यर्थं शत्रूणामवचारितेन विषेण जुष्टा व्रणाः स्युर्भवेयुः तस्य एतत् सर्वं पूर्वोद्दिष्टं लक्षणं भवति; कुत इत्याह—लूतादष्टा इत्यादि। ये व्रणा लूतादष्टदिग्धविद्धादयस्ते प्रायः पूतिमांसा भवन्तीत्यर्थः॥ ५६—५८ ॥—

तेषां युक्त्या पूतिमांसान्यपोह्य
वार्योकोभिः शोणितं चापहृत्य ॥ ५९ ॥
हृत्वा दोषान् क्षिप्रमूर्ध्वं त्वधश्च
सम्यक् सिञ्चेत् क्षीरिणां त्वक्कषायैः ॥
अन्तर्वस्त्रं दापयेच्च प्रदेहान्
शीतैर्द्रव्यैराज्ययुक्तैर्विषघ्नैः ॥ ६० ॥

एषां पूर्वोक्तानां चिकित्सामाह—तेषामित्यादि। वार्योकोभिः जलौकोभिरित्यर्थः। क्षीरिणां न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्डानाम्। शीतैरित्यादि। शीतवीर्यस्पर्शैर्विषघ्नैः पित्तविसर्पोक्तैरित्यर्थः। आज्यमिश्रैः शतधौतघृतयुक्तैः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

भिन्नेऽस्थ्ना वै दुष्टजातेन कार्यः
पूर्वो मार्गः पैत्तिके यो विषे च ॥

भिन्ने इत्यादि। दुष्टजातेन दुष्टजीवसंभूतेन अस्थिविषाणां अस्थ्ना इत्यर्थः। अस्थ्ना दुष्टजातेनेत्युपलक्षणं, तेन तत्सदृशशकृन्मूत्रशुक्रस्पर्शपर्दनगुदास्थिशूकशवैः सविषकण्टकैः वृश्चिककण्टकैश्च कृते व्रणे। पूर्वो मार्गः अनन्तरोक्तः 'तेषां युक्त्या पूतिमांसान्यपोह्य' इत्यादिकः। न परं दुष्टास्थ्यादिभिः भिन्ने व्रणे पूर्वो मार्गः अनन्तरोक्तोऽपि यो व्रणस्तस्मिन्नपि पूर्वो मार्गः कार्यः ॥—

त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे
रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः ॥ ६१ ॥
कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि
शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥
एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः
पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ॥ ६२ ॥
अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः ॥

इदानीमगदकोशमाह—त्रिवृद्विशल्ये इत्यादि। विशल्या काष्ठपाटला, रक्ता मञ्जिष्ठा, नरेन्द्रः किरमालकः। अवार्यवीर्योऽप्रतिहतवीर्यः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥—

विडङ्गपाठात्रिफलाजमोदा-
हिङ्गूनि वक्रं त्रिकटूनि चैव ॥ ६३ ॥
सर्वश्च वर्गो लवणः सुसूक्ष्मः
सचित्रकः क्षौद्रयुतो निधेयः ॥
शृङ्गे गवां शृङ्गमयेन चैव
प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च ॥ ६४ ॥
एषोऽगदः स्थावरजङ्गमानां
जेता विषाणामजितो हि नाम्ना ॥

१ 'मारुतनाशनैः' इति पाठान्तरम्।

विडङ्गपाठेत्यादि । वक्रं तगरम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥—

प्रपौण्डरीकं सुरदारुमुस्ता
कालानुसार्या कटुरोहिणी च ॥ ६५ ॥
स्थौणेयकं ध्यामकगुग्गुलूनि
पुन्नागतालीशसुवर्चिकाश्च ॥
कुटन्नटैलासितसिन्धुवाराः
शैलेयकुष्ठे तगरं प्रियङ्गुः ॥ ६६ ॥
रोध्रं जलं काञ्चनगैरिकं च
समागधं चन्दनसैन्धवं च ॥
सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा
शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥ ६७ ॥
एषोऽगदस्तार्क्ष्य इति प्रदिष्टो
विषं निहन्यादपि तक्षकस्य ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि । कालानुसार्या कालानुसारिवा । ध्यामकं कत्तृणं, कुटन्नटः श्योणाकः, सितसिन्धुवारः श्वेतनिर्गुण्डी ॥ ६५—६७ ॥—

मांसीहरेणुत्रिफलामुरङ्गी-
रक्तालतायष्टिकपद्मकानि ॥ ६८ ॥
विडङ्गतालीशसुगन्धिकैला-
त्वक्कुष्ठपत्राणि सचन्दनानि ॥
भार्गी पटोलं किणिही सपाठा
मृगादनी कर्कटिका पुरं च ॥ ६९ ॥
पालिन्द्यशोकौ क्रमुकं सुरस्याः
प्रसूनमारुष्करजं च पुष्पम् ॥
सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि शृङ्गे
न्यसेत्सपित्तानि समाक्षिकाणि ॥ ७० ॥
वराहगोधाशिखिशल्लकीनां
मार्जारजं पार्षतनाकुले च ॥
यस्यागदोऽयं सुकृतो गृहे स्या-
न्नाम्नार्षभो नाम नरर्षभस्य ॥ ७१ ॥
न तत्र सर्पाः कुत एव कीटाः
त्यजन्ति वीर्याणि विषाणि चैव ॥
एतेन भेर्यः पटहाश्च दिग्धा
नानद्यमाना विषमाशु हन्युः ॥ ७२ ॥
दिग्धा पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो
विषाभिभूता ह्यविषा भवन्ति ॥

मांसीत्यादि । मुरङ्गी शोभाञ्जनकः, रक्ता लता मञ्जिष्ठा, सुगन्धिका सर्पगन्धिका, किणिही कटभी, मृगादनी कर्कटिका इन्द्रवारुणीफलमित्यन्ये, पुरं गुग्गुलुः, पालिन्दी त्रिवृत्, कालवल्लीत्यपरे, क्रमुकं पूगफलं, रुबुकमित्यन्ये पठन्ति स चैरण्डः, सुरस्याः प्रसूनं तुलसीपुष्पं, शिखी मयूरः, कुक्कुट इत्यन्ये । पृषतानामिदं पार्षतं, पृषतश्चित्रितनः । यस्य नरर्षभस्य नराधिपस्य, गृहे अयमगदो नाम्ना संज्ञया, ऋषभो नाम ऋषभ इति प्रसिद्धः सुकृतः स्यात् शोभनो निष्पादितो भवेत् ॥ ६८—७२ ॥—

लाक्षा हरेणुर्नलदं प्रियङ्गुः
शिग्रुद्वयं यष्टिकपृथ्विकाश्च ॥ ७३ ॥
चूर्णीकृतोऽयं रजनीविमिश्रो
वर्गो निधेयो मधुसर्पिषाक्तः ॥
शृङ्गे गवां पूर्ववदापिधान-
स्ततः प्रयोज्योऽञ्जननस्यपानैः ॥ ७४ ॥
संजीवनो नाम गतासुकल्प-
मेषोऽगदो जीवयतीह मर्त्यम् ॥

लाक्षेत्यादि । पृथ्विका एला, हिङ्गुपत्रिका इत्यन्ये । पूर्ववदापिधानः गोशृङ्गिकापिधानः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥—

श्लेष्मातकीकट्फलमातुलुङ्गाः
श्वेता गिरिह्वा किणिही सिता च ॥ ७५ ॥
सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्यो
विषेषु दर्वीकरराजिलानाम् ॥

श्लेष्मातकीत्यादि । श्लेष्मातकी 'बहुयार्' इति लोके, कट्फलं काश्मरी, मातुलुङ्गो बीजपूरकः, श्वेता गिरिह्वा श्वेतस्यन्दा, किणिही नीलस्यन्दा, सिता शर्करा । अयं दर्वीकरराजिलविषदष्टागदः ॥ ७५ ॥—

द्राक्षा सुगन्धा नगवृत्तिका च
श्वेता समङ्गा समभागयुक्ता ॥ ७६ ॥
देयो द्विभागः सुरसाच्छदस्य
कपित्थबिल्वादपि दाडिमाच्च ॥
तथार्धभागः सितसिन्धुवारा-
दङ्कोठमूलादपि गैरिकाच्च ॥ ७७ ॥
एषोऽगदः क्षौद्रयुतो निहन्ति
विशेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥

द्राक्षेत्यादि । सुगन्धा सर्पसुगन्धा नाकुली इति यावत्, नगवृत्तिका शल्की, श्वेता श्वेतस्यन्दः । देयो द्विभाग इत्यादि । अर्धभागः अर्धमर्धपलं सिन्धुवारादिभ्यः । केचित्तु सुगन्धा नगमृत्तिकेति पठन्ति, तत्रायमर्थः—शोभनगन्धवती पर्वतस्य मृत्तिका, पर्वतमृत्तिकायाः सामान्यतो विषहरत्वात् । सामान्येन सर्वत्र विषहरोऽयमगदः, विशेषतो मण्डलिविषहरो भवति । अयं तु मण्डलिविषहरो नामागदः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

वंशत्वगार्द्रामलकं कपित्थं
कटुत्रिकं हैमवती सकुष्ठा ॥ ७८ ॥
करञ्जबीजं तगरं शिरीष-
पुष्पं च गोपित्तयुतं निहन्ति ॥
विषाणि लूतोन्दुरुपन्नगानां
कीटं च लेपाञ्जननस्यपानैः ॥ ७९ ॥

पुरीषमूत्रानिलगर्भसङ्गान्
निहन्ति वर्त्यञ्जननाभिलेपैः ॥
काचार्मकोथान् पटलांश्च घोरान्
पुष्पं च हन्त्यञ्जनस्ययोगैः ॥ ८० ॥

वंशत्वगार्द्रेत्यादि । वंशत्वगार्द्रा आर्द्रवंशस्य त्वक्, हैमवती वचा । कोथः पूतिभावः क्लिन्नवर्त्मादिषु । अयं तु सर्वकर्मिकोऽगदः ॥ ७८—८० ॥

समूलपुष्पाङ्कुरवल्कबीजात्
क्वाथः शिरीषात् त्रिकटुप्रगाढः ॥
सलावणः क्षौद्रयुतोऽथ पीतो
विशेषतः कीटविषं निहन्ति ॥ ८१ ॥

समूलपुष्पाङ्कुरेत्यादि । अङ्कुरो नवपत्राङ्कुरः प्रवाल इत्यर्थः । सह लावणेन लवणसमूहेन वर्तते इति सलावणः । केचिदीदृशं पठन्ति—'त्वक्पत्रपुष्पाणि फलं समूलं पिष्ट्वा शिरीषस्य कटुत्रिकं च । सलावणं क्षौद्रयुक्तं विलीढं विशेषतः कीटविषं निहन्ति'—। अयमगदः पञ्चशिरीषनामा ॥ ८१ ॥

कुष्ठं त्रिकटुकं दार्वी मधूकं लवणद्वयम् ॥
मालती नागपुष्पं च सर्वाणि मधुराणि च ॥ ८२ ॥
कपित्थरसपिष्टोऽयं शर्कराक्षौद्रसंयुतः ॥
विषं हन्त्यगदः सर्वं मूषिकाणां विशेषतः ॥ ८३ ॥

कुष्ठं त्रिकटुकमित्यादि । लवणद्वयं सैन्धवं सौवर्चलं च । मालती जाती, नागपुष्पं नागकेशरं, सर्वाणि मधुराणि काकोल्यादीनि । अयमपि सर्वकामिको नामागदः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

सोमराजीफलं पुष्पं कटभी सिन्धुवारकः ॥
चोरको वरुणः कुष्ठं सर्पगन्धा ससप्तला ॥ ८४ ॥
पुनर्नवा शिरीषश्च पुष्पमारग्वधार्कजम् ॥
श्यामाम्बष्ठा विडङ्गानि तथाम्राश्मन्तकानि च॥८५॥
भूमीकुरवकश्चैव गण एकसरः स्मृतः ॥
एकशो द्विस्त्रिशो वापि प्रयोक्तव्यो विषापहः॥८६॥

सोमराजीफलमित्यादि । सोमराजी बाकुची, सिन्धुवारः श्वेतपुष्पा निर्गुण्डी, चोरकः ग्रन्थिपर्णानुकारी, सर्पगन्धा नाकुली, सप्तला यवतिक्ताभेदः, श्यामा श्यामलता, प्रियङ्गुरित्यन्ये, अम्बष्ठा पाठा, अश्मन्तकः अम्लोटकानुसारी, भूमिः कृष्णमृत्तिका, कुरवकः स्निग्धपत्रः सितकुसुमः स्वनामप्रसिद्धः । गण एकसरः स्मृत इति अयमौषधगण एकसरः एकसरसंज्ञकः स्मृतः । एकशो द्विशस्त्रिशो वापि प्रयोक्तव्यो विषापह इति स च औषधगणः एकैकशः एकमेकं द्वौ द्वौ त्रीन् त्रीन् वा प्रयोक्तव्यः, प्रयुक्तश्च विषापहो भवति ॥ ८४—८६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।[1]

अथातो दुन्दुभिस्वनीयं कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । दुन्दुभिस्वनोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति दुन्दुभिस्वनीयस्तं; दुन्दुभिरत्र निस्वानः ॥ १ ॥ २ ॥

धवाश्वकर्णशिरीषतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलिपारिभद्रकाम्रोडुम्बरकरहाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनश्लेष्मातकाङ्कोठामलकप्रग्रहकुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरबिल्वमहावृक्षारुष्करारलुमधुकमधुशिग्रुशाकगोजीमूर्वाभूर्जतिल्वकेक्षुरकगोपघोण्टारिमेदानां भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेत्, दद्याच्चात्र पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकमञ्जिष्ठाकरञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचविडङ्गगृहधूमानन्तासोमसरलाबाह्लीकगुहाकोशाम्रश्वेतसर्षपवरुणलवणप्लक्षनिचुलकवञ्जुलवक्रालवर्धमानपुत्रश्रेणीसप्तपर्णटुण्टुकैलवालुकनागदन्त्यतिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठहरिद्रावचाचूर्णानि लोहानां च समभागानि, ततः क्षारवदागतपाकमवतार्य लोहकुम्भे निदध्यात् ॥ ३ ॥

अनेन दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकां तोरणानि च ॥
श्रवणाद्दर्शनात् स्पर्शात् विषात् संप्रतिमुच्यते ॥४॥
एष क्षारागदो नाम शर्करास्वश्मरीषु च ॥
अर्शःसु वातगुल्मेषु कासशूलोदरेषु च ॥ ५ ॥
अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे[2] च दारुणे ॥
शोफे[3] सर्वसरे चापि देयः श्वासे च दारुणे ॥ ६ ॥
एष सर्वविषार्तानां सर्वथैवोपयुज्यते ॥
तथा तक्षकमुख्यानामपि दर्पाङ्कुशोऽगदः ॥ ७ ॥

धवाश्वकर्णतिनिशेत्यादि । अश्वकर्णः पूर्वदेशे प्रसिद्धः, तिनिशः स्यन्दनः, पलाशः किंशुकः, पिचुमर्दो निम्बः, पारिभद्रको रक्तकुसुमः, करहाटकः कण्टकीफलो भद्राख्यः, अर्जुनः स्वनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, ककुभः सुगन्धमूलो विटपिविशेषः, सर्जकः स्वनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, कपीतनो गर्दभाण्डः, श्लेष्मातको बहुवारः, प्रग्रहः किरमालकः, महावृक्षः सीहुण्डः, अरुष्करो भल्लातकः, मधुकं यष्टीमधु, मधुशिग्रुः शाकविटपः रक्तशोभाञ्जनक इत्यपरे, शाकः महापत्रः 'श्रीपर्णं' इति लोके, गोजी गोजिह्वा, इक्षुरकः कोकिलाक्षकः, गोपघोण्टा कर्कटी, अरिमेदो रामकः; एषां धवादीनामरिमेदान्तानां समूलदलकाण्डशाखानां समेन भागेन गृहीतानां भस्मानि आहृत्य गवां

---

१ 'अध्यायं' इति पाठान्तरम् । २ 'शोफे सर्वसरे तथा' इति पाठान्तरम् । ३ 'अरुचिश्वासकासेषु हिक्कापाण्डुगदेषु च' इति पाठान्तरम् ।

मूत्रेण क्षारषड्गुणेन क्षारकल्पेन परिस्राव्य एकविंशतिवारान् गालयित्वा इत्यर्थः, विपचेत् साधयेत्, तावद्यावदच्छो रक्तः पिच्छिलश्च भवति । दद्याच्चात्रेत्यादि । मूलं पिप्पलीमूलं, वराङ्गं वनवासिका त्वक्, चोचकं द्वितीया स्थूला त्वक्, यां शाल्मकमित्याचक्षते, करञ्जिका नक्तमालः, अनन्ता उत्पलसारिवा, सोमः सोमवल्कः कट्फलाख्यः, बाह्लीकं कुङ्कुमं, गुहा शालपर्णी, प्लक्षः पर्कटी, निचुलको जलवेतसः, वक्रं तगरं, आलं हरितालं, वर्धमान एरण्डः, पुत्रश्रेणी द्रवन्ती, टुण्टुकः श्योनाकः, एलवालुकः स्वनामप्रसिद्धः, नागदन्ती इन्द्रवारुणीभेदः, जेज्जटाचार्यमते तु दन्ती; एषां पिप्पल्यादीनां चूर्णानि लोहानां च सर्वेषां यथालाभं क्षारोदकात् त्रिंशत्तमभागेन अत्र अस्मिन् क्षारोदके दद्यान्निक्षिपेदित्यर्थः । तदनु पुनर्विपचेत् यावन्नातिद्रवं नातिसान्द्रं च भवति । गयदासस्तु शिरीषपिचुमर्दककुभारुष्करमधुकशिग्रुकान् परित्यज्य त्रिंशदेव पठति; पिप्पल्यादिष्वावापेषु च मरिचसोमगुहालवणवक्रालान् परित्यज्य त्रिंशद्द्रव्याणि पठति ॥ ३—७ ॥

विडङ्गत्रिफलादन्तीभद्रदारुहरेणवः ॥
तालीशपत्रमञ्जिष्ठाकेशरोत्पलपद्मकम् ॥ ८ ॥
दाडिमं मालतीपुष्पं रजन्यौ सारिवे स्थिरे ॥
प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं बृहत्यौ चैलवालुकम् ॥ ९ ॥
सचन्दनगवाक्षीभिरेतैः सिद्धं विषापहम् ॥
सर्पिः कल्याणकं ह्येतद्ग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १० ॥
पाण्ड्वामयगरश्वासमन्दाग्निज्वरकासनुत् ॥
शोषिणामल्पशुक्राणां वन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ११ ॥

विडङ्गत्रिफलेत्यादि । इदं कल्याणकं घृतं भूतविद्यायां पठितत्वात् केचिन्न पठन्ति ॥ ८—११ ॥

अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य च माषकान् ॥
श्वेते द्वे काकमाची च गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥ १२ ॥
सर्पिरेतैस्तु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ॥
अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मृतम् ॥ १३ ॥

अपामार्गस्येत्यादि । शिरीषस्य च माषकानिति माषका इव माषकाः तान्, बीजानीत्यर्थः । श्वेते द्वे इति श्वेता महाश्वेता च कटभीद्वयमित्यर्थः; अन्ये तु श्वेते द्वे श्वेतस्यन्दः श्वेतवचेति भाषन्ते । अत्र श्रुतत्वात् घृतात् गोमूत्रं चतुर्गुणं देयम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

चन्दनागुरुणी कुष्ठं तगरं तिलपर्णिकम् ॥
[1]प्रपौण्डरीकं नलदं सरलं देवदारु च ॥ १४ ॥
भद्रश्रियं यवफलां भार्गीं नीलीं सुगन्धिकाम् ॥
कालेयकं पद्मकं च मधुकं नागरं जटाम् ॥ १५ ॥
पुन्नागैलैलवालूनि गैरिकं ध्यामकं बलाम् ॥
तोयं सर्जरसं मांसीं शतपुष्पां हरेणुकाम् ॥ १६ ॥
तालीशपत्रं क्षुद्रैलां प्रियङ्गुं सकुटन्नटम् ॥
शिलापुष्पं सशैलेयं पत्रं कालानुसारिवाम् ॥१७
कटुत्रिकं शीतशिवं काश्मर्यं कटुरोहिणीम् ॥
सोमराजीमतिविषां पृथ्विकामिन्द्रवारुणीम् ॥ १८
उशीरं वरुणं मुस्तं कुस्तुम्बुरुं नखं तथा ॥
श्वेते हरिद्रे स्थौणेयं लाक्षा च लवणानि च ॥ १९
कुमुदोत्पलपद्मानि पुष्पं चापि तथार्कजम् ॥
चम्पकाशोकसुमनस्तिलकप्रसवानि च ॥ २० ॥
पाटलीशाल्मलीशेलुशिरीषाणां तथैव च ॥
कुङ्कुमं तृणमूल्या च सुरभीसिन्धुवारजम् ॥ २१ ।
धवाश्वकर्णपार्थानां पुष्पाणि तिनिशस्य च ॥
गुग्गुलुं कुङ्कुमं बिम्बीं सर्पाक्षीं गन्धनाकुलीम् ॥२
एतत् संभृत्य संभारं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गोपित्तमधुसर्पिर्भिर्युक्तं शृङ्गे निधापयेत् ॥ २३ ।
भग्नस्कन्धं विवृताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥
अनेनागदमुख्येन मनुष्यं पुनराहरेत् ॥ २४ ॥
एषोऽग्निकल्पं दुर्वारं क्रुद्धस्यामिततेजसः ॥
विषं नागपतेर्हन्यात् प्रसभं वासुकेरपि ॥ २५ ॥
महासुगन्धिनामायं पञ्चाशीत्यङ्गसंयुतः ॥
राजाऽगदानां सर्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदा ॥२६॥
तेनानुलिप्तस्तु नृपो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥
भ्राजिष्णुतां च लभते शक्रमध्यगतोऽपि सन् ॥२७॥

चन्दनागुरुणीत्यादि । तिलपर्णिकं 'हुलहुल' इति लोके, गयी तु तैलपर्णीकः सरलरसः, नलदमुशीरभेदः लामज्जकं, भद्रश्रियं श्वेतचन्दनं, यवफला दुग्धिका, नीली नीलाञ्जनिका शारदं फलं, सुगन्धिका सर्पसुगन्धिः, कालेयकं पीतचन्दनं, जटा द्वितीया मांसी, पुन्नागः स्वनामप्रसिद्धः, एला स्थूलैला, एलवालुकं स्वनामप्रसिद्धं, ध्यामकं कत्तृणं, तोयं बालकं, हरेणुका रेणुका, क्षुद्रैला सूक्ष्मैला, कुटन्नटः श्योनाकः फञ्जीदमनक इति लोके, शिलापुष्पं शिला मनःशिला, पुष्पं पुष्पकासीसं, कालानुसारिवा तगरभेदः, काश्मरी श्रीपर्णी, शीतशिवं कर्पूरं, शमीत्यपरे, सोमराजी बाकुची, पृथ्विका श्यामवर्णः स्थूलजीरकः, हिङ्गुपत्रिकेत्यपरे, श्वेते इति कटभीद्वयं, श्वेतामिति केचित् पठन्ति तत्र श्वेता वचा, स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णिकं, लवणानि पञ्चैव, प्रसवशब्देनात्र कुसुमानि फलानि च ग्राह्याणि प्रसवस्योभयवाचित्वात्, *तृणशून्याः केतक्याः, मल्लिकाया इत्यपरे, सुरसीसिन्धुवाराभ्यां जातं कुसुममित्यर्थः, सिन्धुवारो निर्गुण्डीभेदः, अश्वकर्णः सर्जभेदः, तिनिशः स्यन्दनः, बिम्बी कुन्दुरिका, सर्पाक्षी रक्तपुष्पा पूर्वदेशे प्रसिद्धा, गन्धनाकुली सुगन्धमूला रास्ना, शिलापुष्पमित्यत्र तिलपुष्पमिति केचित् पठन्ति, तच्च प्रसिद्धं, तन्मते शृङ्गेणा-

१ 'प्रपौण्डरीकं मदयन्तीं नलदं देवदारु च' इति पाठान्तरम् ।

१ 'इन्द्रजान् वचाम्' इति पाठान्तरम् ।

धारेण पञ्चाशीतिः पूर्यते। अष्टौ लवणानीति जेज्झटाचार्यः, तन्नेच्छति गयी, यतः पञ्चाशीतेरङ्गानामाधिक्यं स्यात्। 'कुमुदोत्पलपद्मानि पुष्पं चापि तथार्कजं' इत्यत्र स्थाने 'पाटलाकाश्मरीशेलुशिरीषप्रसवानि च' इति गयदासाचार्यः पठति। एषोऽग्निकल्पमित्यादि। एषोऽगदः अग्निकल्पं दुर्वारं विषं वासुकेरपि क्रुद्धस्य अमिततेजसो नागपतेः प्रसभं हठेन हन्यादिति संबन्धः। राजाऽगदानां सर्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदेति यतोऽयं सर्वागदानां राजा अतएव राज्ञो हस्ते सदा नित्यं भवितुमर्हति; तेन हस्तस्थितागदेन पाणिना स्पृष्टमन्नपानं निर्विषं भवति; हस्तस्थापनप्रयोजनमिदम्। तेनानुलिप्त इत्यादि। तेनानुलेपनेन वशीकरणम् ॥ १४—२७ ॥

उष्णवर्ज्यो विधिः कार्यो विषार्तानां विजानता ॥
मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनाभिप्रवर्धते ॥ २८ ॥

विषार्तानां शोधनाङ्गत्वेनापि खेदो न क्रियत इत्यर्थमाह—उष्णवर्ज्य इत्यादि ॥ २८ ॥

अन्नपानविधावुक्तमुपधार्य शुभाशुभम् ॥
शुभं देयं विषार्तेभ्यो विरुद्धेभ्यश्च वारयेत् ॥ २९ ॥
फाणितं शिग्रुसौवीरमजीर्णाध्यशनं तथा ॥
वर्जयेच्च समासेन नवधान्यादिकं गणम् ॥ ३० ॥
दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं क्रोधमातपम् ॥
सुरातिलकुलत्थांश्च वर्जयेद्धि विषातुरः ॥ ३१ ॥

उपधार्य ज्ञात्वा इत्यर्थः, शुभाशुभं हिताहितं, वारयेद्विषार्तानेव। फाणितमित्यादि। कुलत्थांश्च इत्यत्र चकारेण पिण्याकमूलकलशुनकलायकुसुम्भमातसीशिशुमारकूर्मनिष्पावजम्ब्वाम्रातकचूतादिकानि च वर्जयेत् ॥ २९—३१ ॥

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातु-
मन्नाभिकाङ्क्षं समसूत्रजिह्मम् ॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं
वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ३२ ॥

अविषश्च कीदृश इत्याह—प्रसन्नदोषमित्यादि। प्रसन्नदोषं स्वभावस्थितवातादिकं, प्रकृतिस्थधातुं दधतीति धातवो रसादयो मलाश्च। अन्नाभिकाङ्क्षं भोजनाभिलाषिणं, एतेन समाग्नित्वमुक्तम्। समसूत्रजिह्ममिति समसूत्रा जिह्वा यस्य स तथा तम्। एतदुक्तं भवति-निर्विषस्य हि पुरुषस्य चित्तेन सह समस्तचेष्टायां जिह्वा रसवेदिनी भवति, सविषस्य विषप्रभावेण दूषितचित्तत्वात् जिह्वा न रसवेदिनी भवतीत्यर्थः। अनेन श्लोकेन समदोषः समाग्निश्च इत्यादिश्लोकस्य सर्व एवार्थो निबद्धः। वैद्यस्तु विद्यादविषं मनुष्यमिति उक्तलक्षणः पुरुषोऽविषो भवति, विपरीतलक्षणस्तु विषातुरः। तथाहि,—"प्रवृद्धदोषं विकृतिस्थधातुमनन्नकाङ्क्षं क्षतसूत्रजिह्मम्। विरुद्धवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेत् सविषं मनुष्यं" इति॥ 'सममूत्रजिह्वं' इति केचित् पठन्ति, तच्च सुबोधम्। इदं सविषालक्षणं तीक्ष्णतमे स्थावरविषे सर्पदष्टे च द्रष्टव्यम्। मन्दविषे चिरेण धातुदूषणकरे यथा मूषिकविषे कीटविषेषु च ॥ ३२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः।

अथातो मूषिककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वं शुक्रविषा उक्ता मूषिका ये समासतः ॥
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध मे ॥ ३ ॥
लालनः पुत्रकः कृष्णो हंसिरश्चिक्किरस्तथा ॥
छुच्छुन्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च ॥ ४ ॥
कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥
कोकिलोऽरुणसंज्ञश्च महाकृष्णस्तथोन्दुरुः ॥ ५ ॥
श्वेतेन महता सार्धं कपिलेनाखुना तथा ॥
मूषिकश्च कपोताख्यस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥ ६ ॥

तानेवाष्टादशभेदान् निर्दिशन्नाह—लालन इत्यादि ॥ ३-६ ॥

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रस्पृष्टैः स्पृशन्ति वा ॥
नखदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदुष्यति ॥ ७ ॥

ननु 'दष्टरूपं समासोक्तं' इति वक्ष्यति तत्कथं शुक्रविषत्वमेवेत्याह—शुक्रमित्यादि। नखदन्तादिभिरित्यादिशब्दात् पुरीषमूत्राभ्यां च; तथा चालम्बायने,—"शुक्रेणाथ पुरीषेण मूत्रेणापि नखैस्तथा॥ दंष्ट्राभिर्वा क्षिपन्तीह मूषिकाः पञ्चधा विषम्"—इति। कस्मिंश्चित्तन्त्रान्तरे विशेषोऽस्ति; तथाच,—"गर्भिण्या मूषिकया दष्टे अम्लादिदोहदः, ऋतुमत्या दष्टे रक्तमेहनमाध्मानं रतिशीलता च—" इत्यादि ॥ ७ ॥

जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः कर्णिका मण्डलानि च ॥
पीडकोपचयश्चोग्रो विसर्पाः किटिभानि च ॥ ८ ॥
पर्वभेदो रुजस्तीव्रा मूर्च्छाऽङ्गसदनं ज्वरः[1] ॥
दौर्बल्यमरुचिः श्वासो वमथुर्लोमहर्षणम् ॥ ९ ॥
दष्टरूपं समासोक्तमेतद्व्यासमतः शृणु ॥

सामान्यं मूषिकदष्टलक्षणमभिधातुमाह—जायन्ते ग्रन्थय इत्यादि। कर्णिका कमलमध्यबीजकोशाकृतिः। पर्वभेदः सन्धेः स्फोटः। अङ्गसदनमङ्गग्लानिः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

लालास्रावो लालनेन हिक्का छर्दिश्च जायते ॥ १० ॥
तण्डुलीयककल्कं तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥

तेषां विशिष्टं लक्षणं चिकित्सितं च निर्दिशन्नाह—लालास्राव इत्यादि। लालास्रावच्छर्दिहिक्का वातकोपजा भवन्ति।

१ 'ज्वरो मूर्च्छा च दारुणा' इति पाठान्तरम्।

तण्डुलीयककल्कादिकं व्याधिप्रत्यनीकं चिकित्सितं, दोषप्रत्यनीकं तु सामान्यचिकित्सितोक्तं 'तप्तघृतेन दग्ध्वा विस्रावयेत् दंशं' इत्यादिकं; एवमन्यत्रापि व्याधिदोषप्रत्यनीकं चिकित्सितं स्वयमूहनीयं; प्रतिमूषिकोक्तं तु चिकित्सितं प्रायो व्याधिप्रत्यनीकमेव ॥ १० ॥—

पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते ॥ ११ ॥
चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभैः ॥
शिरीषेङ्गुदकल्कं तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥ १२ ॥

पुत्रकेणाङ्गेत्यादि । आखुशावकसन्निभैर्मूषिकपुत्रकतुल्यैर्ग्रन्थिभिरङ्गं चीयते व्याप्यत इत्यर्थः । आखुशावकनिभग्रन्थयः सर्वमूषिकदंशेषु जायन्ते विशेषेण पुत्रकदष्टे । नागार्जुनोऽत्राह,—"तेन दर्शयते दष्टो व्यक्तं मूषिकपुत्रकान् । एतत् पुत्रकदष्टस्य व्यक्तं भवति लक्षणम्"—इति । 'शिरीषेङ्गुदचूर्णं तु' इति पठित्वा गयदासः अनयोः पत्रचूर्णमिति व्याख्यानयति; जेज्जटाचार्यस्तु 'शिरीषफलकल्कं तु' इति पठति ॥११—१२॥

कृष्णेन दंशे शोफोऽसृक्छर्दिः प्रायश्च दुर्दिने ॥
शिरीषफलकुष्ठं तु पिबेत् किंशुकभस्मना ॥ १३ ॥

कृष्णेनेत्यादि । ग्रन्थ्यादीन्यत्रापि सामान्यमूषिकलक्षणानि विज्ञेयानि; एवं सर्वत्रोन्नेयम् । प्रायश्चेतिवचनादन्यत्राप्यसृक्छर्दिः । किंशुकभस्मना किंशुककुसुमभस्मोदकेनेत्यर्थः ॥१३॥

हंसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भा रोम्णां च हर्षणम् ॥
पिबेदारग्वधादिं तु सुवान्तस्तत्र मानवः ॥ १४ ॥

हंसिरेणान्नेत्यादि । सुवान्तः सुष्ठु वान्तः ॥ १४ ॥

चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमिस्तथा ॥
जालिनीमदनाङ्कोठकषायैर्वामयेत्तु तम् ॥ १५ ॥
यवनालर्षभीक्षारं बृहत्योश्चात्र दापयेत् ॥

चिक्किरेणेत्यादि । जालिनी कोशातकी, ऋषभी कपिकच्छुः, बृहत्याश्चेति चकारेण क्षारमत्रापि संबन्धनीयम् । क्षारश्चात्र क्षारोदकम् । गयदासस्तु 'जालिनी मदनाङ्कोठ' इत्यादि स्थाने 'सुवान्तो जालिनीक्वाथैः सारमङ्कोठजं पिबेत्' इति पठति ॥१५॥—

छुच्छुन्दरेण[१] तृट् छर्दिर्ज्वरो दौर्बल्यमेव च ॥ १६ ॥
ग्रीवास्तम्भः पृष्ठशोफो गन्धाज्ञानं विसूचिका ॥
चव्यं हरीतकी शुण्ठी विडङ्गं पिप्पली मधु ॥ १७ ॥
अङ्कोडबीजं च तथा पिबेदत्र विषापहम् ॥

छुच्छुन्दरेणेत्यादि । छुच्छुन्दरदष्टलक्षणं तच्चिकित्सितं च गयदासोऽन्यथा पठति; यथा—"भ्रमश्छुच्छुन्दरेणोग्रो ग्रीवास्तम्भो विसूचिका । यवनालर्षभीक्षारं बृहत्योश्चात्र दापयेत्" इति ॥ १६ ॥ १७ ॥—

ग्रीवास्तम्भोऽलसेनोर्ध्ववायुर्दंशे रुजा[१] ज्वरः ॥ १८ ॥
महागदं ससर्पिष्कं लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥
निद्रा कषायदन्तेन हृच्छोषः कार्श्यमेव च ॥ १९ ॥
क्षौद्रोपेताः शिरीषस्य लिह्यात् सारफलत्वचः ॥
कुलिङ्गेन रुजः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले ॥ २० ॥
सहे ससिन्धुवारे च लिह्यात्तत्र समाक्षिके ॥

ग्रीवास्तम्भ इत्यादि । सहे मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ ॥१८—२०॥—

अजितेनाङ्गकृष्णत्वं[२] छर्दिर्मूर्छा च हृद्ग्रहः ॥ २१ ॥
तत्र स्नुहीक्षीरपिष्टां पालिन्दीं[३] मधुना लिहेत् ॥

अजितेनेत्यादि । पालिन्दी त्रिवृत् ॥ २१ ॥—

चपलेन भवेच्छर्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ॥ २२ ॥
क्षौद्रेण त्रिफलां लिह्याद्भद्रकाष्ठजटान्विताम्[४] ॥

चपलेनेत्यादि । भद्रकाष्ठं देवदारु, जटा जटामांसी 'जटान्वितां' इत्यत्र घनान्वितामिति केचित् ॥ २२ ॥—

कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थ्युद्गमः सतृट् ॥२३
लिह्यान्मधुयुतां श्वेतां श्वेतां चापि पुनर्नवाम् ॥

कपिलेनेत्यादि । कोथः पूतिप्रादुर्भावः । श्वेतां श्वेतस्यन्दां, 'श्वेतां' इत्यत्र गयदासः 'श्रेष्ठां' इति पठति ॥ २३ ॥—

ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥ २४
वर्षाभूनीलिनीक्वाथकल्कसिद्धं घृतं पिबेत् ॥

ग्रन्थय इत्यादि ॥ २४ ॥—

अरुणेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् ॥२५॥
महाकृष्णेन पित्तं च श्वेतेन कफ एव च ॥
महता कपिलेनासृक् कपोतेन[५] चतुष्टयम् ॥ २६ ॥
भवन्ति चैषां दंशेषु ग्रन्थिमण्डलकर्णिकाः ॥
पिडकोपचयश्चोग्रः शोफश्च भृशदारुणः ॥ २७ ॥
दधिक्षीरघृतप्रस्थास्त्रयः प्रत्येकशो मताः ॥
करञ्जारग्वधव्योषबृहत्यंशुमतीस्थिराः ॥ २८ ॥
निष्क्वाथ्य चैषां क्वाथस्य चतुर्थांशः पुनर्भवेत् ॥
त्रिवृद्रोज्यमृतावक्रसर्पगन्धाः समृत्तिकाः[६] ॥ २९ ॥
कपित्थदाडिमत्वक् च श्लक्ष्णपिष्टाः प्रदापयेत् ॥
तत् सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३० ॥
पञ्चानामरुणादीनां विषमेतद्व्यपोहति ॥
काकादनीकाकमाचीस्वरसेष्वथवा कृतम् ॥ ३१ ॥
सिराश्च स्रावयेत् प्राप्ताः कुर्यात् संशोधनानि च ॥

दध्यादीनि प्रस्थमात्राणि, करञ्जादिद्रव्याणां द्विपलिकं भागं, सलिलाढकेन निष्क्वाथ्य, क्वथितं प्रस्थशेषं, तैस्त्रिभिः प्रस्थैः सह संयोज्य, त्रिवृन्मूलादिकल्कपादं च विपचेत्; पक्वं च

---

१ 'छुच्छुन्दरेण विड्भेदो ग्रीवास्तम्भो विजृम्भणम्' इति पाठान्तरम् ।

१ 'रुजास्रावो' इति पाठान्तरम् । २ 'अजितेन वमी मूर्च्छा हृद्ग्रहः कृष्णनेत्रता' इति पाठान्तरम् । ३ 'मञ्जिष्ठां' इति पाठान्तरम् । ४ 'क्षौद्रेण लिह्यात्त्रिफलां' इति पाठान्तरम् । ५ 'कपोतेनैव तु त्रयम्' इति पाठान्तरम् । ६ 'त्रिवृत्तिक्तामृता' इति पाठान्तरम्

घृतं विरेचनं भवति । अंशुमती शालपर्णी, गोजी गोजिह्वा, अमृता गुडूची, वक्रं तगरं, सर्पगन्धा सर्पच्छत्रिका, समृत्तिकाः सकृष्णमृत्तिकाः, 'अहिमृत्तिका' इति केचित् पठन्ति, अत्र अहिमृत्तिका वल्मीकमृत्तिका, 'अगमृत्तिका' इति जेज्जटाचार्यः पठति, तत्रागमृत्तिका शल्लकी । द्वितीयं घृतमाह—काकादनीत्यादि । काकादनी कृष्णश्रीफलिका, कृतं संस्कृतं, घृतमिति शेषः । सिरा इत्यादि । प्राप्ता युक्ता मर्मानाश्रिताः शिराः । संशोधनानि वमनादीनि नस्यपर्यन्तानि, तान्यपि प्राप्तानि; तेन अवम्याविरेच्ययोरवरोधः । अन्ये तु विषातुरा अवम्या अपि वम्या एव, 'एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुरा' इति ॥ २५—३१ ॥—

सर्वेषां च विधिः कार्यो मूषिकाणां विषेष्वयम् ३२

अरुणायाश्रितं सिराव्यधादिकं सामान्यतः सर्वत्रातिदिशन्नाह—सर्वेषामित्यादि । अयं विधिः सिराव्यधादिकः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

दग्ध्वा विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ॥
शिरीषरजनीकुष्ठकुङ्कुमैरमृतायुतैः ॥ ३३ ॥

दग्ध्वेत्यादि । दग्ध्वा घृतेनाग्नितप्तेनेति शेषः । विस्रावयेत् प्रच्छन्नेन प्रच्छितं दंशम् । शिरीषादिभिः कल्कैरालेपयेत् । तथैव केचित् प्रच्छितं दंशं विस्रावयेच्छोणितं शिरीषादिकल्कैरालेपयेदित्याहुः ॥ ३३ ॥

छर्दनं जालिनीक्वाथैः शुकाख्याङ्कोठयोरपि ॥

शोधनं सूत्रितं द्रव्यैः विवृण्वन्नाह—छर्दनमित्यादि । शुकाख्यः चर्मकारवटः ॥—

शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च ॥ ३४ ॥
देवदालीफलं चैव दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥
सर्वमूषिकदष्टानामेष योगः सुखावहः ॥ ३५ ॥

अपरावपि वमनयोगावाह—शुकाख्येत्यादि । कोषवती घोषकः । मूलमित्यत्र फलमित्यन्ये ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

फलं वचा देवदाली कुष्ठं गोमूत्रपेषितम् ॥
पूर्वकल्पेन योज्याः स्युः सर्वोन्दुरुविषच्छिदः ॥ ३६ ॥

फलमित्यादि । पूर्वकल्पेन दध्ना लेहमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विरेचने त्रिवृद्दन्तीत्रिफलाकल्क इष्यते ॥
शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥ ३७ ॥
हितो कटुत्रिकाक्यश्च गोमयस्वरसोऽञ्जने ॥

विरेचनमाह—विरेचने इत्यादि । दन्तीस्थाने केचिन्नीलीं पठन्ति । शिरोविरेचने इत्यादि । सारः शिरीषस्य, गयदासस्तु शालतमालमधुकानामाह । फलानि चेति शिरीषस्येतिसंबन्धः । त्रिकटुकाक्यश्च त्रिकटुकोत्कट इत्यर्थः । एतच्च योगान्तरं ॥ ३७ ॥—

कपित्थगोमयरसः सक्षौद्रो लेह इष्यते ॥ ३८ ॥
रसाञ्जनहरिद्रेन्द्रयवकट्वीषु वा कृतम् ॥
प्रातः सातिविषं कल्कं लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ॥ ३९ ॥
तण्डुलीयकमूलेषु सर्पिः सिद्धं पिबेन्नरः ॥
आस्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ ४० ॥

संशमनयोगानाह—कपित्थेत्यादि । प्रत्येकं कपित्थरसो गोमयरसश्च समधुर्लेहः । रसाञ्जनेत्यादि । कट्वी कटुरोहिणी । तण्डुलीयकेत्यादि । कपित्थफलमूलपुष्पत्वक्पत्रकल्ककषायसिद्धं पञ्चकापित्थं घृतं सर्वमूषिकविषहरम् ॥ ३८—४० ॥

मूषिकाणां विषं प्रायः कुप्यत्यभ्रेष्वनिर्हृतम् ॥
तत्राप्येष विधिः कार्यो यश्च दूषीविषापहः ॥ ४१ ॥

प्रशान्तकोपस्यापि अवश्यं वमनादिशोधनं करणीयमिति दर्शयन्नाह—मूषिकाणामित्यादि । एष विधिः वमनविरेचननयनाञ्जनादिः । यश्च दूषीविषापहो विधिः सोऽप्यत्र कार्यः; एतेन दूषीविषतुल्यता मूषिकविषस्योक्ता ॥ ४१ ॥

स्थिराणां रुजतां वापि व्रणानां कर्णिकां भिषक् ॥
पाटयित्वा यथादोषं व्रणवच्चापि शोधयेत् ॥ ४२ ॥

इदानीं आखुविषव्रणे कर्णिका भवन्ति तथा अन्यविषदुष्टव्रणेऽपि, तच्चिकित्सामुद्दिशन्नाह—स्थिराणामित्यादि । स्थैर्येण कफात्मकता, रुजतामित्यनेन वातात्मकता व्रणानामुक्ता । कर्णिकां कर्णाम् । पाटयित्वा विदार्य, पाटयित्वेत्यत्र पातयित्वेति केचित्, पातयित्वेत्यपरे । लालनपुत्रकादिमूषिकजातिविशेषज्ञानं नानादेशीयलोकेभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

शृगालश्वतरक्ष्वृक्षव्याघ्रादीनां यदानिलः ॥
श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः ॥ ४३ ॥
तदा प्रस्रस्तलाङ्गूलहनुस्कन्धोऽतिलालवान् ॥
अत्यर्थबधिरोऽन्धश्च सोऽन्योऽन्यमभिधावति ॥ ४४ ॥

इदानीं मूषिकस्य चतुष्पदजरायुजहिंस्रत्वसामान्यात् श्वादीनां विषं लक्षणचिकित्सितैरुद्दिशन्नाह—शृगालश्वतरक्ष्वृक्षेत्यादि । शृगालः प्रसिद्धः, श्वा कुक्कुरः, तरक्षुः मृगशत्रुः व्याघ्रविशेषः 'जरख' इति लोके, ऋक्षो भल्लूकोऽतिलोमशः 'रीच्छ' इति प्रसिद्धः । आदिशब्दाद्वृषचित्रकादयो हिंस्राः पशवो ग्राह्याः । श्वादीनां यदाऽनिलो वायुः श्लेष्मप्रदुष्टः सन् संज्ञावहाश्रितो संज्ञावहस्रोतोगतः संज्ञां सम्यग्ज्ञानं मुष्णाति । सम्यग्ज्ञानहरणाच्च कीदृशो भवतीत्याह—तदेत्यादि । प्रस्रस्तं स्थानच्युतं लाङ्गूलं बालधिः मेहनं वा हनुः स्कन्धश्च यस्य सः । प्रस्रस्तशब्दो लाङ्गूलादिभिः प्रत्येकं संबन्धनीयः । अतिलालवान् अतिशयेन लालास्रावयुक्तः । अत्यर्थबधिरोऽन्धश्च अतिशयेन बधिरोऽन्धो वा इत्यर्थः । अन्योन्यमभिधावति परस्परं दंष्टुमभिधावति । हनुस्कन्धस्थाने 'गलस्कन्ध' इति केचित् पठन्ति । 'प्रमूढोऽन्यतमस्तेषां खादन् विपरिधावति' इति

१ 'अभ्रेषु निर्हृतं' इति पाठान्तरम् । २ 'अव्यक्तबधिरस्तथा' इति पाठान्तरम् । ३ 'स्तनस्कन्ध' इति पाठान्तरम् ।

अत्र उत्तरार्धं केचित् पठन्ति । एषां मध्ये अन्यतमः एकतमः प्रमूढः सन् खादन् विशेषेण परिधावति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु ॥
सुप्तता जायते दंशे कृष्णं चातिस्रवत्यसृक् ॥ ४५ ॥
दिग्धविद्धस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः ॥

तेनोन्मत्तेन दष्टस्येत्यादि । तेन दंष्ट्रिणा सविषेण उन्मत्तेन दष्टस्य पुरुषस्य दंशे सुप्तता बाधिर्यं जायते । उपलक्षितो युक्त इत्यर्थः ॥ ४५ ॥—

येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टां रुतं नरः ॥ ४६ ॥
बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति ॥

अत्रैवारिष्टमुद्दिशन्नाह—येन चापि भवेदित्यादि । चेष्टा क्रिया, रुतं शब्दः, बहुशः अनेकवारं, प्रतिकुर्वाणः अनुकुर्वन्, क्रियाहीनः स्वकीयकायादिव्यापाररहितः ॥ ४६ ॥—

दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यस्तु पश्यति ॥ ४७ ॥
अप्सु वा यदि वादर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

इदानीमपरमप्यरिष्टं निर्दिशन्नाह—दंष्ट्रिणा येनेत्यादि । तद्दंष्ट्रिरूपदर्शनमरिष्टं मरणलक्षणम् ॥ ४७ ॥—

त्रस्यत्यकस्माद्योऽभीक्ष्णं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपि वा जलम् ४८
जलत्रासं तु विद्यात्तं रिष्टं तदपि कीर्तितम् ॥

पुनरपरमप्यरिष्टं निर्दिशन्नाह—त्रस्यतीत्यादि । अकस्माज्जलत्रासहेतुं विना । अपिशब्दाच्च श्रुत्वापि । जलत्रासं जलत्रासरोगं जानीयात्तस्येति संबन्धः । रिष्टमित्यादि । तदपि जलत्रसनमरिष्टं मरणलक्षणं कीर्तितं; एतच्चारिष्टं दष्टस्य, अदिष्टे जलत्रसनारिष्टस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत्रार्थे तन्त्रान्तरम्,—"व्याधितेन श्वादिना दष्टस्य श्लेष्मा प्रकुपितः चेतोवाहिनीः धमनीरनुप्रविश्य संज्ञानाशमापादयति सद्यः कालान्तराद्वा" इति । अवमृते विशेषतः, "ततो नरः स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुत्वा वा जलं त्रस्यति तस्यापि तदरिष्टं जानीयात्" इति । गयदासस्तु यदि त्रस्यत्यदष्टोऽपीत्यादि पठति ॥ ४८ ॥—

अदष्टो वा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति ॥ ४९ ॥
प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थस्त्रस्तो न सिध्यति ॥

एवमदष्टस्यापि जलत्रासोऽरिष्टमेवेति दर्शयन्नाह—अदष्ट इत्यादि । अस्मिन्नर्थे तन्त्रान्तरम्,—"अदष्टस्यापि जन्तोर्हि जलत्रासो भवेद्यदि । तस्य रिष्टं हि भिषजो ब्रुवते विषचिन्तकाः" इति । जलं विनापि जलत्रासो जायते श्लेष्मसंचयात् । तथा चोक्तं,—"बुद्धिस्थानं यदा श्लेष्मा केवलं प्रतिपद्यते । तदा बुद्धौ निरुद्धायां श्लेष्मणाधिष्ठितो नरः ॥ जाग्रत् सुप्तोत्थमात्मानं मज्जन्तमिव मन्यते । सलिले त्रस्यति तदा जलत्रासं तु तं विदुः ॥ श्लेष्मघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च । आहारस्य विधानेन यावत् स प्रकृतिं व्रजेत्"—इति । अयं जलत्रासः कुपितकफस्य भवतीति रिष्टं न भवति, अतएवात्र चिकित्सोपदेशः, दष्टस्य तु अरिष्टमेव । तथा स्वस्थस्य सुप्तस्य जाग्रतो वा जलमन्तरेण त्रासोऽरिष्टमेवेति दर्शयन्नाह—प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापीत्यादि ॥ ४९ ॥—

विस्राव्य दंशं तैर्दष्टे सर्पिषा परिदाहितम् ॥ ५० ॥
प्रदिह्यादगदैः सर्पिः पुराणं पाययेत च ॥
अर्कक्षीरयुतं ह्यास्य दद्याच्चापि विशोधनम् ॥ ५१ ॥
श्वेतां पुनर्नवां चास्य दद्याद्धुत्तूरकायुताम् ॥
पललं तिलतैलं च रूपिकायाः पयो गुडः ॥ ५२ ॥
निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः ॥

इदानीं चिकित्सावसरः—विस्राव्य दंशमित्यादि । विस्राव्य निष्पीडनेन स्रावयित्वा बीजभूतस्य विषस्य नाशनार्थं, सर्पिषा दाहस्तु तच्छेषनाशनार्थः । अगदैः महागदादिभिः, प्रदिह्यात् लिम्पेत्; विस्रावितशोणितस्य वातशमनार्थम् । बाह्यमौषधमुद्दिश्याभ्यन्तरमुद्दिशन्नाह—सर्पिरित्यादि । विशोधनं विशोधनद्रव्यं, तत्र कफाधिक्ये वमनद्रव्ययुतं पित्ताधिक्ये विरेचनद्रव्ययुतं अर्कक्षीरं दद्यात् । जेज्जटः 'अर्कक्षीरघृतं वास्य' इति पठति । अन्ये 'दद्यात् शीर्षविरेचनं' इति पठन्ति । श्वेतामित्यादि । श्वेतामिति पुनर्नवाविशेषणम्; अन्ये श्वेतां कटभीमाहुः, धत्तूरकायुतां धत्तूरमूलान्विताम् । गयी तु धत्तूरार्धसमायुतामिति पठति, धुत्तूरमूलस्यार्धेन युतां इति व्याख्यानयति । अन्ये तु धुत्तूरफलसंयुतामित्याहुः ॥ ५०—५२ ॥—

मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धुत्तूरकार्धिकम् ॥ ५३ ॥
तण्डुलोदकमादाय पेषयेत्तण्डुलैः सह ॥
उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु संवेष्ट्यापूपकं पचेत् ॥ ५४ ॥
खादेदौषधकाले तमलर्कविषदूषितः ॥
करोत्यन्यान् विकारांस्तु तस्मिन् जीर्यति चौषधे ५५
विकाराः शिशिरे याप्या गृहे वारिविवर्जिते ॥
ततः शान्तविकारस्तु स्नात्वा चैवापरेऽहनि ॥५६॥
शालिषष्टिकयोर्भक्तं क्षीरेणोष्णेन भोजयेत् ॥
दिनत्रये पञ्चमे वा विधिरेषोऽर्धमात्रया ॥ ५७ ॥
कर्तव्यो भिषजावश्यमलर्कविषनाशनः ॥
कुप्येत् स्वयं विषं यस्य न स जीवति मानवः ॥५८॥
तस्मात् प्रकोपयेदाशु स्वयं यावन्न[1] कुप्यति ॥

मूलमित्यादि । धुत्तूरकार्धिकमिति धुत्तूरकजटायाः कर्षार्धं देयम् । उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु इत्यादि । धुत्तूरकस्य सप्त पर्णानि ग्राह्याणि, तन्त्रान्तरदर्शनात् । तस्य भक्षितस्य जरणकाले योगप्रभावादातुरः कुक्कुरचेष्टा एव करोति । औषधपरिणतिकाले यांश्च विकारानातुरः करोति तेषु प्रतीकारमाह—विकारा इत्यादि । विकाराः उन्मत्तश्वादिदष्टोत्पन्नाः । शिशिरे शीतले वारिविवर्जिते गृहे याप्या शमनीयाः । तत इत्यादि । क्षीरेण

१ 'श्रुत्वा दृष्ट्वापि' इति पाठान्तरम् ।

१ 'यावत्प्रकुप्यति' इति पाठान्तरम् ।

उष्णेन भोजयेदिति अन्नं गव्येनाज्येन वा भोजयेदिति गयदासाचार्यः । एष विधिः श्वेतां पुनर्नवामित्यादिकः । अर्धमात्रया प्रागुक्तमात्रातः । कस्मादेष विधिः कार्यो दिनत्रये पञ्चमे वा इत्याह—कुप्येदित्यादि ॥ ५३—५८ ॥—

बीजरत्नौषधीगर्भैः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः ॥ ५९ ॥
स्नापयेत्तं नदीतीरे समन्त्रैर्वा चतुष्पथे ॥
बलिं निवेद्य तत्रापि पिण्याकः पललं दधि ॥ ६० ॥
माल्यानि च विचित्राणि मांसं पक्वामकं तथा ॥
अलकाधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप ! ॥ ६१ ॥
अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु माचिरात् ॥

इदानीमलर्कविषे भूतानुबन्धो भवतीति तच्चिकित्सार्थं सविधिवैदिकं मन्त्रमुद्दिशन्नाह—बीजरत्नौषधीत्यादि । अलर्कजुष्टं अलर्कविषजुष्टम् । पिण्याकस्तिलखली, पललं सस्नेहस्तिलकल्कः । अलकाया नगर्या अधिपतिर्धनदः, यक्षो देवयोनिः, सारमेयगणाधिपः कुकुरसमूहपतिः, तस्य संबोधने । अलकाधिपतिर्यक्ष एव सारमेयगणाधिपतिः । अलर्कः उन्मत्तकुक्कुरः ॥ ५९—६१ ॥—

दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमेवं स्नातस्य देहिनः ॥६२॥
अशुद्धस्य सुरूढेऽपि व्रणे कुप्यति तद्विषम् ॥

दद्यादित्यादि ॥ ६२ ॥—

श्वादयोऽभिहिता व्याला येऽत्र[1]दंष्ट्रा विषा मया ॥६३
अतः करोति दष्टस्तु तेषां चेष्टां रुतं नरः ॥
बहुशः प्रतिकुर्वाणो न चिरान् म्रियते च सः ॥६४॥

इदानीमुन्मत्तश्वादिविषं प्रतिपादयितुमुन्मत्तव्यालानामुन्मत्ततासूचकश्वप्रकारेण अभिहितत्वमाह—श्वादयोऽभिहिता व्याला इत्यादि । येऽत्र द्रंष्ट्राविषा व्यालाः ते श्वादयः श्वप्रकारा उन्मतश्वसदृशा मया प्रतिपादिताः, ते तु वातपित्तप्रकोपणदंशदेशकृष्णत्वेन पुराणसर्पिःपानेन चानुमिताः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

नखदन्तक्षतं व्यालैर्यत्कृतं तद्विमर्दयेत् ॥
सिञ्चेत्तैलेन कोष्णेन ते हि वातप्रकोपकाः[2] ॥ ६५ ॥

उन्मत्तश्वादिचिकित्सितं सहेतुकं दर्शयन्नाह—नखदन्तक्षतमित्यादि ॥ ६५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः कीटकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

१ 'क्षिप्तरत्नौषधिबीजैः' इति पाठान्तरम् ।
२ 'वातपित्तप्रकोपणाः' इति पाठान्तरम् ।

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसंभवाः ॥
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु त्रिविधाः स्मृताः ॥३॥
सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्ते परिणामतः ॥
कीटत्वेऽपि सुघोराः स्युः, सर्व एव चतुर्विधाः ४

तत्र कीटान् हेतुलक्षणसंख्याकर्मचिकित्सितैर्निर्दिशन्नाह—सर्पाणामित्यादि । शवो मृतसर्पशरीरं, तस्य पूतिः शटनम् । त्रीन् कीटान् दर्वीकरमण्डलिराजिलसंबन्धेन वाय्वादिप्रकृतिक्रमान्निर्दिश्य चतुर्थं स्वभावेन कर्मणा च निर्दिशन्नाह—सर्वदोषेत्यादि । सर्वदोषस्वभावैर्युक्ताः; परिणामतः परिणामो नाम भिन्नजातीयैरनकैरेकीभावेन कार्यस्यारम्भः, सचात्र दर्वीकरादिभिन्नजातीयैर्वैकरञ्जाख्यापत्योत्पादनलक्षणः, तस्मात् । सुघोराः त्रिदोषकोपनाः, वैकरञ्जसर्पजातिशुक्रादिसंभवत्वेन । एकीकृत्य संख्यामाह—सर्वेत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ॥
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥५॥
आवर्तकस्तथोरभ्रः सारिकामुखवैदलौ ॥
शरावकुर्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥ ६ ॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः ॥
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥ ७ ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥

तानेव चतुःप्रकारान् वातादिस्वभावैर्निर्दिशन्नाह—कुम्भीनस इत्यादि । एते कीटकभेदा नानादेशीयलोकादवगन्तव्याः, यतः सुरसवीरनन्दिवराहजेज्जटगयदासादिभिः टीकाकारैर्न व्याख्याताः । वातनिमित्तजा रोगास्तोदादयो ज्वरादयश्च । वातप्रकोपणानां कुम्भीनसादीनां मध्ये शृङ्गयुचिच्चिटिङ्गशरावकुर्दचित्रशीर्षकान् वर्जयित्वा शेषाश्चतुर्दश मुखसंदंशविषाः ॥ ५—७ ॥—

कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥ ८ ॥
विनासिका ब्राह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा ॥
बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्चःकीटोऽरिमेदकः ॥९॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ॥
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डो[1]ऽथ गर्दभी ॥१०॥
क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ॥
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च ॥ ११ ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥

कौण्डिन्यक इत्यादि । बिन्दुलस्थाने 'विल्लुट' इति केचित् । पित्तनिमित्तजा दाहादयो ज्वरादयश्च । पित्तप्रकोपणानां मध्ये कौण्डिन्यकवरटीभ्रमरपिच्चिटवर्चःकीटमकरशतपदपञ्चालकपाकमत्स्यकृष्णतुण्डान् विहाय शेषाश्चतुर्दश मुखसन्दंशविषाः ॥ ८—११ ॥—

१ 'सूक्ष्मतुण्डोऽथ' इति पाठान्तरम् ।

विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः॥१२॥
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा ॥
सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ॥१३॥
कीटगर्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः१४
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥

विश्वम्भर इत्यादि । श्लेष्मनिमित्तजा रोगा कण्ड्वादयो ज्वरादयश्च । श्लेष्मप्रकोपिणां मध्ये विश्वम्भरप्रचलककृष्णगोधाकाषायवासिकांश्चतुरो वर्जयित्वा नवान्ये मुखसन्दंशविषाः ॥ १२—१४ ॥—

तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ॥ १५ ॥
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुण्डनाभः सर्षपिकोऽवल्गुलिः शम्बुकस्तथा ॥१६॥
अग्निकीटश्च विज्ञेया द्वादश प्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ॥ १७ ॥
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः ॥
क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः ॥ १८ ॥

सर्वदोषप्रकृतिकानाह—तुङ्गीनास इत्यादि । तैः सर्वदोषप्रकृतिकैः प्राणनाशनैः कीटैः । तास्तास्तोददाहकण्ड्वादिका वेदनाः, रोगा ज्वरादयः । दंश इत्यादि । रक्तपीतः पित्तेन, सितः कफेन, अरुणो वातेन । सर्वदोषप्रकृतिकानां मध्ये वाहकसर्षपशम्बूकान् वर्जयित्वा नव मुखसंदंशविषाः ॥१५—१८॥

ज्वराङ्गमर्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
छर्द्यतीसारतृष्णाश्च दाहो मूर्च्छा विजृम्भिका ॥१९
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतं च दारुणम् ॥
पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ॥२०॥
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वं चाप्युपद्रवाः ॥ २१ ॥
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत् ॥
दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात् ॥ २२ ॥
लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेत-

इदानीं चतुर्विधानपि तान् तीक्ष्णमन्दविषभेदेन निर्दिशन्नाह—ज्वराङ्गेत्यादि । शीतं च दारुणं इत्यत्र चकाराद्दाहोऽपि दारुण एव । यथास्वं यथाकीटदोषमित्यर्थः । येऽन्ये इत्यादि । तेषां तीक्ष्णविषाणां कीटानां अत्रोक्तेभ्यो ये अन्ये विशेषा उपद्रवास्तेषां भेदांस्तूर्णं समादिशेदिति । तेषामिति कर्मणि षष्ठी, तेन तान् क्षिप्रं कथयेत्, कथं ? दूषीविषप्रकोपात् दूषीविषप्रकोपं वीक्ष्य । ल्यपि लुप्ते पञ्चमीयम् । तथैव विषलेपनादिति । लेपनमत्राहारस्तेन विषालेपनं विषाहारं वीक्ष्येत्यर्थः ॥ १९—२२ ॥

च्छृणु मन्दविषेष्वतः ॥
प्रसेकारोचकच्छर्दिशिरोगौरवशीतकाः ॥ २३ ॥
पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः ॥

शृणु मन्दविषेष्वित्यादि । शीतको अल्पं शीतं, कोठादीनां जन्म यथाकीटदोषविभागेन ॥ २३ ॥—

योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् ॥ २४ ॥
दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् ॥

इदानीं कीटदेहचूर्णानां नानौषधयोगात् तथानुलेपनतोऽपि गरत्वमाह—योगैरित्यादि । अथालम्बायनोक्तः कीटानां सामान्यज्ञानोपायो लिख्यते,—"कटुभिर्बिन्दुलेखाभिः पक्षैः पादैर्मुखैर्नखैः । शूकैः कण्टकलाङ्गलैः संश्लिष्टैः पक्षरोमभिः । स्वनैः प्रमाणैः संस्थानैर्लिङ्गैश्चापि शरीरगैः । विषवीर्यैश्च कीटानां रूपज्ञानं विभाव्यते"—इति । तथा कतिचित् कीटा विशिष्टाकृतिवर्णादिभिस्तदुक्ता एव लिख्यन्ते,—"अजाप्रतिमरूपो यः शूकहीनस्त्वरोमशः । सितः शरकुलीरस्तु क्ष्वेडचूर्णविषः स्मृतः ॥ गिरिकाभो महाकीटः सपक्षो मार्जितोदरः । खेचरो गुदशूकश्च कौण्डिन्य इति स स्मृतः ॥ कुरण्टपुष्पवर्णाभः सपक्षो मार्जितोदरः । तुण्डशूकविषः कीटः कोष्ठागारीति संज्ञितः ॥ लाक्षारुधिरवर्णाभः श्वेतबिन्दुविचित्रितः । क्षुद्रको ह्यग्निसंकाशो भ्राजते निशि चाग्निवत् ॥ कीटः खद्योत इत्युक्तो दष्टस्तेनापि दह्यते । दंष्ट्राविषः श्वेतबिन्दुः सपक्षो षड्पदः खगः ॥ स तु वै शम्बूको नाम कालकः सप्तमण्डलः । चतुष्पादो दीर्घपत्र उल्ललाटो बहुप्रजः ॥ वृक्षालयो दन्तविषः कृकलास इति स्मृतः । चन्द्राभः कृकलासोऽन्यस्तद्भेदस्तु त्रिकण्टकः" इति । तेषां न केवलं नियमेन शूकादिदंशेन विषप्रादुर्भावः, किन्तर्हि अभ्यवहारचूर्णानुलेपनैश्च दूषीविषलिङ्गप्रादुर्भावं इत्याह,—"यश्चैतानत्ति चूर्णैर्वा चूर्ण्यते लिप्यतेऽथवा । मूत्रादिभिस्तस्य दूषीविषलिङ्गं समादिशेत्"—इति । जेज्जटगयदासावत्र आपातनिकापूर्वकं पाठं पठतः, स च वर्तमानपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ २४ ॥—

एकजातीनतस्तूर्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ॥२५॥
सामान्यतो दृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
त्रिकण्टः करिणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः ॥
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥ २६ ॥

तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति ॥ २७ ॥

इदानीं वातपित्तकफसन्निपातप्रकृतीन् कीटान् निर्दिश्य एकजातीयानप्येकलक्षणचिकित्सार्थं निर्दिशन्नाह—एकजातीनतस्तूर्ध्वमित्यादि । भेदत इति भेदं वीक्ष्य । त्रिकण्टकादयश्चत्वारः कणभाः; कणभत्वमेकजातित्वं, त्रिकण्टकादिस्तु भेदः, त्रिकण्टक इति केचित् । सर्व एव कणभाश्चतुष्पदकीटाः साध्याः ॥ २५—२७ ॥

१ 'दूषीविषप्रकोपाच्च' इति पाठान्तरम् ।
२ 'संनिभैः' इति पाठान्तरम् ।

प्रतिसूर्यकः, पिङ्गाभासो, बहुवर्णो, निरूपमो गोधेरक इति पञ्च गोधेरकाः; तैर्दष्टस्य शोफो दाहरुजौ च भवतः, गोधेरकेनैतदेव ग्रन्थिप्रादुर्भावो ज्वरश्च ॥ २८ ॥

प्रतिसूर्यक इत्यादि । केचित्तु प्रतिसूर्यक इत्यादिस्थाने एवं पठन्ति,—"प्रतिसूर्यः पिङ्गनासो बहुलोमा महाशिराः ॥ तथा निरूपमश्चेति पञ्च गौधेरकाः स्मृताः"—इति । तैर्भवन्तीत्यादि । गौधेरकलक्षणं तन्त्रान्तरे,—"कृष्णसर्पेण गोधायां भवेद्यस्तु चतुष्पदः । सर्पो गौधेरकों नाम तेन दष्टो न जीवति"—इति ॥ २८ ॥

गलगोली-श्वेता, कृष्णा, रक्तराजी, रक्तमण्डला, सर्वश्वेता, सर्षपिकेत्येवं षट्; ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति, सर्षपिकया हृदयपीडाऽतिसारश्च, तासु मध्ये सर्षपिका प्राणहारी ॥ २९ ॥

शतपद्यस्तु-परुषा, कृष्णा, चित्रा, कपिलिका, पीतिका, रक्ता, श्वेता, अग्निप्रभा, इत्यष्टौ; ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये, श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च ॥ ३० ॥

गलगोलीत्यादि । तासु मध्ये सर्षपिका प्राणहरी ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥

मण्डूकाः—कृष्णः, सारः, कुहको, हरितो, रक्तो, यववर्णाभो, भृकुटी, कोटिकश्चेत्यष्टौ; तैर्दष्टस्य दंशे कण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्, भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् ॥ ३१ ॥

जलौकसां च पूर्वं दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सा च ॥ ३२ ॥

मण्डूका इत्यादि । अत्र भृकुटीकोटिकावसाध्यौ । अथ मण्डूकोत्पत्तिः भृकुटीलक्षणं च तन्त्रान्तरोक्तं पठ्यते,—"वर्षमाणे सृजेच्छुक्रं प्रावृट्काले महेश्वरः । ततः शरत्प्रतप्तायां भूमौ मण्डे जलस्य हि । तस्मिन् मण्डोदके जाता मण्डूकास्तेन संज्ञिताः ॥ मण्डूको गोपतिस्तज्ज्ञैः[१] कोटिकः परिकीर्तितः । तेन दष्टस्य मरणं, नास्ति तस्य प्रतिक्रिया"—इति । जलौकसां च पूर्वं दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सा च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विश्वम्भराभिदष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिः सजारुभिश्चीयते शीतज्वरार्तश्च पुरुषो भवति ॥ ३३ ॥

विश्वम्भराभिर्दष्ट इत्यादि । विश्वम्भराश्च त्रयः ॥ ३३ ॥

अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डुश्वयथवो भवन्ति मोहश्च; कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताक्षश्छर्दी-सारज्वरादिभिरभिहन्यते; शूकवृन्ताभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्धन्ते शूकं चात्र लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

अहिण्डुकाभिर्दष्ट इत्यादि । अहिण्डुकाकण्डूमकशूकवृन्तानां दष्टलक्षणं केचिन्न पठन्ति, विश्वम्भराभेदत्वेन विश्वम्भराग्रहेण ग्रहणात्; अन्ये तु अहिण्डुकादीनां पृथग्दष्टलक्षणं पठन्ति, पृथक्चिकित्सितोपादनात् ॥ ३४ ॥

पिपीलिकाः—स्थूलशीर्षा, संवाहिका, ब्राह्मणिका, अङ्गुलिका, कपिलिका, चित्रवर्णेति षट्; ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः॥३५॥

मक्षिकाः—कान्तारिका, कृष्णा, पिङ्गला, मधूलिका, काषायी, स्थालिकेत्येवं षट्; ताभिर्दष्टस्य कण्डुशोफदाहरुजो भवन्ति, स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव श्यावपिड़कोत्पत्तिरुपद्रवाश्च ज्वरादयो भवन्ति, काषायी स्थालिका च प्राणहरे ॥३६॥

मशकाः—सामुद्रः, परिमण्डलो, हस्तिमशकः, कृष्णः, पार्वतीय इति पञ्च, तैर्दष्टस्य तीव्रा कण्डूर्दंशशोफश्च, पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिड़काः सदाहपाका भवन्ति । जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥ ३७ ॥

पिपिलीका इत्यादि ।

भवन्ति चात्र ।

गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे ॥
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥ ३८ ॥

इदानीमिह एकजात्येषु पञ्चस्वसाध्यान् निर्दिशन्नाह—गोधेरक इत्यादि । स्थालिका चेति चकारेण काषायी समुच्चीयते । ये चेति चकारेण गलगोलिकेषु सर्षपिकाप्यनुक्तानुक्ता समुच्चीयते । भृकुटी कोटिकश्चैवेति चकारेण उक्ता जलौकःस्विन्द्रायुधा समुच्चीयते ॥ ३५—३८ ॥

शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् ॥
स्युः कण्डूदाहकोठारुःपिडकातोदवेदनाः ॥ ३९ ॥
प्रक्लेदवांस्तथा स्रावो भृशं संपाचयेत्त्वचम् ॥
दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥ ४० ॥

एषां बहिश्चूर्णविचूर्णनादौ लिङ्गमुद्दिश्य चिकित्सामुद्दिशन्नाह—शवमूत्रपूरीषैरित्यादि । प्रक्लेदवानिति सविषचूर्णावमृष्टप्रदेशे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

नावसन्नं न चोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् ॥
दंशादौ विपरीतार्तिं कीटदष्टं सुबाधकम् ॥ ४१ ॥

---

१ 'गोगतिः' इति पाठान्तरम् ।

१ 'दष्टस्य कोठः स्पर्शोऽग्निदग्धवच्च; सर्वा एव साध्याः' इति पाठान्तरम् ।

इदानीं कीटदष्टस्य दंशलक्षणेन कृच्छ्रतामुद्दिशन्नाह—नावसन्नमित्यादि । नावसन्नं नातिनिर्भिन्नं, नचोत्सन्नं नात्युन्नतमित्थंभूतमिति, अतिसंरम्भवेदनं यदतिशयव्यथं, दंशादौ विपरीतार्ति अनुग्रविषदष्टे तीव्रार्तिर्भवति, उग्रविषदष्टे तु मन्दार्तिरिति विपरीतार्तिः । सुबाधकं कृच्छ्रसाध्यम् ॥ ४१ ॥

कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥
त्रिविधानां तु पूर्वेषां त्रैविध्येन क्रिया हिता ॥ ४२ ॥

इदानीं उग्रविषकीटानां चिकित्सामुद्दिशन्नाह—कीटैर्दष्टानुग्रेत्यादि । उग्रविषैः प्राणहरैः । त्रिविधानामिति दोषप्रकृतिभिः । सर्पवत् सर्पदष्टानिव, सर्पदष्टस्य सर्पवेगोक्ताभिः क्रियाभिरित्यर्थः । त्रिविधानामिति दर्वीकरमण्डलीराजिलशुक्रादियोनिभेदात् त्रिप्रकाराणाम् । पूर्वेषामाद्युक्तानाम् । त्रैविध्येनेति वातादिभेदेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत् ॥
अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाककोथप्रपीडितात् ॥ ४३ ॥
विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥

इदानीं सामान्यं चिकित्सितमाह—स्वेदमालेपनमित्यादि । अन्यत्र मूर्च्छितादिति मूर्च्छितं वर्जयित्वा, मूर्च्छिते न कुर्यादित्यर्थः । विषघ्नं च विधिं सर्वमित्यादि । संशमनविधिं पाननस्याभ्यङ्गालेपनपरिषेकाञ्जनादिकं वातादिविषहरद्रव्यकल्पितम् । संशोधनानि चेति वमनविरेकास्थापनानि यथादोषमित्यध्याहारः ॥ ४३ ॥—

शिरीषः कटुका कुष्ठं वचा रजनिसैन्धवे ॥ ४४ ॥
क्षीरमज्जवसासर्पिः शुण्ठीपिप्पलिदारु च ॥
उत्कारिका स्थिरादौ वा सुकृता स्वेदने हिता ॥ ४५ ॥

इदानीं वातादिदोषे विषहरस्वेदद्रव्यसूत्रमुद्दिशन्नाह—शिरीष इत्यादि । उत्कारिका लप्पसिका । स्थिरादौ शालिपर्ण्यादौ । सुकृता शोभनाकृता । एतेन क्षीरादिद्रवैः शिरीषादिद्रव्याणां श्लक्ष्णपेषितानां मात्राक्रमेण अतिद्रवो नाल्पद्रवः पाक इति सर्वं बुध्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

न स्वेदयेत चादंशं धूमं वक्ष्यामि वृश्चिके ॥

मुक्त्वा कीटविषमित्यनेन हेतुना सर्वेष्वेव कीटेषु स्वेदं प्रसक्तं क्वचिन्निरस्यन्नाह—न स्वेदयेदित्यादि । वृश्चिकविषे दंशं न स्वेदयेत् । आदौ व्यवस्थितस्यापि क्रियापदेन संबन्धात् । तत्रापि किंचिदुष्णस्वेदमाह—धूममित्यादि । धूमश्च शिखिकुक्कुटबर्हाणीत्यादिना अग्रे उक्तः । न स्वेदयेत चादंशमित्यत्र चकारो भिन्नक्रमे धूमं चेति द्रष्टव्यः; तेन मन्दविषवृश्चिकलूतावर्जम् ॥—

अगदानेकजातीषु प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक् ॥ ४६ ॥

१ 'सर्पाणां' इति पाठान्तरम् ।
२ 'बहुशः' इति पाठान्तरम् ।

कुष्ठं वक्रं वचा पाठा बिल्वमूलं सुवर्चिका ॥
ग्रहधूमं हरिद्रे द्वे त्रिकण्टकविषे हिताः ॥ ४७ ॥

चतुःपञ्चाशतामेकजातीनां चिकित्सितं निर्दिशन्नाह—अगदानेकजातीष्वित्यादि । वक्रं तगरं, सुवर्चिका स्वर्जिकाक्षारः । त्रिकण्टकग्रहणमपरसजातीयानां कणभप्रभृतीनां प्राधान्यादुपलक्षणम् । हित इति अगद इति शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रजन्यागारधूमश्च वक्रं कुष्ठं पलाशजम् ॥
गलगोलिकदष्टानामगदो विषनाशनः ॥ ४८ ॥

प्रतिसूर्यकादिचिकित्साया वक्ष्यमाणत्वात् गलगोलीकोपक्रममाह—रजनीत्यादि । पलाशजं बीजमित्यध्याहार्यम् ॥ ४८ ॥

कुङ्कुमं तगरं शिग्रु पद्मकं रजनीद्वयम् ॥
अगदो जलपिष्टोऽयं शतपाद्विषनाशनः ॥ ४९ ॥

कुङ्कुममित्यादि ॥ ४९ ॥

मेषशृङ्गी वचा पाठा निचुलो रोहिणी जलम् ॥
सर्वमण्डूकदष्टानामगदोऽयं विषापहः ॥ ५० ॥

निचुलो वेतसः, जलं वालकम् ॥ ५० ॥

वचाश्वगन्धातिबलाबलासातिगुहागुहाः ॥
विश्वम्भराभिर्दष्टानामगदोऽयं विषापहः ॥ ५१ ॥

वचाश्वेत्यादि । विश्वम्भराभिस्तिसृभिः । अतिबला कङ्कतिका, अतिगुहा शालिपर्णी, गुहा पृश्निपर्णी ॥ ५१ ॥

शिरीषं तगरं कुष्ठं शालिपर्णी सहा निशे ॥
अहिण्डुकाभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः ॥ ५२ ॥

शिरीषमित्यादि सहा मुद्गपर्णी । निशे हरिद्रादारुहरिद्रे ॥ ५२ ॥

कण्डूमकाभिर्दष्टानां रात्रौ शीताः क्रिया हिताः ॥
दिवा ते नैव सिध्यन्ति सूर्यरश्मिबलार्दिताः ॥ ५३ ॥
वक्रं कुष्ठमपामार्गः शूकवृन्तविषेऽगदः ॥
भृङ्गस्वरसपिष्टा वा कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥ ५४ ॥
पिपीलिकाभिर्दष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा ॥
गोमूत्रेण युतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥ ५५ ॥
नखावघृष्टसंजाते शोफे भृङ्गरसो हितः ॥

कण्डूमकाभिरित्यादि । सूर्यरश्मिभिर्बलं येषां ते सूर्यरश्मिबला कण्डूमकाः, तैरर्दिताः पीडिताः । पिपीलिकादिभिः त्रिभिर्दष्टे गोमूत्रयुक्ता कृष्णवल्मीकमृत्तिका । नखेत्यादि नखोद्घृष्टे सति संजातशोफे मार्कवस्य भृङ्गराजस्य रसो लेपे हितः स्यात् । गयदासस्तु भृङ्गस्वरसपिष्टा स्यादित्याद्यधिकं पठित्वा पिपीलिकादित्रये दष्टे भृङ्गराजपिष्टकृष्णवल्मीकमृत्तिकालेपं प्रतिपादयति; गोमूत्रयुतकृष्णवल्मीकमृत्तिकालेपनं तु नखावघृष्टे तथा मार्कवस्वरसालेपनं च ॥ ५३—५५ ॥

प्रतिसूर्यकदष्टानां सर्पदष्टवदाचरेत् ॥

प्रतिसूर्यकेत्यादि । आचरेत् 'चिकित्सितं' इत्यध्याहारः ॥—

त्रिविधा वृश्चिकाः प्रोक्ता मन्दमध्यमहाविषाः ॥ ५६ ॥

कीटानभिधाय वृश्चिकाभिर्देष्टुमाह—त्रिविधा वृश्चिका इत्यादि। नन्वेकजातिभ्यः पृथग्भूता वृश्चिका लूताश्च कस्मान्निर्दिश्यन्ते इति ? उच्यते-विषचिकित्सितविशेषापेक्षः पृथगारम्भः ॥ ५६ ॥

गोशकृत्कोथजा मन्दा मध्याः काष्ठेष्टिकोद्भवाः ॥
सर्पकोथोद्भवास्तीक्ष्णा ये चान्ये विषसंभवाः॥५७॥

तानेव त्रीनपि कारणधर्मचिकित्सितभेदैः भिन्नान् प्रथमं कारणादेवाह—गोशकृदित्यादि। गोशकृदित्यत्र गोशब्दस्यापरपशूपलक्षणत्वात् शकृच्छब्दस्यापरमलोपलक्षणत्वात् गोमहिषादिशकृन्मूत्रकोथजा मन्दाः। ये चान्येत्यादि। अन्येऽपि ये विषसंभवास्तेऽपि तीव्राः। अन्ये त्वेवं पठन्ति,—'सर्पकोथोद्भवास्तीव्रा दिग्धविद्धविषैर्हते। कोथे मध्या गवादीनां शकृत्कोथेऽवराः स्मृताः"—इति ॥ ५७ ॥

मन्दा द्वादश मध्यास्तु त्रयः पञ्चदशोत्तमाः ॥
दश विंशतिरित्येते संख्यया परिकीर्तिताः॥ ५८ ॥

इदानीं तेषां पृथक् संख्यामाह—मन्दा द्वादशेत्यादि। गयदासस्तु—"त्रयोदश प्राणहरास्त्रयो मध्यास्तथापरे। मन्दवीर्या दशैकश्च वृश्चिका विषवेदिभिः ॥ सप्तविंशतिरित्येते संख्यया परिकीर्तिताः"—इति पठति ॥ ५८ ॥

कृष्णः श्यावः कर्बुरः पाण्डुवर्णो
गोमूत्राभः कर्कशो मेचकश्च।
पीतो धूम्रो रोमशः शाड्वलाभो
रक्तश्चैते मन्दवीर्या मतास्तु ॥ ५९ ॥
एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च
गात्रस्तम्भः कृष्णरक्तागमश्च ॥
शाखादष्टे वेदना चोर्ध्वमेति
दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ॥ ६० ॥
युक्ताश्चैते वृश्चिकाः पुच्छदेशे
स्युर्भूयोभिः पर्वभिश्चेतरेभ्यः।

इदानीं मन्दविषाणां लक्षणकर्माण्याह—कृष्ण इत्यादि। कृष्णादयो द्वादशापि श्वेतेनोदरेणोपलक्षिताः। वेदना चोर्ध्वमेतीति त्रिविधानामपि वृश्चिकानां सामान्यलक्षणमत्र प्रायोवृत्त्याभिहितम्। स्युर्भूयोभिः पर्वभिश्चेतरेभ्य इति इतरेभ्यो वृश्चिकेभ्यो मन्दविषा वृश्चिका भूयोभिर्बहुतरैः पर्वभिः उपलक्षिता भवेयुः ॥ ५९।६० ॥—

रक्तः पीतः कपिलश्चोदरेण
सर्वे धूम्रा पर्वभिश्च त्रिभिः स्युः ॥ ६१ ॥
एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता
मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणाम् ॥
यस्यैतेषामन्वयाद्यः प्रसूतो
दोषोत्पत्तिं तत्स्वरूपां स कुर्यात् ॥ ६२ ॥
जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो
मूर्च्छा चोग्रा मध्यवीर्याभिदष्टे ॥

मध्यविषाणां लक्षणकर्माण्याह—रक्त इत्यादि। कपिलेन सह रक्तः पीतश्चेति त्रयः। एते च त्रयोऽप्युदरेण धूम्राः। पूर्वत्र काष्ठेष्टकोद्भवत्वमिह तु सर्पमूत्रोच्चारादिसंभवत्वमित्युभयहेतूपादानात् व्यस्तसमस्तोभयहेतूद्भवत्वं मध्यानां बोद्धव्यम्। दिग्धविद्धसर्पदष्टानां च शरीरकोथे मध्यानां जन्म मतान्तरेण प्रतिपादितमेव। त्रिप्रकारोरगाणामित्यादि दर्वीकरादिभेदेन त्रिप्रकाराणामेतेषां यस्यान्वयाद्यो यादृक् प्रसूतः स तत्स्वरूपां दोषोत्पत्तिं कुर्यात् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो
[2]रक्तः श्वेतो रक्तनीलोदरौ च ॥ ६३ ॥
[3]पीतोऽरक्तो नीलपीतोऽपरस्तु
रक्तो नीलो नीलशुक्लस्तथा च ॥
रक्तो बभ्रुः पूर्ववच्चैकपर्वा
यश्चापर्वा पर्वणी द्वे च यस्य ॥ ६४ ॥
नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा
ज्ञेयाश्चैते वृश्चिकाः प्राणचौराः ॥
जन्मैतेषां सर्पकोथात् प्रदिष्टं
देहेभ्यो वा घातितानां विषेण ॥ ६५ ॥
एभिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्तिः
स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च ॥
खेभ्यः कृष्णं शोणितं याति तीव्रं
तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते शीघ्रमेव ॥ ६६ ॥

तीक्ष्णविषाणां लक्षणकर्माण्याह—श्वेतश्चित्र इत्यादि। पूर्ववच्चेति पूर्वे मध्यविषा यथा जिह्वाशोफादिकारकास्तथैवैतेऽपि जिह्वाशोफादि कुर्वन्तीत्यर्थः। एकपर्वेति द्वयोः अस्थ्नोः संघातः पर्व, एकं पर्व यस्य स तथा। पर्वणि द्वे च यस्येति चकारेण बहुपर्वाणोऽपि भवन्तीति समुच्चीयते। खेभ्य इति खेभ्यः स्रोतोभ्यः। अरिष्टमिदम् ॥ ६३—६६ ॥

उग्रमध्यविषैर्दष्टं चिकित्सेत् सर्पदष्टवत् ॥
आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छितं प्रतिसारयेत् ॥६७॥

इदानीं चिकित्सा प्रस्तूयते—उग्रमध्येत्यादि। मूर्च्छा चोग्रा चेत्यनेन सर्पदष्टषष्ठसप्तमवेगलक्षणस्य वचनान्मध्यविषेऽपि सर्पदष्टचिकित्सा कार्या। इहापरामपि चिकित्सामाह—आदं-

---

१ 'श्वेतो रक्त' इति पाठान्तरम्।

२ 'रक्तः श्वेतेनोदरेणेति मन्दाः' इति पाठान्तरम्।

---

१ 'रसनस्योपघातो' इति पाठान्तरम्।

२ 'लोहितश्च कृष्णः पीतः शुक्लनीलोदरौ च' इति पा०।

३ 'अभ्याभासः कापिलो रक्तकोष्ठो यो वा युक्तः कापिकेनोदरेण' इति पाठान्तरम्।

शमित्यादि । प्रतिसारणं घर्षणं, तच्च दुष्टरक्तप्रवर्तनार्थम् ॥ ६७ ॥

रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ॥
मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ६८ ॥
लेपे स्वेदे सुखोष्णं च गोमयं हितमिष्यते ॥
पाने क्षौद्रयुतं सर्पिः क्षीरं वा बहुशर्करम् ॥ ६९ ॥

मातुलुङ्गाम्लेत्यादि । सुरसाग्रजं तुलसीपल्लवं, मल्लिकाकुसुममिति केचित् । लेपे स्वेदे इत्यादि वातकफावजयाय । पाने सर्पिरित्यादि । बहुवातस्य सर्पिःपानं मधुयुतं, बहुपित्तस्य क्षीरं बहुशर्करं वेति योगद्वयम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दंशं मन्दविषाणां तु चक्रतैलेन सेचयेत् ॥
विदारीगणसिद्धेन सुखोष्णेनाथवा पुनः ॥ ७० ॥
कुर्याच्चोत्कारिकास्वेदं विषघ्नैरुपनाहयेत् ॥
गुडोदकं वा सुहिमं चातुर्जातकसंयुतम् ॥ ७१ ॥
पानमस्मै प्रदातव्यं क्षीरं वा सगुडं हिमम् ॥
शिखिकुक्कुटबर्हाणि सैन्धवं तैलसर्पिषी ॥ ७२ ॥
धूपो हन्ति प्रयुक्तस्तु कीटवृश्चिकजं विषम् ॥
कुसुम्भपुष्पं रजनी निशा वा कोद्रवं तृणम् ॥ ७३ ॥
एभिर्घृताक्तैर्धूपस्तु पायुदेशे प्रयोजितः ॥
नाशयेदाशु कीटोत्थं वृश्चिकस्य च यद्विषम् ॥ ७४ ॥

इदानीं मन्दविषाणां चिकित्सामाह—दंशमित्यादि । चक्रतैलं पीडितं तिलतैलं, अत्र चक्रशब्दोपादानं हस्तादियन्त्रपीडननिषेधार्थम् । विदारिगणसिद्धेनेत्यादिशब्दस्य लोपाद्विदार्यादिगणसिद्धेन, तैलेनेति शेषः । कुर्याच्चोत्कारिकेत्यादि । उत्कारिका लप्पसिका । उत्कारिका तु शिरीषादिविषहरद्रव्यैः पूर्वोक्ता पूर्वकल्पिता च । उपनाहयेत् विषघ्नद्रव्यैरुपनाहस्वेदं कुर्यात् । गुडोदकमित्यादि । बर्हाणि पिच्छानि ॥ ७०—७४ ॥

लूताविषं घोरतमं दुर्विज्ञेयतमं च तत् ॥
दुश्चिकित्स्यतमं चापि भिषग्भिर्मन्दबुद्धिभिः ॥ ७५ ॥
सविषं निर्विषं चैतदित्येवं परिशङ्किते ॥
विषघ्नमेव कर्तव्यमविरोधि यदौषधम् ॥ ७६ ॥

लूताविषमादिकारणलक्षणचिकित्सितैर्निर्दिशन्नाह— लूतेइत्यादि । घोरतमं कष्टसाध्यं, दुर्विज्ञेयतमं दुःखेन विज्ञातुं शक्यम् । तस्य दुर्विज्ञेयत्वादेव संशये सति विषहरमेव करणीयमित्याह—सविषमित्यादि । अविरोधि धातुभिः सह यन्न विरुध्यते अन्नपानं तत्; न पुनरगदकरणं धातुविरोधात् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

अगदानां हि संयोगो विषजुष्टस्य युज्यते ॥
निर्विषे मानवे युक्तोऽगदः संपद्यतेऽसुखम् ॥ ७७ ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ज्ञातव्यो विषनिश्चयः ॥
अज्ञात्वा विषसद्भावं भिषग्व्यापादयेन्नरम् ॥ ७८ ॥

तमेव धातुविरोधं दर्शयन्नाह—अगदानामित्यादि । असुखं कष्टम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

प्रोद्भिद्यमानस्तु यथाङ्कुरेण
न व्यक्तजातिः प्रविभाति वृक्षः ॥
तद्वद्दुरालक्ष्यतमं हि तासां
विषं शरीरे प्रविकीर्णमात्रम् ॥ ७९ ॥

लूताविषदुर्विज्ञेयतायामुपमानप्रमाणं निर्दिशन्नाह—प्रोद्भिद्यमान इत्यादि । प्रविकीर्णमात्रं प्रथमं विक्षिप्तमात्रं अव्यवस्थितमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

ईषच्च कण्डूप्रचलं सकोठ-
मव्यक्तवर्णं प्रथमेऽहनि स्यात् ॥
अन्तेषु शूनं परिनिम्नमध्यं
प्रव्यक्तरूपं च दिने द्वितीये ॥ ८० ॥
त्र्यहेण तद्दर्शयतीह दंशं
विषं चतुर्थेऽहनि कोपमेति ॥
अतोऽधिकेऽह्नि प्रकरोति जन्तो-
र्विषप्रकोपप्रभवान् विकारान् ॥ ८१ ॥
षष्ठे दिने विप्रसृतं तु सर्वान्
मर्मप्रदेशान् भृशमावृणोति ॥
तत् सप्तमेऽत्यर्थपरीतगात्रं
व्यापादयेन्मर्त्यमतिप्रवृद्धम् ॥ ८२ ॥

ईषच्च कण्डूप्रचलमित्यादि । ईषत्कण्डूं किञ्चित्कण्डूयुक्तं, प्रचलं प्रचलनशीलम् । गयदासस्तु प्रबलमिति पठित्वा व्याख्यानयति—प्रबलं ईषत् प्रथमदिने, द्वितीयादिषु दिनेषु तु प्रबलतरं क्रमेण प्रबलतमं च । यदाह,—"षष्ठे दिने विप्रसृतं तु सर्वान् मर्मप्रदेशान् भृशमावृणोति"—इति । सकोठं किञ्चित् कोठयुक्तं, कोठश्च वरटीदंशस्थानरूपः । दर्शयतीह रूपमिति रूपं चात्र तन्त्रान्तरोक्तं ज्वररोमहर्षरक्तमण्डलादिकम् । तथाच वृद्धवाग्भटः,—"तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः । शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपे च संश्रयेत्"—इति । कोपमेति उन्मार्गप्रवृत्तं भवति, ततोऽधिके पञ्चमदिने उन्मार्गप्रवृत्तं सत् विषकोपप्रभावान्विकारान् करोति । 'तृड्दाहकण्डूं प्रबलां' इति केचित् ॥ ८०—८२ ॥

यास्तीक्ष्णचण्डोग्रविषा हि लूता-
स्ताः सप्तरात्रेण नरं निहन्युः ॥
अतोऽधिकेनापि निहन्युरन्या
यासां विषं मध्यमवीर्यमुक्तम् ॥ ८३ ॥
यासां कनीयो विषवीर्यमुक्तं
ताः पक्षमात्रेण विनाशयन्ति ॥
तस्मात् प्रयत्नं भिषगत्र कुर्या-
दादंशपाताद्विषघातियोगैः ॥ ८४ ॥

तासां तीक्ष्णमध्यमन्दविषाणां कालमवधिमाह—यास्तीक्ष्णचण्डोग्रेत्यादि । तीक्ष्णं दाहपाकस्रावकरं, चण्डं अतिकोपाटोपकरं, तीक्ष्णचण्डत्वेन उग्रमसह्यं विषं यासां तास्तथा । अतोऽ-

धिकेन इत्यनेन एकादशाहाद् परत इति सामर्थ्याद् ग्राह्यम्। तथाचालम्बायनः,—"लूतास्तीक्ष्णविषा हन्युः सप्ताष्टनवभिर्दिनैः। एकादशाहात् परतो विषं यासां तु मध्यमम्"—इति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

विषं तु लालानखमूत्रदंष्ट्रा-
रजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ॥
सप्तप्रकारं विसृजन्ति लूता-
स्तदुग्रमध्यावरवीर्ययुक्तम् ॥ ८५ ॥
सकण्डुकोठं स्थिरमल्पमूलं
लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ॥
शोफश्च कण्डुश्च पुलानिका च
धूमायनं चैव नखाग्रदंशे ॥ ८६ ॥
दंशं तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं
सरक्तपर्यन्तमवेहि दीर्णम् ॥
दंष्ट्राभिरुग्रं कठिनं विवर्णं
जानीहि दंशं स्थिरमण्डलं च ॥ ८७ ॥
रजःपुरीषेन्द्रियजं हि विद्धि
स्फोटं विपक्वामलपीलुपाण्डुम् ॥

अधिष्ठानविशेषादपि तासां विषं विषे च लिङ्गं दर्शयन्नाह—विषं तु लालेत्यादि। रज आर्तवं, इन्द्रियं शुक्रम्। सकण्डुकोठमित्यादि। कोठः कोठपिडकाः। शोफ इत्यादि। पुलानिका रोमाञ्चः। धूमायनं धूमोद्गमनमिव अङ्गानाम्। दंशं तु मूत्रेणेत्यादि। रजःप्रभृतिदंश इत्यध्याहारः। विद्धि जानीहि ॥ ८५—८७ ॥—

एतावदेतत् समुदाहृतं तु
वक्ष्यामि लूताप्रभवं पुराणम् ॥ ८८ ॥
सामान्यतो दष्टमसाध्यसाध्यं
चिकित्सितं चापि यथाविशेषम् ॥ ८९ ॥

इदानीमतीतानागतोक्तैः समानतां विशिष्टतां च विभजन्नाह—एतावदेतदित्यादि। इयत् प्रमाणं एतत् प्रथमादिदिवसाश्रयं लालाद्यधिष्ठानाश्रयं च सर्वलूताविषयं समुदाहृतं आगमप्रसिद्धमुक्तमित्यर्थः। वक्ष्यामीत्यादि। लूताप्रभवं लूतानां आद्युत्पत्तिकारणं, पुराणं पुराभवं, सामान्यतो वक्ष्यामीति संबन्धः, तथा दष्टं दंशमप्यसाध्यं सामान्यतो वक्ष्यामीति। चिकित्सितं चेत्यादि। त्रिकित्सितं यथाविशेषं विशेषानतिक्रमेण; चकाराल्लक्षणमपि विशेषानतिक्रमेण वक्ष्यामीति संबन्धः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् ॥
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥ ९० ॥
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः ॥
अपतन् दर्शनादेव रवेस्तत्समतेजसः ॥ ९१ ॥
तृणे महर्षिणा लूने धेन्वर्थं संभृतेऽपि च ॥
ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः ॥
अपकाराय वर्तन्ते नृपसाधनवाहने ॥ ९२ ॥
यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः ॥
तस्माल्लूतेति भाष्यन्ते सङ्ख्यया ताश्च षोडश ॥ ९३ ॥

तत्प्रभवमुद्दिशन्नाह—विश्वामित्र इत्यादि। किलेत्यागमसंवादे। तत्समतेजसो रविसमानतेजसो वशिष्ठस्य स्वेदबिन्दवः अपतन् पतिताः। धेन्वर्थं संभृते गवादिचरणार्थं संचिते। मतान्तरेणोत्पत्तिरन्यथा वर्ण्यते,—"अन्ये वदन्ति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्च्छनात्। संभवन्ति विषस्फोटा ये लूता कीटलक्षणं। यथास्वं धारयन्तस्ते लूताकीटाश्च कीर्तिताः"—इत्यादि ॥ ९०—९३ ॥

कृच्छ्रसाध्यास्तथाऽसाध्याल्लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः
तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु ॥ ९४ ॥
त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा ॥
आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता ॥ ९५ ॥
ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना ॥
भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः ॥ ९६ ॥
सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येणीपदी तथा ॥
कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाऽष्टमी स्मृता ९७
ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ॥
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ९८
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ॥
शोफा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ९९
सामान्यं सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम् ॥

आलाविषा मूत्रविषा चेति द्वे सौवर्णिकेत्यादि ॥ ९४—९९ ॥—

विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितम् १००
त्रिमण्डलाया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्यते ॥
बाधिर्यं कलुषा दृष्टिस्तथा दाहश्च नेत्रयोः ॥ १०१ ॥
तत्रार्कमूलं रजनी नाकुली पृश्निपर्णिका ॥
पानकर्मणि शस्यन्ते नस्यालेपाञ्जनेषु च ॥ १०२ ॥

सामान्यलक्षणमभिधाय तासां लक्षणचिकित्सिते च भेदं दर्शयन्नाह—विशेषलक्षणमित्यादि। चकारात् परिषेकेऽपि ॥ १००—१०२ ॥

श्वेतायाः पिडका दंशे श्वेता कण्डूमती भवेत् ॥
दाहमूर्च्छाज्वरवती विसर्पक्लेदरुक्करी ॥ १०३ ॥
तत्र चन्दनरास्नैलाहरेणुनलवञ्जुलाः ॥
कुष्ठं लामज्जकं वक्रं नलदं चागदो हितः ॥ १०४ ॥
आदंशे पिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् ॥
शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भ्रम एव च ॥ १०५ ॥
तत्र पद्मककुष्ठैलाकरञ्जककुभत्वचः ॥
स्थिरार्कपर्ण्यपामार्गदूर्वाब्राह्म्यो विषापहाः ॥ १०६ ॥

आदंशे पीतिकायास्तु पिडका जायते स्थिरा ॥
तथा छर्दिर्ज्वरः शूलं मूर्ध्नि रुक् तथाऽक्षिणी ॥१०७
तत्रेष्टाः कुटजोशीरतुङ्गपद्मकवञ्जुलाः ॥
शिरीषकिणिहीशेलुकदम्बककुभत्वचः ॥ १०८ ॥
रक्तमण्डनिभे दंशे पिडकाः सर्षपा इव ॥
जायन्ते तालुशोषश्च दाहश्चालविषान्विते ॥१०९॥
तत्र प्रियङ्गुह्रीबेरकुष्ठलामज्जवञ्जुलाः ॥
अगदः शतपुष्पा च सपिप्पलवटाङ्कुराः ॥ ११० ॥
पूतिमूत्रविषादंशो विसर्पी कृष्णशोणितः ॥
कासश्वासवमीमूर्च्छाज्वरदाहसमन्वितः ॥ १११ ॥
मनःशिलालमधुककुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥
मधुमिश्रैः सलामज्जैरगदस्तत्र कीर्तितः ॥ ११२ ॥
आपाण्डुपिडको दंशो दाहक्लेदसमन्वितः ॥
रक्ताया रक्तपर्यन्तो विज्ञेयो रक्तसंयुतः ॥ ११३ ॥
कार्यस्तत्रागदस्तोयचन्दनोशीरपद्मकैः ॥
तथैवार्जुनशेलुभ्यां त्वग्भिराम्रातकस्य च ॥ ११४ ॥
पिच्छिलं कसनादंशाद्रुधिरं शीतलं स्रवेत् ॥
कासश्वासौ च तत्रोक्तं रक्तलूताचिकित्सितम् ११५

श्वेताया इत्यादि । रास्ना गन्धनाकुली । आदंशे इत्यादि । तुङ्गं पद्मकेशरं, पुन्नाग इत्यपरे, वञ्जुलो जलवेतसः, जेज्जटस्तु कम्बुकेति पठित्वा कीणिहीति व्याख्यानयति । रक्तमण्डनिभे इत्यादि । 'रक्तपाद्या' इति क्वचित्, तत्रापि रक्ताया एव ग्रहणम् । पिच्छिलमित्यादि । रक्तलूताचिकित्सितं तोयचन्दनादिकम् ॥ १०३—११५ ॥

पुरीषगन्धिरल्पासृक् कृष्णाया दंश एव तु ॥
ज्वरमूर्च्छावमीदाहकासश्वाससमन्वितः ॥ ११६ ॥
तत्रैलावक्रसर्पाक्षीगन्धनाकुलिचन्दनैः ॥
महासुगन्धिसहितैः प्रत्याख्यायागदः स्मृतः॥११७॥
दंशे दाहोऽग्निवर्णायाः स्रावोऽत्यर्थं ज्वरस्तथा ॥
चोषकण्डूरोमहर्षा विदाहः स्फोटजन्म च ॥ ११८॥
कृष्णाप्रशमनं चात्र प्रत्याख्याय प्रयोजयेत् ॥
सारिवोशीरयष्ट्याह्वचन्दनोत्पलपद्मकम् ॥ ११९ ॥

इदानीं सौवर्णिकादिषु असाध्येषु द्वयोः कृष्णाग्निवर्णयोः कदाचित्कृच्छ्रसाध्यत्वात् कृच्छ्रसाध्यानन्तरं लक्षणं प्रत्याख्यानपूर्वकं चिकित्सितं चाह—पुरीषगन्धिरित्यादि । सर्पाक्षी लोहितपुष्पा शङ्खपुष्पीभेदः । महासुगन्धिः दुन्दुभिस्वनीयोक्तोऽगदः । दंशे इत्यादि । चोषस्थाने तृष्णेति क्वचित्, संयुत इत्यत्र दंश इति विभक्तिविपरिणामेण योजनीयम् । गयदासस्तु कृष्णाग्निवर्णयोर्नियतासाध्यत्वमङ्गीकुर्वन् सौवर्णिकादिक्रमेण अग्रे लक्षणमात्रमेव पठति ॥ ११६—११९ ॥

सर्वासामेव युञ्जीत विषे श्लेष्मातकत्वचम् ॥
भिषक् सर्वप्रकारेषु तथा च क्षीरपिप्पलम् ॥१२०॥

तासामुक्तानां दशानामपि लूतानां विशिष्टं चिकित्सितमभिधाय सामान्यमप्याह—सर्वासामित्यादि । सर्वप्रकारेषु पानाभ्यञ्जनादि । क्षीरपिप्पलमिति क्षीरात् जातः पिप्पल इति मन्यन्ते ; अन्यैरप्युक्तं अक्षीज्जातस्यापि वालस्य मणिः सर्वविषापहः (?) शेलुत्वचो वेति आलम्बायनोऽप्यत्राह,—"लूताविषेषु सर्वेषु पानस्याञ्जनादिना । प्रयोज्यः पिप्पलः क्षीरात् जातः शेलुत्वचोऽथवा"—इति ॥ १२० ॥

कृच्छ्रसाध्यविषा ह्यष्टौ प्रोक्ता द्वे च यदृच्छया ॥
अवार्यविषवीर्याणां लक्षणानि निबोध मे ॥ १२१ ॥
ध्मातः सौवर्णिकादंशः सफेनो मत्स्यगन्धकः ॥
श्वासकासौ ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा चात्र सुदारुणा ।
आदंशे लाजवर्णाया श्यामं पूति स्रवेदसृक् ॥
दाहो मूर्च्छातिसारश्च शिरोदुःखं च जायते ॥१२३॥
घोरो दंशस्तु जालिन्या राजिमानवदीर्यते ॥
स्तम्भः श्वासस्तमोवृद्धिस्तालुशोषश्च जायते॥१२४॥
एणीपद्यास्तथा दंशो भवेत् कृष्णतिलाकृतिः ॥
तृष्णा[2]मूर्च्छाज्वरच्छर्दिकासश्वाससमन्वितः १२५
दंशः काका[3]ण्डकादष्टे पाण्डुरक्तोऽतिवेदनः ॥
तृण्मूर्च्छाश्वासहृद्रोगहिक्काकासाः स्युरुच्छ्रिताः ॥
रक्तो मालागुणादंशो धूमगन्धोऽतिवेदनः ॥१२६॥
वि[4]दीर्यते च बहुधा दाहमूर्च्छाज्वरान्वितः ॥

इदानीमसाध्यानामपि परिहारार्थं लक्षणमाह—कृच्छ्रसाध्येत्यादि । द्वे च यदृच्छयेति अवार्यविषवीर्याणां मध्ये द्वे यदृच्छया सिध्यतः, शेषाणामवार्यविषवीर्याणां षट्संख्यकानां निबोध जानीहि । ध्मात इत्यादि । ध्यामं दग्धेष्टकादिवत् सवर्णम् । घोरो दंश इत्यादि । तमोवृद्धिः पुनःपुनस्तमोदर्शनम् एणीपद्या इत्यादि । विशीर्येत शटतीत्यर्थः ॥१२१—१२६॥-

असाध्यास्वप्यभिहितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत्१२७
दोषोच्छ्रायविशेषेण दाहच्छेदविवर्जितम् ॥

केचिदसाध्यानामपि चिकित्सितं पठन्ति—असाध्यास्वित्यादि ॥ १२७ ॥—

साध्याभिराभिर्लूताभिर्दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ १२८ ॥
वृद्धिपत्रेण मतिमान् सम्यगादंशमुद्धरेत् ॥
जाम्बवोष्ठेनाग्नितप्तेन दहेदाकरवारणात् ॥ १२९ ॥

१ 'तथा चाक्षीवपिप्पलं इति पाठान्तरम् ।
२ 'तृष्णामूर्च्छाज्वरश्वासदाहकृत्प्राणनाशनः' इति पाठान्तरम् ।
३ 'काकाण्डिकादष्टे' इति पाठान्तरम् ।
४ 'बहुधा च विशीर्येत' इति पाठान्तरम् ।

इदानीं कृच्छ्रसाध्यतायां तात्कालिकं चिकित्सितमाह—साध्याभिराभिरित्यादि । अस्याग्रे केचिदमुं पाठं पठन्ति । 'आम्बौष्ठेनाम्रितसेन दहेदाकरवारणात्'—इति ॥१२८॥१२९॥

अमर्मणि विधानज्ञो वर्जितस्य ज्वरादिभिः ॥
दंशस्योत्कर्तनं कुर्यादल्पश्वयथुकस्य च ॥ १३० ॥
मधुसैन्धवसंयुक्तैरगदैर्लेपयेत्ततः ॥
प्रियङ्गुरजनीकुष्ठसमङ्गामधुकैस्तथा ॥ १३१ ॥
सारिवां मधुकं द्राक्षां पयस्यां क्षीरमोरटम् ॥
विदारीगोक्षुरक्षौद्रमधुकं पाययेत वा ॥ १३२ ॥
क्षीरिणां त्वक्कषायेण सुशीतेन च सेचयेत् ॥
उपद्रवान् यथादोषं विषघ्नैश्च प्रसाधयेत् ॥ १३३ ॥

कीदृशस्य दंशस्य छेदं कुर्यादित्याह—अमर्मणि विधानज्ञ इत्यादि। ज्वरादिभिरसाध्यलूतोक्तैः। 'असाध्यानां भिषक् प्राज्ञो न युञ्जीत चिकित्सितम्' इति मधुसैन्धवेत्यादि । अगदैर्महासुगन्धादिभिः । तत इति छेदाद्विदिनानन्तरम् । समङ्गा वराहक्रान्ता । तथेति प्रियङ्ग्वादिभिरपि लेपयेदित्यर्थः । सारिवामित्यादि । सारिवा उत्पलसारिवा, पयस्या अर्कपुष्पी, क्षीरमोरटं मोरट एव । एकत्र योगे मधुकद्वयं स्थलजलजभेदेन । क्षीरिणामित्यादि ॥ १३०—१३३ ॥

नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीडं कवलग्रहं च ॥
संशोधनं चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥ १३४ ॥

लूतासु दशविधमुपक्रममाह—नस्याञ्जनाभ्यञ्जनेत्यादि । अभ्यञ्जनस्थाने आलेपनमिति केचित् । संशोधनमुभयतो वमनविरेचनाख्यं कुर्यात् । शिरामोक्षणमित्यत्र 'रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः' इति केचित् । एतच्च सर्वं विषहरैरेव दशविधमपि ॥ १३४ ॥

कीटदुष्टव्रणान् सर्वानहिदष्टव्रणानि च ॥
आदाहपाकात्तान्सर्वान्चिकित्सेत् दुष्टवद्भिषग् ॥

लूतानामपि कीटत्वात् सामान्येनैव कीटविषोत्थव्रणानां तथा तादृशानामहिदष्टव्रणानां दुष्टव्रणवच्चिकित्सामाह—कीटदष्टव्रणानित्यादि । आदाहपाकादिति यावद्दाहपाकौ तिष्ठतः; विनिवृत्तयोश्च दाहपाकयोः वक्ष्यमाणो विधिर्भविष्यति । क्वचित् 'सदाहपाकान्' इति पाठः । दुष्टवद्दुष्टव्रणवत्, दुष्टव्रणोक्तं च 'दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्चशोधनं' इत्यादि । तत्र शोधनं विषहरद्रव्यैः, तथा लेपादिकमपि विषहरमेव दुष्टव्रणचिकित्सितेन ॥ १३५ ॥ •

१ 'प्रगाढं कुर्याच्छिरामोक्षणमेव चात्र' इति पाठान्तरम् ।
२ 'आदंशपाकं यत्नेन चिकित्सेत्सर्पदष्टवत्' इति पाठान्तरम् ।

विनिवृत्ते ततः शोफे कर्णिकापातनं हितम् ॥
निम्बपत्रं त्रिवृद्दन्ती कुसुम्भं रजनी मधु ॥ १३६ ॥
गुग्गुलुः सैन्धवं किण्वं वर्चः पारावतस्य च ॥
विषवृद्धिकरं चान्नं हित्वा संभोजनं हितम् ॥१३७॥

निवृत्तदाहादौ व्रणे या विषोत्पन्ना कर्णिका तस्याश्चिकित्सामाह—विनिवृत्ते इत्यादि । कर्णिका मांसकन्दी, पद्मकर्णिकाकारत्वात् कर्णिका भण्यते । तस्याश्च शोणितपित्तोत्थाया मृदुरुजायाः प्रच्छनमन्तरेणैव पातनं सुकरम् । तान्येव पातनद्रव्याण्याह—निम्बपत्रमित्यादि । किण्वं सुराबीजम् । एतत् निम्बपत्रादिकं द्रव्यं लेपनेन कर्णिकापातने हितं, तथा विषवृद्धिकरं तिलकुलत्थाद्यन्नं वर्जयित्वा यदन्यत् संभोजनं तत्कर्णिकायाः पातने हितम् । गयदासस्तु निम्बपत्रमित्यस्य स्थाने 'शिखीवंश' इति पठित्वा व्याख्यानयति—शिखी लाङ्गलकी, वंशो वंशत्वक् । किण्वस्थाने दन्तं पठति, दन्तो गोदन्तो गवां दन्तः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम् ॥
प्रच्छयित्वा मधून्मिश्रैः शोधनीयैरुपाचरेत् ॥१३८॥

कफवातोत्थायाः कर्णिकायाश्चिकित्सामाह—विषेभ्य इत्यादि । अरुजामविद्यमानरुजां, स्थिरां कठिनां, शोधनीयैः निम्बपत्रत्रिवृतादिभिः, दन्तीमूलमदनफलकल्कादिभिर्वा ॥१३८ ॥

सप्तषष्ठस्य कीटानां शतस्यैतद्विभागशः ॥
दष्टलक्षणमाख्यातं चिकित्सा चाप्यनन्तरम्॥१३९॥

इदानीं परतन्त्रोदितसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासार्थं स्वतन्त्रव्यासोक्तसंख्यायाः सुखबोधार्थं च कीटेषु दष्टलक्षणचिकित्सितोपदेशेन परिणाममुद्दिशन्नाह—सप्त षष्ठस्येत्यादि । सप्त षष्ठशतकीटानां दष्टलक्षणमाख्यातं कथितं, विभागशः प्रत्येकं दष्टलक्षणादनन्तरं चिकित्सितमपि समाख्यातम् ॥ १३९ ॥

सविंशमध्यायशतमेतदुक्तं विभागशः ॥

इदानीं पूर्वतन्त्रस्याध्यायसंख्यायाः परिमाणं यदुद्दिष्टं तन्निर्दिष्टमिति दर्शयन्नाह—संविंशमित्यादि । एतत् संविंशमध्यायशतम् । विभागशः सूत्रस्थानादिविभागेनोक्तम् ॥—

इहोद्दिष्टाननिर्दिष्टानर्थान् वक्ष्याम्यथोत्तरे ॥ १४० ॥

शालाक्यकौमारकायचिकित्साभूतविद्यानां नाममात्रेण इहोद्दिष्टानां निर्देशाभावात् कथं ज्ञानमित्याह—इहोद्दिष्टानित्यादि । इह विंशत्यधिकाध्यायशते येऽर्थाः शालाक्यादयो नाममात्रेणोद्दिष्टा नतु प्रपञ्चेन निर्दिष्टाः तानथ अनन्तरमुत्तरे वक्ष्यामि ॥ १४० ॥

सनातनत्वाद्वेदानामक्षरत्वात्तथैव च ॥
तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनाम् ॥ १४१ ॥

वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः ॥
चिकित्सितात् पुण्यतमं न किंचिदपि शुश्रुम॥१४२॥
ऋषेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषग्गुरोः ॥
धारयित्वा तु विमलं मतं परमसंमतम् ॥
उक्ताहारसमाचार इह प्रेत्य च मोदते ॥ १४३ ॥

इति भगवता श्रीधन्वन्तरिणोपदिष्टायां तच्छिष्येण महर्षिणा सुश्रुतेन विरचितायां सुश्रुतसंहितायां पञ्चमं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

चिकित्सितस्योपादेयतामागमप्रत्यक्षफलत्वाभ्यामेव निर्दिशन्नाह—सनातनत्वादित्यादि । चिकित्सितादन्यत् पुण्यतमं न किमपि शुश्रुमः न किमपि अनु गुरुपारम्पर्येण श्रुतवन्तः । कुत इत्याह—सनातनत्वात् वेदानामिति । आयुर्वेदाङ्गानां शल्यादीनां सनातनत्वान्नित्यभवत्वात् अकृतकत्वादित्यर्थः । एतेनाकृतकत्वाख्यहेतुकेन दोषाभावेण तत्प्रोक्तस्य चिकित्सितस्य पुण्यतमत्वम् । तथा अक्षरत्वादायुर्वेदाङ्गानां शल्यादीनां न क्षरतीत्यक्षरं अविचलनात्मकमुच्यते एतानि च आयुर्वेदाङ्गान्यक्षराणि अविचलात्मकानि याथातथ्यानीत्यर्थः, एतस्मादपि चिकित्सितं पुण्यतमम् । आगमप्रमाणमभिधाय प्रत्यक्षं प्रमाणमाह—तथा दृष्टफलत्वाच्चेति दृष्टफलमपि किंचित् पुण्यतमं यथा अस्तेयादीत्याह—हितत्वाच्चापि देहिनामिति । चिकित्सितमित्यस्य रूपविशेषणमाह—वाक्समूहार्थविस्तारादिति वाक्समूहेऽर्थविस्तारो यस्मिन् अत एव । पूजितत्वाच्च देहिभिरिति देहिनः व्याधिपरिमोक्षं स्वस्थरक्षणमिच्छन् आयुर्वेदं विशिष्टपदपदार्थरूपं स्वसुखकामाः पूजयन्ति । यतश्चिकित्सितमुक्तैर्हेतुभिः पवित्रतमं तस्मात् । दिव्यप्रभावस्य मुनेस्तं वेदं अविद्यमानपापलक्षणं अमलं, परमाणां महतां सम्यक् मतं पूजितं हृदये धारणात् । उक्ताहारसमाचारः उक्तव्याधिपरिमोक्षणस्वस्थरक्षणाहाराचारः । इह इहलोके, प्रेत्य परलोकेऽपि, मोदते हृष्यति । गयदासस्तु 'सनातनत्वाद्वेदानां अक्षरत्वात्तथैव च' इतीदृशं व्याख्यानयति—सनातनत्वात् नित्यभवत्वात् आयुषः संतानस्योपकार्यनित्यसद्भावात्तदुपहितकारकोऽथायुर्वेदो नित्यः । तत्रायुषः संतानस्येव सन्ततिनित्यतां उद्दिशन्नाह—अक्षरत्वादिति । न क्षरन्तीति अक्षराणि अकारादयः स्वराः कादीनि च व्यञ्जनानि तद्घटितत्वादायुर्वेदस्यापि नित्यत्वं कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा ॥१४१—१४३॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तमिदं कल्पस्थानम् ।